
GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bojan Balkovec (tehnični urednik)

Borut Batagelj
dr. Rajko Bratož
dr. Ernst Bruckmüller
dr. Igor Grdina
dr. Žarko Lazarevič
dr. Božo Repe
dr. Franc Rozman
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
dr. Peter Štih (glavni in odgovorni urednik)
dr. Peter Vodopivec

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 1. 5. 2001

Prevodi: Nives Sulič Dular (angleščina), mag. Niko Hudelja (nemščina), dr. Branko Marušič, mag. Barbara Zlobec, dr. Boris M. Gombač (italijanščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si; <http://www.ff.uni-lj.si/zgcasopis/>

Letna naročnina: **za leto/letnik 2000:** za nečlane in ustanove 6600 SIT, za društvene člane 4800 SIT, za društvene člane-upokojence 3600 SIT, za društvene članestudente 2400 SIT.

Cena tega zvezka v prosti prodaji je **1800 SIT** (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 € oziroma ekvivalent v nacionalni valuti.

Plačuje se na račun Zveze zgodovinskih društev Slovenije pri Novi Ljubljanski banki: 50100-620-133-27620-10295/4.

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, junij 2001

Naklada: 1900 izvodov

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Barbara Zlobec, Etik Hister in njegova Kozmografija 5–13
Eticus Hister and his Cosmographia
- Andrej Komac, Vzpon Turjaških v srednjem veku (1. del) 15–48
The Rise of the Turjak (Auersperg) Lords in the Middle Ages (Part I)
- Darko Darovec, Gospodarsko stanje v beneški Istri v 17. in 18. stoletju 49–67
Economic Situation of the Venetian Istria in the 17th and 18th Centuries
- Branko Marušič, Slovenci na Primorskem med političnimi izbirami (1848–1918) 69–76
Littoral Slovenes amidst Political Choices (1848–1918)
- Ludwig Steindorff, Glavno mesto kot simbol nacionalne države v vzhodni
srednji Evropi 77–87
Capital City as a Symbol of National State in Eastern and Central Europe
- Jure Gombač, Novo urejanje socialnega skrbstva v Sloveniji 1944–1947 89–109
New Approaches in Managing Social Welfare in Slovenia (1944–1947)

PROBLEMI IN DISKUSIJA – PROBLEMS AND DISCUSSION

- Andrej Pleterski, Vozi me vlak v daljave 111–113
Aboard a Train Bound Far Away
- Igor Grdina, Kako je z vozovnico Andreja Pleterskega? 114–115
About Andrej Pleterski's Train Ticket
- Peter Štih, Pojasnilo 116
An Explanation

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

- Ana Benedetič – sedemdesetletnica (Jože Ciperle) 117–119
Ana Benedetič – A Septuagenarian

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE –
CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

- Jubilejni 30. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci – Mogersdorf,
4. – 7. julij 2000 (Olga Janša-Zorn) 121–124
Jubilee 30th International Conference on the History of Civilization in Modinci/
Mogersdorf, July 4–7, 2000
- Ob prvi obletnici Društva učiteljev zgodovine (Jelka Razpotnik) 124–126
The First Anniversary of the History Teachers' Society

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

- Hans D. Kahl, Der Millstätter Domitian (Andrej Pleterski) 127–130
- Dušan Sindik, Pisci srednjevekovnog latinитета (Ignacij Voje) 130–132

Igor Škamperle, Magična renesansa (Jure Gombač)	132–137
Zdenka Janeković - Römer, Okviri slobode (Ignacij Vojte)	137–140
Daniela Juričič - Čargo, Gospodarski razvoj lupoglavskega gospostva (Ignacij Vojte)	140–141
Anton Muznik, Goriško podnebje (Cirila Toplak)	142–144
Slovenska Istra v boju za svobodo (Avgust Lešnik).....	144–147

OBVESTILA

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	148
Guidelines for Contributors to Historical Review	

Barbara Zlobec

Etik Hister in njegova Kozmografija

Etik Hister, avtor obširne Kozmografije iz osmega stoletja, je izven kroga preučevalcev srednjeveške zgodovine in književnosti danes skoraj povsem neznano ime, vendar je v prejšnjem stoletju doživel trenutek slave tudi med slovenskimi intelektualci in njegovo delo ni brez pomena v razvoju slovanske filologije.

Jernej Kopitar, učeni kustos dunajske dvorske knjižnice, ki je v delu *Glagolita Clozianus* iz leta 1836 hotel znanstveno utemeljiti sočasnost glagolice in cirilice (oziroma starejši izvor prve), je svojo tezo potrjeval z naslednjo izjavo:¹ “Admonuitque nos hoc loco Ill. Comes O. Castillionaeus μυστηριώδους Aethici (sive tu Ethicum malis rectius scribere) Historum philosophi, de quo eiusque litteris citat Hieronymi locum Hrabanus Maurus, in ipsius S. Hieronymi operibus hodie non extantem. Quid si Ethicus iste, cui etiam orbis descriptio quarti ad summum seculi tribuitur, et Slavicarum litterarum ante Cyrillum auctor exstiterit: cum illoque memoratus ab Hrabano presbyter Hieronimus ansam dederit alphabeti S. Hieronimo tribuendi? Minime nos doctum in historia fastidium ignoramus quorundam hominum, excolantium culicem, camelum autem glutientium.”

Kopitar je bil torej mnenja, da bi Etik lahko bil izumitelj slovanskega črkopisa – glagolice, ki jo je razširjena tradicija pripisovala svetemu Hieronimu. Kopitarjevo domnevo je podprl in obširno obdelal Karl August Friedrich Pertz, ki je leta 1853 izdal monografijo o Etiku;² sodobna kritika je to tezo opustila in v glavnem odklanja možnost povezave med glagolico in skrivnostnim Etikovim črkopisom, ki se je kot zaključni del Kozmografije ohranil v nekaterih rokopisih.³

Zaradi obširnosti snovi zapletenemu vprašanju Etikovega črkopisa v pričujočem prispevku ne bo posvečena posebna pozornost; razprava ima namreč predvsem cilj osvetliti zagonetni

¹ J. Kopitar, *Glagolita Clozianus*, Vindobonae 1836, str. XI^a; slovenski prevod v *Jerneja Kopitarja Glagolita Clozianus*, Ljubljana 1995, str. XI (prev. M. Benedik).

² K. A. F. Pertz, *De Cosmographia Ethici libri tres*, Berolini 1853, str. 156 sl. V op. 371 na str. 156 in 375 na strani 158 Pertz omenja tudi Linhartov *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs*.

³ Prim. K. Hillkowitz, *Zu Kosmographie des Aethicus. Teil II*, Frankfurt am Main 1973, str. 169 sl. (črkopis naj bi odražal zanimanje avtorja Kozmografije za magijo in alkimijo); H. Löwe, *Aethicus Ister und das alttürkische Runenalphabet*, *Deutsches Archiv* 32 (1976), str. 1–21; V. Peri, *La Cosmografia dell'Anonimo di Histria e il suo compendio dell'VIII secolo*, *Vestigia. Studi in onore di Giuseppe Billanovich*, Roma 1984, str. 515–516 (zlasti op. 34) in 551; O. Prinz, *Die Kosmographie des Aethicus*, (MGH Quellen zur Geistgeschichte des Mittelalters 14), München 1993, str. 78–79. Najizčrpnejša je študija Heinza Löweja, ki je med drugim postavil tezo o uporabi turške pisave med pokristjanjevanjem Karantancev; svoje misli je na zaključku članka (str. 21) povzel takole: “Denkt man freilich daran, dass wir als Verfasser der Aethicus-Kosmographie den irischen Bischof Virgil von Salzburg betrachten, während dessen Amtszeit die Salzburger Mission in Karantaniens in vollen Gange war, dann fragt es sich, ob man nicht die Parallele zu dem Slavenlehrer Konstantin ziehen darf, der die glagolitische Schrift der slavischen Kirche der Zukunft dienstbar machen wollte. Hat Virgil an eine künftige Awaren Mission mit Hilfe des türkischen Alphabets gedacht oder standen etwa schon die Slaven Karantaniens, bei denen die Salzburger Kirche missionierte, so weit unter dem nicht nur politischen, sondern auch kulturellen Einfluss der Awaren, dass sie sich eines türkischen Alphabets bedienten?”

lik tega srednjeveškega avtorja in poglobitve značilnosti njegovega dela, s posebnim poučkom na njegov domnevni istrski izvor.

Kopitarjevo sklicevanje na Etika je po vsej verjetnosti odraz zanimanja za tega prej tako rekoč povsem neznanega avtorja, ki je začelo naraščati v tridesetih letih devetnajstega stoletja. O njem sta leta 1839 spregovorila tako *Allgemeine Literatur-Zeitung* kot *Rheinisches Museum für Philologie*,⁴ leta 1853 pa sta izšli kar dve kritični izdaji Kozmografije in že omenjena Pertzova monografija: prvo izdajo je pripravil Heinrich Wuttke, drugo pa preučevalec antičnega zemljepisa M. A. D’Avezac; Pertz se je preučevanja Kozmografije lotil po vsej verjetnosti na podbudo očeta, Georga Heinricha Perta, izdajatelja zbirke *Monumenta Germaniae Historica*, za katerega vemo, da se je zanimal za Etikove rokopise.⁵

Ta dela imajo danes predvsem zgodovinsko vrednost, saj njih avtorji še niso izčrpno poznali vse bogate rokopisne tradicije, ki nam posreduje Etikov spis, težili pa so tudi k racionalizaciji in normalizaciji besedila, kar je značilno za takratno filologijo, ki pogosto ni upoštevala jezikovnih in ortografskih značilnosti srednjeveških tekstov. Wuttke (str. CIV) in Pertz (str. 150) sta bila mnenja, da je Kozmografija latinski prevod, ki ga je izgotovil sveti Hieronim po predlogi nekega drugače neznanega grškega filozofa Etika. To tezo je podprl, čeprav v previdnejši obliki, tudi D’Avezac (str. 271). Dvomi, če že ne odkrita kritičnost, s katero so bila sprejeta prva dela, posvečena Etiku, so ohladila navdušenje za tega sibilskega avtorja, tako da je bilo na moderno in popolno kritično izdajo treba čakati kar do leta 1993, ko je Otto Prinz (gl. op. 3) v zbirki *Monumenta Germaniae Historica* objavil svojo *Die Kosmographie des Aethicus*.

V vmesni dobi je prevladalo prepričanje, da Etik ni lastno ime, ampak splošen naziv za učenjaka ali filozofa,⁶ in da Kozmografija ni prevod, temveč originalno delo, ki ga gre na podlagi jezikovnih značilnosti in literarnih vzorov datirati v prvo polovico osmega stoletja. Kako pa je kritika vsebinsko ocenjevala Etikovo delo, je razvidno iz dejstva, da je najpogostejša oznaka, ki jo srečujemo v priročnikih in literarnih zgodovinah, *Schwindlerei* oziroma *Schwindelliteratur*.⁷

V zadnjih desetletjih se je zanimanje za skrivnostnega Etika zopet povečalo. Med številnimi razpravami je treba omeniti vsaj delo Kurta Hillkowitza, ki se je posvetil zlasti analizi germanskih, slovanskih, hebrejskih in arabskih jezikovnih drobcev v Kozmografiji,⁸ in prispevke Heinza Löweja.⁹ Löwejeve študije so pomembne zlasti zaradi težnje, uokviriti Etikovo besedilo v konkreten zgodovinsko-zemljepisno-literarni prostor ter določiti njegovo namenskost. Po mnenju tega nemškega filologa se za Etikovo masko skriva Irec Virgil (Ferghil), salzburški škof v letih 767–787, ki naj bi v Kozmografiji smešil svojega nasprot-

⁴ O tem podrobneje poroča Peri, *cit.*, str. 505.

⁵ H. Wuttke, *Cosmographiam Aethici Istrici ab Hieronymo ex graeco in latinum brevium redactam ... primum edidit H. Wuttke*, Lipsiae 1853; A. D’Avezac, *Mémoire sur Éthicus et sur les ouvrages cosmographiques intitulés de ce nom. Mémoires présentés par divers savants à l’Académie des inscriptions et belles-lettres. Première Série, Tome II*, 1852 (tekst na str. 455–541); za Perta gl. op. 2.

⁶ Prim. npr. A. Ebert, *Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters in Abendlande*, I, Leipzig 1889², str. 609 in M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, I, München 1911, str. 230.

⁷ Prim. Berger, RE I, 1 (1893), s.v. Aethicus, 697–699; Ebert, *cit.*; Manitius, *cit.*

⁸ Gl. op. 3. Hillkowitz je preučevanju Etika posvetil že disertacijo z istim naslovom (Bonn 1934), žal pa je bilo to delo avtorici članka nedosegljivo.

⁹ H. Löwe, *Ein literarischer Widersacher des Bonifatius. Virgil von Salzburg und die Kosmographie des Aethicus Ister*, Abh. Akad. Mainz. Geistes- und Sozialwiss. Klasse XI (1951), str. 903–983; Id., *Die Vacetae insolae und die Entstehungszeit der Kosmographie des Aethicus Ister*, Deutsches Archiv 31 (1975), str. 1–16; Id., *Aethicus Ister und das alttürkische Runenalphabet*, *cit.* v op. 3.

nika, Saksonca Bonifacija (Wynfrith) in vse tradicionaliste, ki so odklanjali ter celo označili za heretično teorijo, da je Zemlja sferično telo in da sonce sije na južni prav tako kot na severni polobli. Löwejeva teza je prodrla in ima še danes veliko privržencev. Preučevalci Etikovega dela, med katerimi vsekakor vse bolj prevladuje mnenje, da Etika ne gre enačiti z Virgilom, skušajo v skrivnosti, ki zakrivajo Etikovo osebnost in kulturnozgodovinsko ozadje Kozmografije, prodreti tako z raziskovanjem izvora rokopisov in njihovega širjenja¹⁰ kot z analizo posameznih zemljepisnih terminov, njihovo geografsko in kronološko identifikacijo¹¹ ter s preučevanjem posameznih Etikovih literarnih vzorov¹² in njegovega načina pisanja.¹³

Etikova Kozmografija – vsaj navidezno – nima urejene zunanje zgradbe in ne kaže težnje po harmonični razporeditvi vsebin. Že v prvih stavkih nam jo avtor predstavi kot znanstveno delo, čigar cilj je, da se pred bralčevimi očmi v celoti prikaže *fabrica mundi*. Kozmografija temelji na literarni fikciji: duhovnik Hieronim, kot izjavlja že na začetku, v prvi osebi deloma prevaja, deloma parafrazira, še pogosteje kritično komentira podatke, ki da jih je črpal iz spisa nekega filozofa Etika. Ta literarni pristop vodi v markantno stilno diferenciacijo: za dele, ki jih Hieronim predstavlja kot dobesedne prevode, je značilen visoko patetičen, pogosto skoraj nerazumljiv slog, Hieronimove parafraze pa so jezikovno in stilno preprostejše.

Delo uvaja kozmogonija, ki temelji na svetopisemskih predstavah o kozmosu: gre za pripoved o nastanku sveta iz nič, nebesih in angelih, peklju in padcu hudiča. Uvodni del zaključuje splošni prikaz Zemlje, to je neba, sonca, lune in zvezd, s številnimi astronomskimi pripombami. Pretežno zemljepisne podatke vsebuje središčni del, ki pripoveduje pustolovščine, ki jih je doživel Etik na svojih potovanjih. Ta si sledijo brez pravega reda in protagonistista povedajo od otokov *Rifargica* in *Zhrisolida* na severu proti jugu, nato pa zopet proti severu po zahodni evropski obali. Etik podrobno opisuje ljudstva v notranjosti Azije, pripoved pa prekine ekskurz o Aleksandru Velikem in še obširnejša razprava o gradnji ladij, ki pa se opira bolj na fantazijske kot na realne temelje. Pot pelje Etika dalje proti pustinjam v bližini Aheronta in k narodom z neznanimi imeni; šele z opisom Skitov in ljudstev na Kavkazu dospe kozmograf zopet v poznane kraje. Obširen ekskurz posveti Amazonkam in njihovim vojaškim spretnostim. Armeniji, kjer na Araratu išče Noetovo barko, in Mali Aziji sledita Grčija in Makedonija: Etik Atenam posveti dolgo hvalnico. Posebno zanimanje kaže za sredozemske otoke: Ciper, Kreto, Kiklade, Sardinijo in Sicilijo. Opis Balkana uvede daljšo pripoved o bojih Romula s Frankom in Vassom (gl. spodaj). Tej sledi opis Indije, Perzije, Mezopotamije, Sirije in severne Afrike do Mavretanije. Italije in Galije Etik v svojem delu tako rekoč ne omenja. Kozmografijo zaključuje kratko poglavje o genezi vetra in voda ter že omenjeni črkopis.

¹⁰ Prim. Prinz (1993), *cit.*, str. 48 sl.; Id., *Untersuchungen zur Überlieferung und zur Orthographie der Kosmographie des Aethicus*, Deutsches Archiv 37 (1981), str. 474, 510; W. Stelzer, *Ein Alt-Salzburger Fragment der Kosmographie der Aethicus Ister aus dem 8. Jahrhundert*, MIÖG 100 (1992), str. 132–149.

¹¹ Prim. Löwe (1975), *cit.* v op. 9.

¹² Prim. S. Di Brazzano, *La Bibbia e la biblioteca dell'autore della Cosmographia del cosiddetto Etico Istro*, v "Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze, (ur. R. Bratož), Situla 39, Ljubljana 2000, 749–785.

¹³ Prim. M. Zelzer, 'Quicumque aut quilibet sapiens Aethicum aut Mantuanum legerit' – *Muss der Name des Verfassers der Kosmographie wirklich "in geheimnisvolles Dunkel gehüllt bleiben"?*, Wiener Studien 104 (1991), str. 183–207. Avtorica poudarja, da je treba za razumevanje besedila nujno upoštevati ludično komponento Etikovega pisanja ter informacije sprejemati kot uganke, ki jih mora bralec razrešiti, to je kot (pogosto enigmatične) aluzije na literarna besedila in avtorju sočasne zgodovinske razmere.

Etikovo Kozmografijo so preučevalci primerjali zdaj z Lukijanovim Potovanjem na Luno, zdaj s Swiftovimi Gulliverjevimi potovanji ali celo z Defoejevim Robinsonom Crusoejem:¹⁴ šlo naj bi torej za fantageografski roman s satirično-moralističnimi primesmi. Pri določanju literarnega žanra, na katerega se avtor navezuje, je možna še ena interpretacija njegovega ustvarjalnega hotenja: Etik dokazuje za svoj čas tako dobro poznavanje antičnih, zlasti rimskih avtorjev,¹⁵ da ne smemo zanemarjati možnega vpliva antične geografske tradicije. Čeprav ne moremo tajiti, da delo temelji zlasti na glosarijih in vsebuje relativno malo zemljepisnih podatkov, ki neposredno izhajajo iz klasičnih geografskih del, smemo domnevati, da je antična zemljepisna tradicija vtisnila svoj pečat vsaj zunanji zgradbi dela: kot vsi antični zemljepisni opisi sveta prinaša namreč Etikova Kozmografija v začetnem poglavju splošne podatke o zgradbi Zemlje, med katerimi izstopajo zlasti astronomski, sledi pa obhod (v tem primeru v obliki potovanja) do skrajnih meja poznane sveta. Grška zemljepisna tradicija, ki se je izoblikovala na podlagi konkretnih izkušenj pomorščakov in trgovcev, pozna zlasti obalno obkroženje Sredozemlja (*περίπλους*), to pa se je zlasti v času rimskega imperija in novih odkritij silovito razširilo ter zaobjelo tudi kopne predele, kar je še posebno vidno na primer pri Pliniju. Tradicionalni element tako zgodovinskih kot zemljepisnih spisov so ekskurzi: teh je v Kozmografiji več (gl. zgoraj), nekateri so celo tako obsežni (prim. ekskurz o izgradnji ladij), da je notranje ravnotežje delov pripovedi že popolnoma porušeno. Čuditi nas ne smejo niti zgodbe o Amazonkah in drugih naravnih čudesih: doksoografska tradicija, ki so jo latinski avtorji prevzeli od grških, je izredno živa še n.pr. pri Meli v prvem stoletju po Kristusu; seveda pa je v delu srednjeveškega avtorja še posebno bujna.

Etikova Kozmografija zrcali družbene in kulturne razmere, ki z antičnim svetom nimajo več veliko skupnega: temelji namreč na krščanskem nauku in je nastala v dobi, ko je poznavanje latinskega jezika in kulture nasploh doseglo najnižjo stopnjo. Od antične tradicije se je, kot rečeno, ohranila le zunanja struktura, in še ta v dokaj zmedenih in zbledelih obrisih. Nedvomno pa bo lahko samo natančnejša raziskava dokazala, v kolikšni meri Kozmografija spoštuje kanone, ki jih je ustvarila antična geografska tradicija, oziroma v kolikšni meri lahko to delo imamo za njeno parodijo (v modernem ali verjetneje klasičnem pomenu besede) ali učeni *lusus*, ki se sklicuje na antično tradicijo.¹⁶

Etik nam prek pripovedovalca Hieronima posreduje več avtobiografskih podatkov. Čeprav je jasno, da je v tako zasnovanem pisu njihova verodostojnost vprašljiva, vendar njihova vrednost ni povsem zanemarljiva, saj so nam v pomoč pri določanju avtorjeve zemljepisne interesne sfere.

¹⁴ Prim. Ebert, *cit.*, str. 609; Löwe (1951), *cit.*, str. 978; Peri, *cit.*, str. 511–512.

¹⁵ Prim. zlasti Hillkowitz, *cit.*, str. 63 sl. in Prinz (1993), *cit.*, str. 22 sl.

¹⁶ Antični zemljepisni spisi oziroma priročniki vsebujejo običajno v uvodu podatke o obliki, velikosti in položaju Zemlje ter o klimi, ubikaciji in velikosti obljudenih dežel. Pri opisovanju posameznih dežel ne primanjkuje novic o čudesih in zanimivih običajih oddaljenih ljudstev, po tradiciji, ki so jo uvedli Herodot, Ktezijas in Megastenes ter Polibij in Pozejdonij v svojih antropoloških digresijah; to tradicijo so prevzeli rimski avtorji. Prim. L. Canesi, *La produzione geografica latina e gli influssi letterari*, *Historia* 9 (1931), str. 145–168. Glede antične zemljepisne tradicije prim. še npr. G. Aujac, *La géographie dans le monde antique*, Paris 1975; E. H. Bunbury, *A History of Ancient Geography among the Greeks and Romans from the Earliest Ages till the Fall of the Roman Empire*, I–II, London 1879–1883 (ponatis Amsterdam 1979); F. Cordano, *La geografia degli antichi*, Roma – Bari 1993; C. Nicolet, *L'inventaire du monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Paris 1988; F. Prontera, *Geografia e geografi nel mondo antico. Guida storica e critica*, Roma – Bari 1983; J. O. Thompson, *History of Ancient Geography*, Cambridge 1948.

Hieronim kar trikrat omeni Etikov istrski izvor, v eksplicitu pa filozofa označi za Skita:¹⁷ 88, 7 sl.: *Hic igitur Aethicus Istriae regione sofista claruit primosque codices suos Cosmografiarum nuncupavit aliosque non minora, sed maiora dixisse cognovimus, quos sophogramius appellavit.*

111, 6 sl.: *Nos vero nec reprehendimus, sed miramur, quia philosophorum argumenta nonnulla legimus, sed ne tanta dixisse nec tantum mundi circuitum et mare oceanum ante navale insolas inaccessibleis, cum ille Histriam se exortum¹⁸ fuisse scribat et de aquilone parte vicina insolas Meoparotas et Bizas, Orcadas et alias quam plurimas et nauticos earum gignarus in sequente volumine narrat.*

223, 4 sl.: *Quid subolis ignaviae meae meruerit non praetermittam, cum eo tempore captivati ab Histria Casiopas insolas pervenerunt, post multa annorum curricula vix ad vastam et inviam, caenum ac pulverem, ustionem cum magno merore et taedio repedaverunt et usque in diem nativitatis meae culta quae dudum fuerunt, in solitudinem redacta sunt.*

244, 1 sl.: *Explicit liber Aethici philosophi chosmografi natione Scitica nobile prosapia parentum, ab eo enim etica philosophia a reliquis sapientibus originem traxit.*

Na podlagi teh podatkov so preučevalci Kozmografije skušali identificirati Etikovo domovino. Tako je Löwe, po mnenju katerega se kot rečeno za Etikom skriva salzburški škof Virgil, v že omenjenih člankih postavil hipotezo, da pisec s terminom Skitija namiguje na svojo domovino (*Scytha* torej pomeni *Scotus*, v širšem smislu pa Irec), *Histria* je Bavarska, ime Etik pa gre povezati z irskim otokom pri Joni – *Ethica insula sive terra* (Tir etha).

Taki interpretaciji nasprotuje na primer Hillkowitz,¹⁹ češ da ima Etik do Ircev, kot tudi do Britancev in Frankov ter drugih germanskih narodov, odklonilen odnos. Protifrankovsko zadržanje avtorja Kozmografije bi bilo po mnenju Hillkowitza mogoče razložiti z dejstvom, da je Etik izhajal z istrskega polotoka in je bil še pod negativnim vtisom zasedbe, ki jo je Karel Veliki izvedel okrog leta 787.²⁰ Od tod naj bi se izselil na Bavarsko, ki so jo v devetem stoletju, kot je trdil že Löwe, poimenovali *Histria*.

Brunhölzl²¹ je mnenja, da se je Etik na območje oglejskega patriarhata priselil iz Skitije, dežele na obali Črnega morja (*Scythia minor*), *Histria* pa naj bi bila današnja Dobrudža. To tezo podpira Peri,²² ki je bil sicer prepričan, da Kozmografija ne temelji na literarni fikciji, pač pa da je spis Etika, avtorja iz četrtega stoletja, res prepisal in komentiral neki duhovnik, Hieronim, čigar domovina naj bi bila vzhodna jadranska obala.

Identifikaciji *Histria* – Dobrudža nasprotuje Smolak, češ da bi si bil lahko avtor Kozmografije svoje široko znanje pridobil samo v Španiji, na Irskem ali Bavarskem. Po njegovem mnenju si je treba izraz *Scythicus* razlagati ne kot krajevni naziv, pač pa kot epitet antičnega filozofa.²³

¹⁷ Tekst Kozmografije citiram po najnovejši, Prinzovi kritični izdaji (1993); prva številka označuje stran izdaje, kjer se nahaja citirani odlomek, druga številka pa vrstico.

¹⁸ Zanesljivejši rokopisi nadomeščajo izraz *Histriam s historiam*, *exortum z exorsum*. Stavek bi torej pomenil "je začel (svojo) zgodovino", ne pa "je izšel iz Istre". Prim. P. G. Dalché, *Du nouveau sur Aethicus Ister? A propos d'une théorie récente*, Journal des Savants 1983/84, str. 184.

¹⁹ Hillkowitz, *cit.*, str. 7–19.

²⁰ Manj utemeljena se zdi Hillkowitzova domneva (*cit.*, str. 17), da avtor Kozmografije z izrazom *Hister* namiguje na satirično oziroma ludično namenskost svojega dela (termin *Hister* naj bi torej pomenil *histrion*).

²¹ Brunhölzl, *cit.*, str. 68–69.

²² Peri, *cit.*, *Sulla città di Istria*, Appendice II, str. 557–558.

²³ K. Smolak, *Skytische Schriftsteller in der lateinischen Literatur der Spätantike*, Miscellanea Bulgarica 5 (1987), str. 23–29. Prim. str. 29: "Neben dem dialecticus philosophus Scythia, neben Dionysius, sollte ein Ethicus philosophus Hister, das ist auf Grund der genannten realienkundlichen Basis ebenfalls ein Scythia, zu stehen kommen – mag diese als ehrenvoll empfundene Abstammung nun für einen Autor aus dem Raum Aquileia oder für einen Iren usurpiert worden sein."

Nekateri preučevalci Kozmografije si postavljajo vprašanje, ali ne bi lahko *Histria*, v pomenu, ki ga temu zemljepisnemu izrazu daje Etik oziroma Hieronim, zaobjemala ozemlje ob Donavi, in si tako razlagajo podatek o njegovem skitskem izvoru. To možnost potrjuje po mnenju Prinza²⁴ tudi ekskurz o Amazonkah, ki so od Herodota naprej povezane s Skitijo. Ker ta termin v dobi avtorja Kozmografije označuje Balkan in južno Rusijo in ker Etik kaže posebno zanimanje za Turke, o katerih s ponosom pravi, da niso nikoli bili pod rimsko oblastjo, je Prinz prišel do zaključka, da je skrivnostni pisec Avar. Spadal naj bi v višji sloj grško-bizantinske družbe, kar je razvidno iz dejstva, da o Rimu dosledno molči, saj je zanj pravi naslednik rimskega cesarstva Bizanc; Franke, pa tudi Irce in Britance kot rečeno zaničuje. Njegovo zanimanje za Istro, obalni pas katere je bil v polovici osmega stoletja še vedno pod Bizantinci, se kaže zlasti v pripovedi o Romulovih bojih; tudi ekskurz o ladjah in poznavanje navtičnih tehnik dokazujeta, da mu jadranske in jonske obale niso nepoznane. Zagonetni avtor Kozmografije naj bi torej po Prinzovem mnenju bil duhovnik ali menih, ki se je iz nemirnega Vzhoda preselil na Zahod, še najverjetneje v Francijo, ter se tam neopaženo in nemoteno posvetil pisanju svojega dela.

Morda bosta osebnost in izvor Etika oziroma njegovega dvojnika Hieronima res ostala skrivnostna, saj na podlagi tako zagonetnega besedila nobene domneve ni mogoče dokončno potrditi. Pač pa vsebuje Kozmografija nekaj podatkov, ki njenega avtorja nedvoumno povezujejo s severnojadranskim prostorom in njegovim – širše pojmovanim – zaledjem. V tem smislu je pomenljiv odlomek v zvezi s herezijo, ki naj bi se bila iz Istre razširila do Rima.

153, 8 sl.: *Cursimque vicina finitima huius regionis Histria multa induxit scismata hereticorum magistrantium, hinnula multa quaeque mater philosophorum, nutrix errorum. Unde apparet errasse Scitia, triturasse Ionia Marculium et Amfianum Hircanumque et Macedonium huius regionis ab Histria ortus nuper usque magnam Romam novam pertinens imperitamque cloacam pullulasse, qui scripserunt nonnulla inutilia et nociva, quae mergunt hominem in interitum et perditionem.*

Razumevanje besedila otežkočajo interpretacijske nejasnosti. Katera je dežela, ki se nahaja v bližini Istre (*finitima huius regionis Histria*)? Kdo so heretiki, ki jih omenja? Izmed teh je znan le Makedonij iz četrtega stoletja, za katerega pa ni znano, da bi izhajal iz Istre. Prevladuje vsekakor mnenje,²⁵ da se Etikove besede nanašajo na tako imenovano “shizmo treh poglavij”; razkol se je zaključil že na koncu sedmega stoletja, je pa še odmeval v dvojnem patriarhatu Akvileje in Gradeža: to ozemlje, kjer je svojo sled pustil tudi spor v zvezi z ikonoklazmom, je bilo namreč zelo občutljivo za verske probleme, saj so se tu stikali interesi rimskega papeža, Bizanca in langobardske države.²⁶

Istra je v ospredju,²⁷ kot rečeno, tudi v obsežnem ekskurzu o krvoločnem Romulovem boju proti Franku in Vassu²⁸ (228, 13 – 233, 10), ki ga zaključuje že citirani odlomek (gl.

²⁴ Prinz (1981), *cit.*, str. 508 sl. in Id. (1993), *cit.*, str. 15 sl.

²⁵ Prim. Brunhölzl, *cit.*, str. 68–69; Hillkowitz, *cit.*, str. 16; Löwe (1951), *cit.*, str. 956 (po mnenju katerega se avtor Kozmografije tu sklicuje na verske spore na Bavarskem in Irskem); Peri, *cit.*, str. 519; Prinz (1993), *cit.*, str. 16 sl.

²⁶ Prim. R. Bratož, *Vpliv oglejske Cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja*, Zbirka Zgodovinskega časopisa 8 (1990), str. 26–45 in H. Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts*, Wien-Köln-Weimar 1992, str. 36–66 in 77–86.

²⁷ Podobno zanimanje za Istro kaže tudi sočasna *Historia Daretis Frigii de origine Francorum*, prim. G. Dottin, *Le philosophe Aethicus et les Celtes insulaires*, *Révue des études anciennes* 25 (1923), str. 144–150, tu zlasti 145; Prinz (1981), *cit.*, str. 503; Id. (1993), *cit.*, str. 44 sl.

²⁸ Prinz (1993), *cit.*, str. 46 razlaga to ime kot odsev povečane vloge vazalstva v osmem stoletju. Tako je na primer bavarski vojvoda Tasilo, ki je bil sicer kraljevske krvi, leta 757 postal Pipinov vazal.

zgoraj) o prisilni selitvi avtorjevih prednikov (233, 4 sl.). Ta odlomek je še posebno zanimiv, saj v njem spregovori v prvi osebi sam Etik, ki z značilno formulo meniške ponižnosti pripoveduje, kako se je njegova družina morala izseliti iz dežele (*captivati*), ki jo imenuje *Histria* in ki je bila do njegove mladosti plodna, na Kasiopske otoke,²⁹ kjer prevladuje agrarno gospodarstvo in od koder so se po mnogih letih vrnili v opustošeno domovino. Vdore, o katerih je tu beseda, preučevalci Etikovega dela povezujejo z vpadanjem Slovanov³⁰ in begom avtohtonega prebivalstva. Temu so vrnitev omogočili Bizantinci, katerim je pripadalo območje Benetk in Gradeža, istrska obala, dalmatinski in jonski otoki.

Temeljne važnosti ostaja seveda vprašanje, katero oziroma kako obširno ozemlje naj bi označeval izraz *Histria*. V ekskurzu o Romulovih bojih, pa tudi druge Etik-Hieronim Istro omenja z Dalmacijo in Norikom, včasih še z Lakedajmonijo, Albanijo in Panonijo: na podlagi teh odlomkov lahko trdimo, da za avtorja Kozmografije *Histria* ne pomeni celotne donavske regije.

189, 17 sl.: *Graecia igitur a laeva*³¹ *Asiae, ab occiduo Dalmatiae, Histriae ac Norico ab Scythia simul levaeq; secernens a monte Cimera mare, quo idem primum provincias, postmodum montes et insolas maritimas in supradicta Ionia terminavit. Dalmatiam et Galatiam ex parte aliqua barbaricam, partem maximam Illiricum, linguas et litteras, Graecorum aethimologiam, legem et editionem praecogniti. Quae flumina, Istrum videlicet et Tanai, secernuntur, a leva barbaros modos vel fines terminantium, dextera itaque optimam partem Graeciam iunguntur. Segetibus refertas atque uberrimas frugum copia, auro fecundas, omnium animalium armenta et cunctarum avium reptilumque ac iumentorum opulentissimas, holerum pingua et usui apta, populum industrium et multa arte peritum.*³²

228, 13 sl.: *Lacedemonia*,³³ *Pannonia et Histria post celeberrimam Graeciam, suarum generationum repetens, ait: ... Quantae clades in Lacedemonia, Norico et Pannonia, Histria et Albania, vicinae meae septentrionalium regiones ... Pirreos montes*³⁴ *Cisalpinisque itaque iuga peraccessit, Istrum transiens cum Albanos altercavit, sed superare non potuit.*

231, 17 sl.: *Romulus dein humanum sitiens sanguinem hostium plurimorum congestum, Histriam ingressus cruore tanto fuso, ita ut undas Histri humanus cruor praecupasset ...*

Na podlagi teh odlomkov je jasno, da *Histria* obsega za Etika ali za njegov vir istrski polotok in verjetno še noriško-panonsko zaledje: kot poudarja Dalché,³⁵ ostane od donavske regije, ki naj bi jo obsegala *Histria* v širšem pomenu, bore malo, če ji odštejemo Norik in Panonijo, ki sta v Kozmografiji očitno samostojni deželi. V pozni antiki meje istrske regije

²⁹ Te otoke gre enačiti s Krfom, gl. Dalché, *cit.*, str. 184, op. 25 in Prinz (1993), *cit.*, str. 233, op. 935. Prim. tudi 228, 9 sl.: *Stilo posuit Cefalanas insolas, Casiopas et Liburnicas vicinarum suarum repetendum explendi operis sui ordinem, ubi non magna feruntur artificia et aliis varia distincta amisit.*

³⁰ Prim. Dalché, *cit.*, str. 184, op. 25 (Slovani naj bi se bili v dobi, o kateri je tu beseda, že stalno naselili na jadranskih obalah in naj bi vdiral na otoke); Peri, *cit.*, str. 25 (Etikova pripoved naj bi opisovala slovanske vpade v prvi polovici sedmega stoletja); Prinz (1993), *cit.*, str. 15. Gl. tudi Manitius, *cit.*, str. 231 (krvoločni Romul, kateremu je posvečen ekskurz v Kozmografiji, naj bi bil Alboin).

³¹ Za pomen besede *laeva* v Kozmografiji oziroma za označevanje strani neba na splošno prim. H. Schmeja, *Zur Latinität des Aethicus Ister*, v "Actes du IIIème Colloque international sur le Latin vulgaire et tardif, Innsbruck 2–5 sept. 1991", Tübingen 1992, str. 298.

³² Ta opis spominja na številne *laudes*, ki so jih zlasti antični grški pisci posvetili severnemu Jadramu, prim. Hecat. frg. 90 in Ps. Scymn. *orbis descr.* 375 sl. Prim. tudi Cassiod. *Variae*, XII 22.

³³ Glede pomena tega izraza gl. Prinz (1993), *cit.*, str. 205, op. 735.

³⁴ To gorovje gre enačiti z Alpami, prim. Prinz (1993), *cit.*, str. 229, op. 911.

³⁵ Dalché, *cit.*, str. 185, tako zaključuje svojo razlago termina *Histria*: "Si on veut à tout prix préciser cette extension, on pensera aux affluents de droite du Danube, Drave ou Save, et donc à la Slovénie, à la Croatie actuelles, ou encore à la Dalmatie."

vsekakor niso določljive z gotovostjo:³⁶ možno je sicer, da je ta termin označeval obširnejše ozemlje, upoštevati je treba tudi pričevanje Pavla Diakona, ki poroča, da je *Histria* obsegala manj ozemlja kot v rimski dobi (*Hist. Lang.* II 14: *Histria autem ... Quae secundum Romanam historiam amplior quam nunc est fuisse perhibetur.*).

Zanimivo je, da je v ekskurzu o Romulovih pobijalskih pohodih Skitija omenjena samo enkrat, in sicer v povezavi z Grčijo, Dalmacijo, Norikom in Istrijo; zadnje torej ne gre istovetiti s Skitijo (189, 17 sl., gl. zgoraj). Ko Etik-Hieronim Skitijo imenuje drugje v Kozmografiji, jo opisuje kot obširno in oddaljeno deželo, ki se širi do Serskega oceana (*oceanum Sericum*) in Kaspijskega morja ter po kateri se stekata Fazis in Arakses (prim. 174, 8 sl. in 176, 21 sl.). Možno je, da je avtor Kozmografije v posameznih odlomkih uporabil različne vire. Značilno za navedene odlomke je tudi, da se avtor Kozmografije večkrat sklicuje na mit bifurkacije Donave, ki naj bi se izlivala tako v Jadransko kot v Črno morje. Ta zmotna predstava o toku Donave je bila v antiki izredno razširjena; posredujejo jo še Mela in Pavel Diakon³⁷ pri etimološki razlagi imena istrskega polotoka. Omeniti pa velja še en mit, ki bi bil lahko vplival na Etikovo predstavo geografskega prostora severnojadranske in srednjeevropske pokrajine. Da se je avtor Kozmografije spoznal na antično mitološko zemljepisno tradicijo, je namreč razvidno iz že omenjenih odlomkov.

V antiki je bilo razširjeno prepričanje, da loči Jadran od Črnega morja le kratka razdalja, tako da se tistemu, ki se povzpne na gorovje Hajmos, odpre razgled na obe morji.³⁸ Pseudo-Skimnos je v svoji *Περὶ ἡγῆσις γῆς* iz tega razloga Histre enačil s Tračani.³⁹ Upoštevanje teh virov nas privede do naslednjega sklepa: če je razdalja med Istro, kjer se po mitološki tradiciji Hister izliva v Jadran, in Črnim morjem tako majhna, je lahko skrivnostni Etik res obenem *Hister* in, v širšem smislu, *Scytha*. Neposrednega vpliva te mitološko-zemljepisne tradicije na Kozmografijo sicer ni mogoče dokazati z gotovostjo, saj se avtor nanjo ne

³⁶ Negotovosti pri določanju mej, ki se zrcalijo v Kozmografiji, gre pripisati nedorečenosti virov, prim. Isid. *etym.* XIV 4, 17: *Habet autem Histria a septentrione Pannoniam*. Gl. Peri, *cit.*, str. 518, op. 46 in str. 519. Da predstave o Istri v tej dobi niso precizne, dokazuje kot zanimiv vir zapisnik sinode v Rimu iz leta 680: celejanski škof se označuje kot istrski, prav tako škofje na Beneškem – prim. R. Bratož, *Ecclesia in gentibus*, "Bogoslovni vestnik" 56 (1996, 4), str. 385–410, tu zlasti 387–399 (prispevek je bil objavljen tudi v Grafenauerjevem zborniku, Ljubljana 1996, str. 205–225).

³⁷ Mela II 57: *inde tacitus prosilit (scil. Padus flumen) ut discussis fluctibus diu qualem emisit undam aget suumque etiam in mari alveum servet, donec eum, ex adverso litore Histriae eodem impetu profluens, Hister aminis excipiat*; Paul. Diac. *hist. Lang.* II 14: *Histria autem ab Histro flumine cognominatur*. Gl. tudi Isyd. *etym.* XIV 4, 17 *Istriam Ister amnis vocavit, qui eius terram influit*. Mit o bifurkaciji Donave prinašajo še naslednji antični viri: Aristot. *hist. anim.* VIII 13; Ps. Aristot. *mir. ausc.* 105; Hipparch. frg. 10 D = Strab. I 3, 15; Corn. Nep. HRR II, frg. 10 = Plin. *nat.* III 18, 127; Scyl. *per.* 20; Ps. Scymn. *orbis descr.* 773–776; Strab. I 2, 39 in I 3, 15; Theopomp. FGrH 115, 129 = Strab. VII 5, 9; Timaeus FGrH 566, 85 = Diod. Sic. IV 56, 7–8. Prim. G. M. Columba, *La leggenda del duplice corso dell'Istro*, v *Ricerche storiche, I. Geografia e geografi nel mondo antico*, Palermo 1939, str. 144–170 in R. Dion, *Une contribution positive de Rome au progrès de la connaissance géographique de l'Europe centrale*, v *Aspects politiques de la géographie antique*, Paris 1977, str. 237 sl.

³⁸ Prim. Ap. Rhod. IV 305–308; Ps. Arist. *mir. ausc.* 104; Liv. XL 21, 2: *Cupido eum (scil. Philippum) ceperat in verticem Haemi montis ascendendi, quia vulgatae opinioni crediderat Ponticum simul et Hadriacum mare et Histrum amnem et Alpes conspici posse*; Mela II 2, 17: *Montes interior adtollit Haemon et Rhodopen et Orbelon, sacris Liberi patris et coetu Menadum, Orpheo primum initiante, celebratos. E quis Haemos in tantum altitudinis abit, ut Euxinum et Hadrian ex summo vertice ostendat*; Polyb. XXIV, 4 = Strab. VII 5, 1; Ps. Scymn. *orbis descr.* 380–391 = Theopomp. FGrH 115, 130; Theopomp. FGrH 115, 129 = Strab. VII 5, 9.

³⁹ Prim. *orbis descr.* 391: Ἐνετῶν ἔχονται Θρακῆς Ἴστροι λεγόμενοι (v bližini Venetov živijo Tračani, imenovani Histri). Gl. B. Zlobec, *Poročila antičnih geografov v severnem Jadranu*, ZČ 53, 1999, 19 sl.

sklicuje direktno, pač pa je izpričano njegovo poznavanje nakaterih avtorjev (zlasti Mele), ki so nam v svojih delih ohranili to antično, z mitom povezano predstavo srednjeevropskega prostora.

Riassunto

Aethici Histri Cosmographia

Barbara Zlobec

La *Cosmographia* attribuita a Etico Istro è una delle opere più misteriose e al contempo più bizzarre della letteratura medievale. Numerosi sono stati i tentativi fatti per identificare l'autore che si cela sotto questo nome. Se la critica ottocentesca ancora credeva all'esistenza dell'antico filosofo greco Etico, la cui opera sarebbe stata tradotta da un non altrimenti noto Gerolamo (o addirittura san Gerolamo, il che portò Jernej Kopitar a presupporre che Etico fosse l'ideatore del glagolitico), in seguito è definitivamente prevalsa l'opinione che con il termine *Ethicus* si designi semplicemente il dotto, il *philosophus*. La critica novecentesca sembrava aver definitivamente accolto la tesi di Löwe, secondo il quale sotto la maschera di Etico si nascondeva l'irlandese Virgilio di Salisburgo che nella *Cosmographia* si faceva beffe delle posizioni conservatrici e retrograde del suo avversario Bonifacio. Ultimamente però si sono messe in risalto anche le manchevolezze di questa interpretazione: Etico-Gerolamo sarebbe invece un sacerdote o un monaco vissuto nell'ottavo secolo, fuggito dall'Oriente lacerato dalle guerre; egli si sarebbe confuso tra i religiosi di qualche grande convento in Occidente, dove avrebbe potuto dedicarsi alla stesura della sua ampia opera.

L'opera di Etico è stata paragonata al *Viaggio sulla Luna* di Luciano, ai *Viaggi di Gulliver* di Swift, al *Robinson Crusoe* di Defoe e viene dunque generalmente considerata un romanzo fantageografico venato di commenti satirico-moralistiche. Dall'analisi della struttura della *Cosmographia* si evince un altro dato di non secondaria importanza: l'opera che si apre con una cosmogonia (influenzata naturalmente dalle sacre scritture) e continua con la descrizione dell'*οἰκουμένη* in forma di viaggio, lascia intravedere i legami che l'autore mantiene con la tradizione geografica antica, sebbene questi risultino alquanto allentati e confusi.

Quanto alla dichiarata origine "istrica" del supposto autore della *Cosmographia*, è necessario tener conto del fatto che nell'*explicit* Etico è definito anche scita: sulla base di questi dati si è cercato, per percorsi diversi, di individuare la sua patria nella penisola istriana, in Irlanda (Löwe, mediante le identificazioni *Scythia* = *Scotus*, *Histria* = Bavaria), sulle sponde del Mar Nero (*Scythia minor*), nel bacino danubiano; si è tentato inoltre di interpretare il termine *Scythicus* non nella sua accezione geografica, bensì come epiteto legato alla sfera della filosofia.

La questione della vera identità dell'autore della *Cosmographia* è forse destinata a rimanere insoluta, indubbi sono però l'interesse e la conoscenza che questo scrittore ha dell'alto Adriatico, come risulta in particolare dalla digressione sulle sanguinose lotte del crudele Romolo contro Franco e Vasso, topograficamente individuate nella regione *Histria*. Da numerosi passi della digressione è evidente che con questo termine l'autore non intende designare l'intera regione danubiana, bensì la penisola istriana e (eventualmente) l'immediato entroterra pannonico e norico. Nell'ampio racconto delle gesta di Romolo, Etico-Gerolamo più volte si riallaccia al mito della biforcazione del Danubio, molto diffuso nella tradizione geografica greco-latina. Per chiarire l'origine "istrica" e nel contempo "scitica" dell'autore della *Cosmographia* è forse opportuno richiamarsi a un altro mito della tradizione geografica antica, secondo il quale l'Adriatico è diviso dal Mar Nero solo da un sottile istmo; secondo questo mito di conseguenza i Traci erano identificabili con gli Istri.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred petimi desetletji?

Optimalna rešitev za Ljubljanski Narodni muzej je torej tale: stara palača za kulturno-zgodovinski oddelek in moderna stavba za arheološki oddelek. Zaradi smotrnega itinerarija muzejskega obiskovalca in zaradi tehničnih del v laboratorijih ter dela v biblioteki je potrebno, da stojita oba oddelka v neposredni sosesčini, kolikor to dopuščata urbanizem Ljubljane. Take možnosti se odpirajo v okolici Križank ali pa v nekakšni kombinaciji z ljubljanskim gradom.

(*Jože Kastelic, Narodni muzej v Ljubljani in njegovi problemi, ZČ, 4, 1950 str. 207*)

... pred štirimi desetletji?

Sestavek dr. Koste Milutinovića "Problematika ljubljanskega jugoslovenskega programa 1870 kod Srba i Hrvata" v X.–XI. zvezku "Zgodovinskega časopisa" vsebuje poleg nekaj zgodovinskega gradiva in obravnavanja na zgodovinske ravnih žal tudi vrsto takšnih snovnih, miselnih in izraznih površnosti, ki jih je vsekakor treba popraviti na straneh tega časopisa, ker hudo izkrivljajo podobo dogajanja pri jugoslovanskih narodih, zlasti pri Slovencih v času po uvedbi avstro-ogrskega dualizma leta 1867 pa do jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870.

(*Dušan Kermavner, Nekaj kritičnih pripomb k razpravljanju dr. Koste Milutinovića v tem časopisu, ZČ, 14, 1960, str. 203*)

... pred tremi desetletji?

Tudi z zgodovinskega gledišča obstajajo možnosti, ki dovoljujejo domnevo o obstanku nekropole na tem delu hriba v obravnavani periodi. Če upoštevamo sklepe, ki jih prinaša profesor Klemenc na osnovi pisanih virov za čas okoli sredine V. stoletja, da "Poetovio je moral biti tedaj še pomembno rimsko mesto," in da ako mesti Poetovio in Celeja nista bili porušeni že pri prvem Atilovem pohodu leta 451, sta bili popolnoma uničeni leta 452, kakor Emona in Akvileja, potem je grajski hrib do njegove obnovitve lahko služil za grobišče.

(*Paola Korošec, Elementi obdobja preseljevanja ljudstev na nekropoli na Ptujskem gradu, ZČ, 24, 1970, št. 1–2, str. 80*)

... pred dvema desetletjema?

V primeri s celotnim ameriškim prebivalstvom tretje generacije je imela tretja generacija SJS višji odstotek oseb, starih 14–24 let, a nižji odstotek mlajših od 14 let. Če pojde razvoj po isti poti kot pri jezikovnih skupinah starejših priseljencev, tj. Nemcev in Čehov, potem lahko pričakujemo, da se bo tretja generacija SJS postarala, najprej zaradi padca oseb pod 24. letom, kasneje pa zaradi porasta oseb, starih nad 65 let. Po drugi plati pa moramo upoštevati, da utegne nadaljnje krepcanje slovenske osveščenosti v vrstah tretje generacije in eventualni preobrat glede padanja osveščenosti druge generacije – ki vključuje osebe, ki imajo kot starši določen vpliv na tretjo generacijo – peljati v nasprotno smer, namreč k pomlajevanju.

(*Toussaint Hočvar, Geografska razporeditev, starostna struktura in relativna osveščenost slovenske jezikovne skupine v ZDA, ZČ 34, 1980, št. 1, str. 224*)

... pred desetletjem?

Slovence je tako Francozom "odkril" šele Mickiewicz naslednik na slovanski stolici na Collège de France Cyprien Robert. Robert je bil – kot je znano – navdušen slavofil, prepričan v posebno poslanstvo prebujajočih se slovanskih narodov in njihovo sposobnost, da stari Evropi vrnejo „la force régénatrice“, ki je "evropski Zahod... očitno ne more več iztisniti iz svojih žil" Na oblikovanje njegovih pogledov na slovanski svet, na Vzhodno Evropo in na Balkan sta na eni strani vplivala Mickiewicz in Czartoryski, na drugi pa so jih zaznamovale Šafarikove, Kollarjeve in Gajeve ideje. Gaja je Robert spoznal ob svojem obisku v Zagrebu oktobra 1843 in vodja "ilirskega gibanja" je nanj napravil izredno močan vtis, saj je bil v njegovih očeh osrednja osebnost političnega življenja med južnimi Slovani. Po Robertovem mnenju so Gajeve prizadevanja po "l'unité de langage" "des Slaves de l'Illyricum" odpirala "široko pot k njihovi socialni enotnosti" ("l'unité sociale"), obe pa naj bi bili eden najpomembnejših predpogojev za učinkovit južnoslovanski odpor turški nadvladi na vzhodu in nemško-avstrijski na zahodu.

(*Peter Vodopivec, Slovenci v francoskih očehv letih 1830–1920, ZČ 44, 1990, št. 1, str. 33*)

Andrej Komac

Vzpon Turjaških v srednjem veku

(prvi del)

V zadnjih letih je izpod peres zlasti mlajše generacije slovenskih zgodovinarjev prišlo kar nekaj pomembnih del, v katerih raziskovalci obravnavajo različna vprašanja, povezana s starejšo zgodovino plemstva naših historičnih dežel.¹ Zlasti razpravi Petra Štiha in Dušana Kosa sta opozorili na zanimiv fenomen, ki ga opazimo pri nekaterih najmočnejših rodbinah v poznem srednjem veku. Ob nesistematičnem preletu virov bi si lahko zgodovinar ustvaril predstavo, da je številne gradove v 14. stoletju obvladovalo visoko število različnih rodbin in da je posamezna rodbina, seveda glede na rodbinsko ime, izpeljana iz imena domačega gradu, obvladovala ponavadi samo po eno utrdbo. To pa dejanskemu stanju ne ustreza najbolj. Gre namreč zato, da je uspelo le nekaterim rodbinam kot na primer Devinskim, Svibenskim ali Trušenskim v službi različnih gospodov pridobiti številne gradove in njim pripadajočo posest. Vtis, da gre za veliko število povsem različnih družin, gre pripisati dejstvu, da so na pridobljenih gradovih prebivali predstavniki stranskih linij, ki so se večinoma imenovali po gradovih, na katerih so trenutno živeli in ne po gradovih njihovega izvora. Povedano je veljalo tudi za Turjačane, kar je bila, tako pokojni Bogo Grafenauer v svoji spremni besedi k Štihovem delu, tudi ena od centralnih ugotovitev analize goriških ministerialov na Dolenjskem.

Poleg zanimivih ugotovitev, povezanih z vlogo Turjačanov pri izgradnji goriškega teritorija na Dolenjskem, čutim potrebo omeniti še nekaj momentov, ki so pripomogli k nastanku te raziskave. Odločilnega pomena je vsekakor dejstvo, da je le redko katera plemiška rodbina vtisnila svoji deželi tako močan pečat, kot so ga deželi Kranjski plemiči s Turjaka ali Auerspergi, kot so se sami tudi imenovali. Mimogrede naj omenim, da se je slovenska različica nemškega imena prvič pojavila “šele” leta 1455, kot *castel dicto Turiach*.² Četudi so Turjaški dosegli svoj zenit šele kasneje, pa so položili temelje za kasnejši družbeni vzpon že v poznem srednjem veku. Prav zaradi tega menim, da je poznavanje začetnega obdobja zgodovine Turjaških zelo koristno za raziskavo kasnejših obdobj njihove preteklosti, ki se je bo ob trenutni aktualnosti raziskav elit v domačem zgodovinopisju prav gotovo lotil kdo že v bližnji prihodnosti. Poleg tega predstavlja raziskava zanimivo “case study”, na podlagi katere je konkretno razvidno, kako se je določena plemiška rodbina uspela prebiti iz sivega povprečja do ugleda, ki ji je prinesel vpliv celo na samega cesarja. Nenazadnje ne morem mimo dobre ohranjenosti virov, kar je predpogoj za nastanek tako naravnane mikroanalize. Bogat fundus listin – za slovenske zgodovinarje žal in zaenkrat dostopen le v obliki resda izčrpnih regist Fr. Komatarja –, ki se še vedno hrani v družinskem arhivu, je edinstven primer

¹ D. KOS, *Med gradom in mestom – Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*, Ljubljana 1994; P. ŠTIH, *Goriški grofje ter njihovi ministeriali v Istri in na Kranjskem*, Ljubljana 1994; M. ŠTUHEC, *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren*, Ljubljana 1995; M. ŽVANUT, *Od viteza do gospoda*, Ljubljana 1994.

² B. OTOREPEC, *Iz zgodovine turjaškega gradu*, *Kronika* 21 (1973), str. 147.

ohranjenosti virov za kakšno plemiško rodbino z našega ožjega območja.³ Poleg Komatarjevih regest sem imel na voljo tudi veliko število listin iz neobjavljene zbirke "Gradivo za zgodovino Slovencev", ki se hranijo v prepisih na Zgodovinskem inštitutu pri SAZU. Zbirka je neprecenljiv plod dolgoletnega arhivskega dela dr. Boža Otorepca, zato se mu ob tej priliki iskreno zahvaljujem, da mi je omogočil njeno uporabo.

Kar zadeva stanje konkretnih raziskav, je pomembno poudariti, da je turjaška zgodovina zanimala predvsem starejše kranjske deželne zgodovinarje. Razen omenjenih prispevkov Štiha in D. Kosa, ki pa sta Turjačane obravnavala zgolj obrobno, ni izšlo v dobi po prvi svetovni vojni izpod peres domačih raziskovalcev nobeno pomembnejše delo, ki bi skušalo osvetliti preteklost tega za Kranjsko tako znamenitega rodu. Nedvomno gre pripisati velik del krivde za to dolgoletni usmeritvi slovenskega zgodovinopisja, ki za preteklost "tujerodnega in zraven še izkoriščevalskega plemstva" ni kazalo pretiranega zanimanja.⁴ Omeniti velja le dva krajša prispevka, saj so vsi drugi bolj informativne kot pa raziskovalne narave. V prvem primeru gre za članek B. Otorepca v *Kroniki*, kjer je avtor na nekaj straneh skiciral najpomembnejše dogodke iz zgodovine turjaškega gradu in tam živeče rodbine.⁵ Avtor drugega prispevka je A. Lucijan, ki se je v svojih razmišljanjih o Ortenburžanih na Dolenjskem dotaknil tudi problemov, ki so povezani z najstarejšimi Turjačani.⁶ Kot že rečeno, so bolj zanimiva dela starejših zgodovinarjev. Če pustimo ob strani Valvasorja in Schönlebna, ki sta za snovanje moderne raziskave o Turjačanih manj pomembna, imam v mislih predvsem deli F. Richterja in P. Radicsa. Prvi je že leta 1830 objavil obsežno študijo v dunajskem *Neues Archiv für Geschichte, Staatskunde, Literatur und Kunst*, kjer je poskušal osvetliti zgodovino rodbine od njenih začetkov do 17. stoletja.⁷ Richter je večkrat poudaril pomen pritegnitve do tedaj še neuporabljenih listin v njegovi raziskavi, kar naj bi delu dalo podobo kritične družinske kronike. Ob natančnem branju pridemo do zanimivih zaključkov. Genealoška komponenta je zagotovo njen slabši del, saj se rekonstrukcije rodbinskih povezav tja do začetka 15. stoletja ne ujemajo s podatki, ki jih lahko iz ohranjenih listin razbere večš raziskovalec. K rodoslovni zmedji sta bržčas pripomogli deli Schönlebna in Wißgrilla, ki ju je Richter uporabljal kot subsidiarni vir.⁸ Bolj zanesljivo je, pa čeprav ga zaradi odsotnosti citiranja ni mogoče vedno preveriti, Richterjevo kronološko navajanje dogodkov, ki ju je direktno povzemal iz družinskih listin. V celoti gledano ne zgrešimo, če ocenimo, da delo vse bolj pridobiva na zanesljivosti ob približevanju novemu veku. Tako je za dogodke v 15. stoletju – in tudi za razreševanje dobršnega dela genealoških vprašanj – tudi

³ F. KOMATAR, Das Schloßarchiv in Auersperg, Mitteilungen des Musealvereines für Krain, 18, 19, 20 (1905, 6, 7). (dalje MMVK). Podobna, a vendarle skromnejša, fonda sta zbirki Galenberških listin in Khevenhülerjev družinski fond listin točajev iz koroške Ostrovice. Galenberške listine sta objavila B. OTOREPEC in W. BRUNER v Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchiv (Folge 44/45, 1995), medtem ko je listine točajev z Ostrovice objavil v obliki regest H. WIESSNER kot samostojno publikacijo – žal dostikrat površno – pod naslovom "Die Schenken von Osterwitz" leta 1977.

⁴ P. ŠTIH, Srednjeveško plemstvo in slovensko zgodovinopisje (v tisku).

⁵ Glej op. št. 2.

⁶ A. LUCIJAN, Donesek k zgodovini Ortenburžanov na Dolenjskem, Kronika 43 (1995), str. 7-12.

⁷ F.X. RICHTER, Die Fürsten und Grafen von Auersperg. (Aus bisher noch ganz unbenutzten Quellen, besonders mit Hinsicht auf die krainische Landesgeschichte bearbeitet und mit Familienurkunden belegt), Neues Archiv für Geschichte, Staatskunde, Literatur und Kunst, 2 (1830), str. 597-733.

⁸ J.L. SCHÖNLEBEN, Genealogia illustrisimae familiae principum, comitum et baronum de Auersperg, Labaci 1681; F. WIßGRILL, Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels von Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an bis auf unsere Zeiten, 1. Bd., Wien 1794. Obe deli sta nezanesljivi, tudi Wißgrill, kakor je opozoril že genealog K. TANGL, Die Grafen von Ortenburg in Kärnten, Zweite Abtheilung, Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 36 (1866), str. 118.

dokaj uporabno. Po svoje še bolj uporaben je prispevek P. Radicsa, ki ga je avtor posvetil junaku v boju s Turki, baronu Herbordu VIII.⁹ Za podatke o srednjeveških Turjačanih je zanimiv predvsem obširen uvod, kjer je na približno štiridesetih straneh predstavljena zgodovina rodbine med 1100 in 1500. Slaba stran Radicsa je, da je od Richterja črpal rodoslovje in pa podatke za najstarejše obdobje, medtem ko je spodbudno, da je svoje teze za kasnejšo dobo podkrepil s precej točnim znanstvenim aparatom. Vsekakor ni odveč pripomba, da se obe predstavljeni deli spleta v roke, v kolikor nas obravnavana tema zanima.

Preden preidemo h konkretni analizi, naj zaradi jasnejše predstave in lažjega spremljanja raziskave opredelimo njen poglobitveni cilj in skiciram potek. Glavni cilj je spremljati postopno naraščanje moči glavne linije Turjačanov ob upoštevanju kronološkega sosledja. Najprej se bomo pomudili pri osvetljevanju začetkov najstarejših Turjačanov. Omejili se bomo samo na najpomembnejše detajle iz njihove zgodovine ter v glavnem le povzeli dosedanje ugotovitve zgodovinarjev. Razloga za zgolj površen pregled sta predvsem dva. Prvi je v tem, da obstaja velika verjetnost, da stari Turjačani niso bili neposredni biološki predniki mlajše rodbine. Drugi, še veliko pomembnejši razlog pa je, da relativno visok ugled najstarejših Turjačanov in njihova obsežna posest – ta v veliki večini sploh ni prišla v roke mlajši rodbini – nista na noben način bodisi pospešila ali direktno vplivala na hiter in kontinuiran vzpon mlajšega rodu. Uspešno prebijanje mlajše linije proti vrhu najprej deželnega, nato tudi regionalnega plemstva, bomo podrobno spremljali od njihovih začetkov v prvih desetletjih 13. stoletja, ko se je prvič pojavil kot priča v neki listini Herand I., prednik kasnejših Turjačanov. Nadalje bomo v kronološkem sosledju poskušali odgovoriti na vprašanja, kako so Turjačani postopoma, zlasti s pomočjo sodelovanja s posameznimi dinastiji – v poštevu pridejo zlasti Spanheimi, Goriški in Habsburžani, pridobivali na moči in ugledu. Procesu bomo sledili vse tja do druge polovice 15. stoletja, ko sta ugled in posest Turjačanov dosegla že zavidljivo višino oziroma obseg. Vse obravnavano sodi v prvi del raziskave. V drugem pa se bom obširno pomudil pri analizi razvoja rodbinskih posesti na Dolenjskem do delitve rodbine na šumberško in turjaško vejo v letu 1467. Več o ciljnih in poteku raziskave posesti bom spregovoril na začetku drugega dela.

Najstarejši Turjačani

Na gradu Turjak je do srede 13. stoletja prebival plemiški rod, ki ga prištevamo k staremu "svobodnemu" plemstvu. Njihova preteklost je vse do dokončnega izumrtja tik pred sredino 13. stoletja zaradi akutnega pomanjkanja pisnih virov skoraj povsem zavita v meglo. Izvor, družinske povezave in politična vloga predstavljajo sklop vprašanj, na katere bodo zgodovinarji zaradi omenjenega problema tudi v prihodnosti le stežka odgovorili. Le primerna arheološka raziskava starega Turjaka bi nedvomno dala raziskovalcem novih iztočnic.

Najstarejša genealogija Turjačanov je zanimala domače, kranjske, zgodovinarje že zelo zgodaj.¹⁰ Tozadevne razlage Valvasorja, Schönlebnaja ter mnogo mlajših Richterja in Radicsa se opirajo, kakor je ugotovil že Franc Kos, na staro rimano genealogijo Turjačanov, ki naj bi nastala pred 1584, in v kateri naj bi, v skladu s takratnimi genealoškimi trendi, kar

⁹ P. RADICS, Herbard VIII. Freiherr von Auersperg (1528-1575), ein krainischer Held und Staatsmann, Wien 1862.

¹⁰ F. KOS, O najstarejših Turjačanih, Carniola N. v. 3 (1912), str. 93.

mrgolelo izmišljenih podatkov.¹¹ Njen avtor našteva vse polno rodbin, ki se v diplomatarijih naših dežel sploh ne pojavljajo, poleg tega pa pripisuje predstavnikom teh "fantomskih" rodov osebna imena, ki v 11. in 12. stoletju niso bila prav nič običajna v domačih plemiških krogih. Trditve pisca genealogije o prihodu prvih članov rodu iz Švabskega ali iz Bavarske prav tako ne moremo kritično preveriti, kakor tudi ne domneve avstrijskega pravnega zgodovinarja Dungere, da so Turjaški prišli na Kranjsko s furlanskega Turiaca.¹² Kljub pomanjkanju neposrednih listinskih dokazov, ki bi potrdili obstoj Turjaških že pred 1150, pa je povsem verjetno, da so Turjačani živeli in imeli svojo posest na Dolenjskem že v 11. stoletju. Morda je bil njihov prednik tisti Engelbero, ki se je omenjal leta 1062 v kraljevi darovnici, s katero je Henrik IV. podelil nekemu Anzu tri kraljevske hube v vaseh pri Grosupljem. V darovnici je pisar Anzovo posest geografsko jasno opredelil in omejil. Njegova posest naj bi tako segala do vasi Ločnik, kjer naj bi se že začela posest omenjenega Engelbera.¹³ Osebno ime kot tudi neposredno sosedstvo Ločnika in Turjaka dopuščata možnost, da bi v Engelberu lahko videli daljnega predhodnika Turjačanov iz 12. in prve polovice 13. stoletja. Tudi Hauptmann in genealog Kamillo Trotter sta v tem plemiču prepoznala njihovega prednika.¹⁴ Prva zanesljivejša omemba Turjaških je celih sto let mlajša. Leta 1162 je nastopal kot priča v listini, ki jo je izstavil koroški vojvoda, *Engelbertus de Vrsperch liber homo*.¹⁵ Pridevnik "svoboden" dokazuje, da gre Engelberta nedvomno prištevati k staremu svobodnemu plemstvu. Kot priča je nastopal še v nekaterih listinah iz druge polovice 12. stoletja.¹⁶ Engelbert in Konrad, ki sta živela v prvih desetletjih 13. stoletja, sta bila najverjetneje njegova dediča.¹⁷

Kaj lahko rečemo o rodbinskih povezavah? Z gotovostjo lahko zatrdimo le, da so si bili Turjaški v sorodu s koroškimi Ortenburžani, saj je bil Konrad poročen s hčerjo Hermana Ortenburškega. Ko je patriarh leta 1248 podelil grofu Hermanu Ortenburškemu patronat nad cerkvijo v Poljanah pri Starem trgu ob Kolpi in nekatera h gradu Čušperk pripadajoča ozemlja, je označil takrat že pokojnega Konrada Turjaškega kot zeta omenjenega grofa.¹⁸ Bližina žovneških posesti južno od Turjaka in podatek, da je bilo zadnjemu "svobodnemu" Turjačanu ime Konrad, kakor tudi Konradu Žovneškemu, daje po mnenju Adama Lucijana

¹¹ J.V. VALVASOR, Die Ehre dess Herzogthums Crain, Laibach-Nürnberg 1689, zv. 5, str. 238; zv. 11, str. 22; F.X. RICHTER, Die Krainischen Aursberge, Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst 12 (1821); P. RADICS, Die Auersperge in Krain, Blätter aus Krain 5 (1861). Dele žal izgubljeni rimane kronike je objavil P. RADICS v Archiv für Heimatkunde II. (1887), str. 238-242. (v prihodnje AH)

¹² O. Fr. v. DUNGERN, Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, Ergänzungsheft zu den Bänden I bis III, Graz 1949, str. 100.

¹³ F. SCHUMI, Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain, I. Bd. 777-1200, Laibach 1882/3, str. 50, št. 40. (v prihodnje UBKr.): posest Anza je segala *usque ad Engelberonis predium pretendere uidetur. In uilla Lonsa dicta, ex eiusdem Engelberonis predio...*

¹⁴ L. HAUPTMANN, Entstehung und Entwicklung Krains, v: Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, 1. Abteilung, 4. Teil, Wien 1929, str. 404; O. Fr. von DUNGERN, Genealogisches Handbuch, 1931, str. 73.

¹⁵ UBKr. I., str. 119, št. 125.

¹⁶ UBKr. I., str. 127, št. 140; str. 151, št. 173a; str. 136, št. 156.

¹⁷ UBKr. II., str. 21, št. 29; str. 25, št. 34; str. 120, št. 156; str. 135, št. 170; A. JAKSCH, Monumenta historica ducatus Carinthiae (skupaj 11 zv., Klagenfurt 1896-1972; od 5. zv. naprej je avtor H. WIESSNER), 2. Bd., Klagenfurt 1898, str. 16, št. 545. (v prihodnje MC)

¹⁸ UBKr. II., str. 120, št. 156: *in presentia nostra (patriarha, op. A.K.) Hermannus comes de Hortenburc fidelis noster propensius supplicavit, ut jure patronatus ecclesie parrochialis in Poelan et duabus partibus decimarum in omnibus novalibus in predio proprietate seu territorio ad castrum Zobelsperc pertinente post obitum felicitis recordationis nobilis viri Cunradi de Aursperc olim generi sui ad culturam redactis ... investire eum nomine feudi ... beneficere dignaremur.*

slutiti družinske povezave med rodbinama. Lucijan povezuje Turjaške tudi z njihovimi sosedi Višnjegorci. Dopušča možnost, da so se prvi priženili v višnjegorski rod, ti pa naj bi po njih privzeli ime Engelbert.¹⁹

Naj na tem mestu omenim še neko zanimivost, ki je povezana s staro rodbino. V najrazličnejši literaturi se omenja, da je Engelbert II. odpotoval leta 1217 na križarsko vojno.²⁰ Avtorji so do tega podatka prišli prek Schönlebn in Valvasorja, ki pa sta omenjeni motiv nedvomno povzela po rimani genealogiji. Upoštevajoč sporni primarni vir, bi raziskovalec lahko več kot podvomil v resničnost sporočila. O tem, da si družinski genealog le ni vsega izmislil, govori narativni vir, ki, kakor vse kaže, slovenskim medievistom do sedaj ni bil poznan. Med uglednimi križarji, ki so se za odhod na peto križarsko vojno zbrali v Splitu na dalmatinski obali, kakor je zapisal kronist, se je znašel tudi *Engelbertus Auerspergicus*. Tja je potoval skupaj z Leopoldom, vojvodo Avstrije, Bertoldom Bogenskim, Hademarom, opatom samostana Melk in ostalimi odličniki. Zapis je še zanimivejši zato, ker se kronist spominja, da je z omenjenimi plemiči prišlo še veliko ostalih Kranjcev in Štajercev, ki pa jih po imenih ni poznal.²¹

Začetki novega rodu Turjačanov

Rod "svobodnih" Turjačanov je izumrl, kot že rečeno, še pred 1250.²² Že od dvajsetih let 13. stoletja naprej so se po gradu Turjak imenovali plemiči, ki so predstavljali poseben, od starih Turjačanov po vsej verjetnosti biološko neodvisen rod. Herand Turjaški, ki se je prvič pojavil kot priča v listini Engelberta Turjaškega leta 1220, ter njegovi sinovi Herbord I., Oto I. in Mainhalm so bili, vsaj glede na ohranjene listinske vire, začetniki slavne rodbine Turjaških.²³ Genealogijo rodu je mogoče bolj ali manj nemoteno spremljati od sredine 13. stoletja naprej.

Če se dotaknemo najprej vprašanja izvora mlajših Turjačanov, potem je korektno že na začetku reči, da zaradi pomanjkanja jasnih informacij popolnoma jasnega odgovora ne moremo pričakovati. To je razvidno tudi iz prispevkov v slovenskem zgodovinospisju, saj si zgodovinarji pri poskusih razreševanja tega vprašanja niso bili enotni. Hauptmann obeh rodbin sploh ni ločeval, tako da je obravnaval mlajše Turjačane kot neposredne naslednike Engelberta in Konrada.²⁴ Milko Kos je za razliko od Hauptmanna ločeval obe rodbini, saj je

¹⁹ A. LUCIJAN, Donesek k zgodovini Ortenburžanov, str. 10.

²⁰ I. JAKIČ, Vsi slovenski gradovi, Leksikon slovenske grajske zapuščine, Ljubljana 1997, str. 347; B. REISP, Turjak, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 94. zv., Ljubljana 1979, str. 3-4; A. SKUBIC, Zgodovina Ribnice in ribniške pokrajine, Buenos Aires 1976, str. 279-286.

²¹ CHALLES, Annalium Austriae, pars II., Res aetatis mediae sub babenbergicae stirpis ducibus usque ad habzburgicae gentis principes in austriae gestae. Subjunctis ubique scriptorum, veterumque monumentorum testimoniis, notisque, Dunaj 1750, str. 201; vir zaradi pomena in težje dostopnosti navajam v celoti. *His pie, sapienterque constitutis, iter ingresi Andreas Rex Hungariae, Leopoldus dux Austriae Styriaeque, Oto dux Meraniae, Ecbertus Bambergensis Episcopus, aliique Spalati in ora Dalmatiae ad X Kalendas Septembres convenere. Leopoldum ex Austria, Leutholdus comes de Plaigen, Bertoldus de Pogen, Hademarus de Chunring, cum Mellicensi Abate itidem Hademaro; ex Styria Udalricus Stubenbergensis, ex Carnia Engelbertus Aurspergicus, comitati sunt: nec dubium multos alios ex utraque Provincia Optimates, Nobilesque in praeclare laudis communionem venisse quorum nomina ignoramus.*

²² Glej besedilo listine pod opombo št. 18. Glej tudi D. KOS, Med gradom in mestom, str. 42.

²³ UBKr. II., str. 25, št. 34. O začetkih "novega" rodu Turjačanov glej tudi D. KOS, Med gradom in mestom, str. 42.

²⁴ L. HAUPTMANN, Krain, str. 403.

gledal na predstavnike mlajše rodbine kot na ministeriale starejših Turjačanov.²⁵ Žal pokojni Kos v svoji Zgodovini Slovencev ni imel dovolj prostora, da bi hipotezo ustrezno utemeljil. Tudi Dušan Kos se nagiba k mnenju, da gre za ministerialski odnos mlajših do starejših, pri tem pa dopušča možnost, da sta si bili rodbini vendarle v sorodu. Domneva, da je bil začetnik novega rodu bodisi nezakonski sin katerega izmed starih Turjačanov ali pa da se je kateri izmed članov stare rodbine oženil z ministerialko in tako izgubil svoboden status.²⁶ Toliko o mnenjih zgodovinarjev. Poglejmo si torej še enkrat, kaj nam prinašajo neposredne informacije iz listin in poskusimo opredeljeni problem ponovno ovrednotiti.

V prid domnevi, da sta obe rodbini bili sorodstveno povezani, govori predvsem podatek, da je mlajša rodbina prevzela grb po starih Turjačanih.²⁷ Prevzem določenih posesti, zlasti pa gradu, bi tudi lahko uvrstili med argumente, ki podpirajo domnevo o obstoju bioloških povezav med rodbinama. To pa je tudi vse. Že na podlagi rabe osebnih imen lahko vidimo, da mlajši po vsej verjetnosti v starejših niso videli svojih prednikov. Če bi bilo drugače, bi zagotovo negovali rodbinsko tradicijo in dajali v skladu s takratnimi običaji svojim naslednikom osebna imena prednikov. Seveda imejmo tu v mislih rodbinsko zavest v 13. stoletju in ne njihovih daljnih potomcev iz 16. stoletja, ki so, verujoč verzom rimane genealogije, gojili prepričanje o slavni začetki rodbine, kar se je v praksi odražalo tudi preko poimenovanja otrok.²⁸ Imen starih Turjačanov – Engelbert in Konrad – v rodbinskem deblu mlajše rodbine sploh ne najdemo. Po drugi strani pa je zanimivo, da je prisotnost karakterističnih imen mlajših Turjačanov – Herbord, Herand in Mainhalm – mogoče opaziti pri nekaterih drugih plemičih iz turjaškega sosodstva. Ime Herbord lahko zasledimo pri plemičih iz Loža in okolice.²⁹ Prav tako je bilo ime tudi nekemu skromnemu plemiču iz Dobrega Polja.³⁰ Herand je bil magister iz Velikih Lašč in tudi vitez iz Drage pri Stični.³¹ Iz iste vasi je bil plemič Mainhalm,³² medtem ko drugega Mainhalma srečamo v Ponikvah pri Velikih Laščah.³³ Kljub precej omejenemu številu listin, ki zadevajo območje teh krajev v 13. stoletju, pa vseeno lahko z določeno mero previdnosti sklepamo, da je potrebno iskati vzrok za večjo frekvenco pojavljanja posameznih imen v določenem prostoru – v našem primeru na ozemlju, ki se je razprostiralo nekako od Stične, preko Suhe Krajine do Loške doline – v tesnih družinskih povezavah. To bi bilo ob upoštevanju medsebojnega sosodstva tudi logično. Dušan Kos celo domneva, da sta bila zgoraj omenjena Herbord iz Dobrega Polja in pa Mainhalm iz Ponikev pravzaprav Turjačana.³⁴ Čeprav tega ne moremo preveriti, se postavlja vprašanje, ali ni šlo v primeru "mlajših" Turjačanov za povsem skromne plemiče, ki so po vsej verjetnosti izvirali iz širše turjaške okolice. Da so po ugledu spadali v krog regional-

²⁵ M. KOS, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*, Ljubljana 1955, str. 260.

²⁶ D. KOS, *Med gradom in mestom*, str. 42.

²⁷ *Ibid.*, 43.

²⁸ Velika nezanesljivost legendarne genealogije pa ne zadeva le najstarejših Turjačanov, kakor je pravilno ugotovil že Franc Kos, ampak tudi kasnejša stoletja. Schönleben je tudi za Turjačane iz 13. in 14. stoletja povzel (glej op. št. 28) podatke iz rimane genealogije. Njegove navedbe se skoraj nikoli ne ujemajo s podatki iz listinskega gradiva. Osebe, ki nastopajo, sicer nosijo značilna imena Turjačanov, toda kaj več Schönlebnu ni uspelo. Podatki o sorodstvenih zvezah med samimi člani družine in navedbe o rodbinskih povezavah so v nasprotju s podatki, ki so dostopni iz neposrednih virov, tako da Schönlebnovega dela ne moremo oceniti za uporaben pripomoček pri raziskovanju rodovnega debla mlajše rodbine Turjačanov.

²⁹ UBKr. II., str. 25, št. 34; str. 97, št. 128; str. 209, št. 270.

³⁰ *Ibid.*, II., str. 25, št. 34.

³¹ *Ibid.*, II., str. 96, št. 126; str. 134, št. 170; str. 55, št. 70.

³² *Ibid.*, str. 73, št. 100.

³³ *Ibid.*, str. 25, št. 34.

³⁴ D. KOS, *Med gradom in mestom*, 42.

nega nižjega plemstva, je razvidno iz zapisov prič v listinah, kjer so se omenjali skupaj s svojimi sosedi.³⁵ Tu postane aktualna zgoraj omenjena domneva, češ da naj bi bili mlajši Turjačani le ministeriali stare rodbine. Nedvomen dokaz, da so nekateri izmed njih opravljali službo, ki bi jo lahko primerjali z ministerialsko, predstavlja darovnica iz leta 1232, s katero je Mainhalm Turjaški podaril stiškemu samostanu dve hubi pri Šumberku. V listini se donator eksplicitno imenuje kot *Dominus Meynhalmus ab Aversperg certae militiae officialis*.³⁶ Če naposled potegnemo črto pod izrečenim, lahko hipotezo o začetkih mlajše linije Turjačanov formuliramo nekako takole: obstaja velika verjetnost, da je izvor rodu potrebno iskati v vrstah skromnih plemičev iz širše okolice Turjaka, o katerih zaradi zelo skromnih virov vemo zelo malo. Da je bilo govora o kakršnokoli stranski liniji starih, "svobodnih" Turjačanov, je nemogoče reči kaj zanesljivejšega zgolj na podlagi podatka o prevzemu grba. Za razliko od možnosti bioloških vezi pa smemo domnevati, da so mlajši Turjačani bili v določenem smislu podrejeni stari rodbini. V tej domnevi nas podpira zgoraj omenjeni podatek o oficialu Mainhalmu ter logična domneva, da so mlajši Turjačani živeli na gradu Turjak še v času, ko je bil ta še trdno v rokah stare rodbine. Podrejenost do lastnikov gradu je zato povsem logična.

Položaj Turjačanov do prevzema iniciative na Kranjskem s strani koroških Spanheimov – trideseta in štirideseta leta 13. stoletja

Že v zgornjem odstavku smo nakazali, da mlajša rodbina po ugledu – vsaj v svojih začetkih – ni presejala lokalnega plemstva. Poleg mest, ki so jih zasedali kot prič v listinah, nas v to prepriča tudi dejstvo, da so se pojavljali le v dokumentih, ki so zadevali širšo okolico Turjaka in okolico notranjskega Loža. Sicer pa so do petdesetih let 13. stoletja le redko nastopali v javnosti. Leta 1230 je Oto I. Turjaški pričal v listini, s katero je grof Viljem Vovbrški končal spor s stiško cisterco glede posesti Slevica pri Velikih Laščah.³⁷ Sedem let kasneje pa sta bila Oto I. in Herbord I. navzoča pri potrditvi pravic loškimi ministerialom.³⁸ V prid domnevi, da ugled Turjačanov v tistem času ni bil posebno visok, govori tudi podatek, da je bil Oto I. poročen z vovbrško ministerialko, ki jo je grof Viljem Vovbrški leta 1239 izročil skupaj z zgornjekoroškim gradom Lessach grofu Hermanu Ortenburškemu. Otonova žena, ki se je pisarju niti ni zdelo vredno omeniti po imenu, ter ostale osebe, ki jih je Vovbrški grof izročil Ortenburžanom, se v dokumentu obravnavajo zgolj kot materialne pritikline gradu.³⁹ Nenazadnje priča o skromnih začetkih tudi analiza razvoja rodbinske posesti. V nasprotju z nekaterimi predvidevanji se je namreč izkazalo, da je mlajša rodbina uspela zadržati v svojih rokah le neznamen delež ozemlja, ki je nekoč pripadal svobodnim Turjačanom.⁴⁰ Poleg gradu njihova posest pred letom 1250 ni znašala več kot nekaj deset hub.⁴¹ Kljub omejeni moči in premoženju pa je potrebno omeniti, da so Turjačani že takrat

³⁵ UBKr. II., str. 25, št. 34; str. 54, št. 70; str. 70, št. 96.

³⁶ Ibid., str. 59, št. 77.

³⁷ Ibid., str. 55, št. 70.

³⁸ Ibid., str. 70, št. 96.

³⁹ MC 4, št. 2171: *dominus Willehelmus comes de Hivnenburch castrum Lessach ... cum hominibus et omnibus pertinentiis suis ... eciam quibusdam nobilis personis masculini et feminini sexus scilicet ... uxorem Otlini de Vresperch ... domino Hermanno comiti de Ortenburch ... dedit et donavit.*

⁴⁰ D. KOS, Med gradom in mestom, str. 42.

⁴¹ Glej podpoglavje o razvoju posesti pri Turjaku.

skrbeli za družinski ugled, saj so si poskušali zagotoviti poslednje počivališče za rodbinske člane v prestiža vrednem stiškem samostanu. V Stični je želel biti pokopan Otov brat Mainhalm, ki je leta 1232 daroval *pro sepultura in templo Stticensi* samostanu dve hubi.⁴²

Turjačani pod okriljem koroških vojvod Spanheimov, med 1250 in 1270

Spanheimi in Turjačani so tesnejše stike navezali šele ob koncu prve polovice 13. stoletja, potem ko sta koroški vojvoda Bernard in za njim njegov sin Ulrik preusmerila svoj interes s Koroške na Kranjsko.⁴³ Vzrok, da so Turjaški v petdesetih letih končno pristali v naročju koroških vojvod in postali njihovi ministeriali, je iskati predvsem v ofenzivni politiki Spanheimov na Dolenjskem. Takrat še precej šibak rod Turjačanov zagotovo ni bil sposoben nuditi resnega odpora Ulriku Spanheimu, ki je v svoji nameri, da si zagotovi prevlado na Kranjskem, sprva dosegal relativne uspehe. Resnici na ljubo pa je nenazadnje tudi jasno, da so si od tesnega sodelovanja z gospodom Kranjske lahko veliko obetali. Prvič srečamo Herborda I. kot pričó v spanheimskih listinah leta 1249, ko je vojvoda Bernard obnovil dotacijo cisterce pri Kostanjevici.⁴⁴ Od takrat naprej pa do smrti Ulrika III. leta 1269 se je Herbord I. redno zadrževal v bližini vojvode, še zlasti pa takrat, ko se je Spanheim mudil na Kranjskem.⁴⁵ Glede na dejstvo, da je nastopal v veliki večini dokumentov, ki so zadevali Turjačane, lahko predpostavljamo, da je bil Herbord glava rodbine. Njegovo sodelovanje z vojvodo je zagotovo veliko prispevalo k hitremu socialnemu dvigu Turjačanov. Naposled ga je leta 1267 vojvoda Ulrik neposredno poimenoval *noster dilectos* (sic!) *ministerialis*.⁴⁶

Kako pa lahko na podlagi ohranjenih virov – ki so vse prej kot bogati – ocenim osebni položaj Herborda I. in njegovih bratov kot ministerialov Spanheimov? Izrazitejših sledov omejevanja osebne svobode, se pravi nadzorovanja porok oziroma delitve otrok, v neposrednih virih ni mogoče zaslediti. To seveda ne pomeni nujno, da Spanheimi res niso izvajali tozadavnega nadzora nad svojimi ministeriali. Če pritegnemo zraven še podatke o drugih rodbinah, potem vidimo, da je vojvoda včasih res posegal v odločitve, ki so bile povezane z osebno svobodo celo njegovih najmočnejših ministerialov.⁴⁷ Kljub vsemu pa je vredno premisleka, če nekaj posamičnih primerov omejevanja svobode pri izbiranju zakonskih partnerjev ter omejevanje svobodnega razpolaganja s posestjo zadostuje, da vse, ki so se kdajkoli pojavili v virih kot ministeriali, kar enostavno etiketiramo kot nesvobodne. Odgovor na zastavljeno vprašanje zdaleč presega okvir te raziskave, lahko pa iz konkretnega vira

⁴² UBKr. II., str. 59, št. 77: *Dominus Meynhalmus ab Aversperg certe militiae officialis donat monasterio Stticensi duos mansos in monte Schönberg sitos, pro sepultura in templo Stticensi, post obitum suum habenda.*

⁴³ C. FRÄSS-EHRFELD, *Geschichte Kärntens*, Bd. 1: *Das Mittelalter*, Klagenfurt 1984, str. 320; L. HAUPTMANN, *Krain*, str. 407-423.

⁴⁴ UBKr II., str. 128, št. 162.

⁴⁵ *Ibid.*, str. 128, št. 162; str. 143, št. 184; str. 197, št. 249; str. 206, št. 263; str. 262, št. 336; str. 273, št. 349; str. 287, št. 371; str. 298, št. 387; MC 4, št. 2479.

⁴⁶ *Ibid.*, str. 292-3, št. 378.

⁴⁷ H. LESSIAK, *Entstehung der Ministerialität in Kärnten*, *Carinthia I.* 142, 145 (1952-55); A. KOMAC, *The Ministerials of the Spanheims and their social development in the thirteenth and the first half of the fourteenth century: on the social standing of the provincial nobility of Carinthia and Carniola* (M.A. Thesis in Medieval Studies, The Central European University, Budapest, 1997, tipkopis).

poskušamo razbrati obliko nadrejenosti vojvode do Turjačanov.⁴⁸ Po neuspehu v boju za prevlado nad Kranjsko je bil vojvoda prisiljen predati oglejskemu patriarhu s pogodbo v Čedadu 1261 med drugim tudi ljubljansko gospostvo. K temu so sodili tako obljublanski gradovi, kakor tudi tam živeči ministeriali, ki jih je pisar neposredno označil kot *omnes delesmanos pertinentes ad Laybacum*.⁴⁹ V dejstvu, da so ministeriali pripadali k teritoriju vojvode podobno kot druge pertinence – gradovi, ozemlje, mlini, vode, lovske in ribolovne pravice – se tudi zrcali status ministeriala.⁵⁰ Turjačani so skupaj s svojim gradom torej spadali k ljubljanskemu gospostvu in bili po tej poti podrejeni Spanheimom kot gospodom Ljubljane.

Če so v zavesti tistega časa ministeriala še povezovali z nesvobodnim oborožencem prejšnjih stoletij, pa je na podlagi neposrednih podatkov iz listin jasno, da sta bila ugled in realna moč najimenitnejših ministerialov – tudi na Kranjskem – povsem nezdružljiva s stopnjo osebne nesvobode, ki jo tako radi kar generalno pripisujemo ministerialom. Verjetno pa je tudi, da okolica in sami ministeriali svoje pravne omejenosti niso dojemali tako fatalno kot moderni raziskovalci, ki so specifične odnose med gospodi in ministeriali kar pavšalno enačili s sodobnim razumevanjem osebne nesvobode. Poglejmo torej v resnici in na konkretnem primeru Turjačanov, kakšen ugled je v družbi lahko imel pomemben ministerial. Potem ko je Herbord I. prvič pričal v kakšni od spanheimskih listin, to je bilo 1249, se mu je na hitro odprla pot v krog politično pomembnih. Že leta 1250 ga je vojvoda Ulrik izbral med svoje soprisežnike, ki naj bi jamčili, da bosta vojvoda in patriarh spoštovala določila v zavezniški pogodbi, ki sta jo sklenila proti Goriškim grofom.⁵¹ Podobne časti je bil deležen tudi Oto I., Herbordov brat, ki je v šestdesetih letih dvakrat nastopal kot *fideiusor* na strani vojvode v pogodbah s patriarhom.⁵² Zaupanje do Turjačanov je sčasoma še bolj naraslo. Ko so interesi obeh Spanheimov, se pravi vojvode Ulrika in njegovega nezadovoljnega brata Filipa, dokončno postali nezdružljivi, sta ob asistenci njenega bratranca, češkega kralja, hotela dokončno razdeliti dinastično posest na Kranjskem in Koroškem. V želji, da bi to dosegla na korekten način, je bilo potrebno najprej popisati vso spanheimsko posest v obeh deželah. Izvedbo popisa sta zaupala svojim ožjim zaupnikom. Tako je Filip imenoval med drugimi tudi Herborda I. kot enega izmed njegovih mož, ki so bili pristojni za popis posesti na Kranjskem.⁵³ Stalna prisotnost v bližini vojvode je prinesla rodbinskim

⁴⁸ Najboljša splošna pregleda o problemu ministerialov – če ne upoštevamo skoraj nepregledne nemške literature – sta L. HAUPTMANN, Mariborske studije, Rad JAZU 260 (1938), str. 57-118 in P. ŠTIH, Goriški grofje, poglavje "Ministeriali in militi" na str. 35-43. V tisku tudi A. KOMAC, The "Ministerialenforschung" in the Inner Austrian Provinces: an overview of the past and recent scholarly work on the lesser nobility of the duchies of Styria, Carinthia and Carniola.

⁴⁹ UBKr. II., str. 226, št. 290.

⁵⁰ Ibid.; točen zapis, ki definira teritorij in pritikline: *Item ... dedit tradidit et donavit* (vojvoda, op. A.K.) ... *domino patriarche ... Laybacum cum omnibus pertinentiis et adiacetiis suis, bonis et hominibus, castris videlicet Gorach, Hertenberch, Valchenberch, Ighe et Vrsperch, in silvis, praiis, campis, pascuis, montibus, planiciebus, paludibus, molendinis, aquis aquarumque decursibus, venationibus, piscationibus et aliis omnibus adiacetiis et iuribus omnibus ad Leybacum et castra et loca et bona predicta in integrum pertinentibus...*

⁵¹ Ibid., str. 139, št. 174.

⁵² Ibid., str. 230, št. 291; str. 269, št. 345.

⁵³ MC 4/2, str. 644, št. 2915. Glej tudi A. JAKSCH, Geschichte Kärntens bis 1335, 2. Bd., Klagenfurt 1928, str. 50. Zanimivo je, da so se za Koroško ohranili deli urbarjev za več spanheimskih posesti, za Kranjsko pa žal ne. Ohranjene dele koroških urbarjev je A. Jaksch tudi objavil v svoji zbirki koroških virov. Prim A. JAKSCH, Die Anlegung eines landesfürstlichen Urbars in Kärnten, Krain und der Mark im Jahr 1267, MIOG 23 (1902), str. 240-255.

članom ugled tudi v lokalnih krogih. Večkrat omenjeni Herbord se je tako zdel primeren razsodnik v sporu med Kostanjeviškimi in stiškimi samostanom leta 1267. To ni presenetljivo, saj je kot ugleden domač plemič lahko užival zaupanje obeh strani. Po eni strani se je zagotovo poznal s Kostanjeviškimi, ki so bili prav tako vojvodski ministeriali, po drugi strani pa so imeli Turjačani takrat dobre odnose tudi s Stično, kjer so že imeli svojo grobnico.⁵⁴

Čeprav je bližina vojvode sama po sebi že predstavljala določeno boniteto, ki so jo Turjačani zagotovo s pridom izkoriščali, pa je tudi res, da je moral Ulrik ob političnih načrtih, ki jih je gojil na Kranjskem, še dodatno motivirati svoje pomočnike. V našem primeru je jasno razvidno, da je naklonjenost obeh Spanheimov do Turjačanov sovpadala s pešanjem moči vojvode na Kranjskem. Osvetlimo dogajanje kronološko! Vojvoda Ulrik in patriarh sta se v spopade verjetno zapletla že 1256. Kmalu zatem je patriarh dosegel, da je papež izobčil vojvodo; Hauptmann pa je k temu še dodal, da naj bi sam patriarh odvzel Ulriku tudi naslov gospoda Kranjske. Po začetnih uspehih se je Ulrikova akcija končala s podpisom sporazuma s patriarhom v Čedadu.⁵⁵ V turjaškem arhivu se verjetno še danes nahajata dve listini, ki sta bili izstavljeni neposredno pred Ulrikovo uklonitvijo v Čedadu. V obeh primerih je šlo za listino, s katerima sta Goriški grof in pa patriarh, oba velika sovražnika vojvode, podelila fevde Turjačanom. Težko je razumeti, kako je bilo sploh mogoče, da je Ulrik III. sredi boja dopustil, da so njihovi ministeriali sprejemali fevde od glavnih nasprotnikov. Za nameček je patriarh ob fevdni podelitvi, ki je zajemala celo področje Nadliška in vključevala tudi sodne pravice, naslovil Herborda I. eksplicitno z *unserm getrewen Herworten von Aversperch dienstmanne*.⁵⁶ Kmalu zatem je sledila še fevdna podelitev Artmanje vasi s strani Mainharda, Goriškega grofa, takoj zatem pa končno podpis pogodbe v Čedadu, ki je sankcionirala Spanheimov poraz.⁵⁷ Po vsej verjetnosti so tako Turjačani kot tudi nasprotniki izrabili trenutno šibkost vojvode. Turjačani v tem smislu, da so skušali s povezovanjem z drugimi gospodi doseči – poleg izboljšanja gmotnega položaja – relativno neodvisnost od vojvode, medtem ko je druga stran verjetno skušala oslabiti vojvodo s tem, da je od njega odvrčala njegove ministeriale. Kljub vsem težavam pa je vojvodi le uspelo zadržati Turjačane znotraj svojega dominija. Ti so še vedno redno nastopali kot priče v spanheimskih listinah, kar tudi odseva njihov ugled. Je pa opaziti bistveno novost v komunikaciji med partnerjema, ki se nanaša na velikodušnost gospoda do svojega zvestega ministeriala. V letih 1265 in 1267 so prejeli v fevd vas Višnje, pa devet hub v Ratju in šest v Blatu pri Grosupljem.⁵⁸ To pa še ni bilo vse, saj je Ulrik nekako v istem času podelil Herbordu tudi posebne ugodnosti glede podložnikov. V prihodnje naj bi tako otroci rojeni v zakonih med spanheimskimi in turjaškimi podložniki pripadali slednjim.⁵⁹ Ulrik v obravnavanih listinah ne pozabi izrecno omeniti zveste službe Turjačanov, ki jo je z izkazano velikodušnostjo tudi poplačal.⁶⁰

Po opravljeni analizi imam končno priložnost, da v glavnih točkah strnem ugotovitve glede razvoja turjaške rodbinske moči do konca spanheimskega obdobja. Brez dvoma je

⁵⁴ Turjačani so okoli srede 13. stoletja večkrat obdarovali stiški samostan (UBKr. II., str. 59, št. 77; str. 217, št. 278). Poleg tega pa jim je samostan prepustil gozd pri Velikih Laščah za krčenje. Glej razdelek o razvoju centralnih turjaških posesti.

⁵⁵ L. HAUPTMANN, Krain, str. 421. Glej zgoraj in pa tudi podpoglavje o razvoju centralne posesti okoli Turjaka.

⁵⁶ UBKr. II., str. 209-10; št. 270.

⁵⁷ Ibid., str. 215, št. 276; glej tudi podpoglavja o posestih Turjačanov.

⁵⁸ Ibid., str. 265-6, št. 344; str. 288-9, št. 373.

⁵⁹ Ibid., str. 292-3, št. 378.

⁶⁰ Ibid.: *fidelia servitia et sincera*; str. 288, št. 373: *propter fidelitatis merita*.

najpomembneje poudariti, da je Turjačanom kljub skromni štartni poziciji uspel v obdobju med 1250 in 1270 preboj v vrh nastajajočega kranjskega deželnega plemstva. Veliko je k temu pripomogla zlasti bližina vojvode. Že takoj po Ulrikovi smrti, je Herbord I. nastopal skupaj z uglednimi dolenskimi plemiči kot priča v listinah kralja Otokarja Přemysla, izstavljenih za kostanjeviško opatijo.⁶¹ K vzponu turjaške moči je nedvomno prispevalo tudi znatno povečanje posesti. Ob koncu stoletja se je namreč turjaška centralna posest v grobem že ujemala z mejami novoveškega gospodstva.⁶²

Turjačani med Goriškimi in Ortenburžani – boj za preživetje in iskanje zavezništva v obdobju med koncem 13. in sredino 14. stoletja

Obče razmere

V obravnavanem obdobju so stali na čelu Kranjske kot deželni gospodje de facto Mainhardinci, saj je zastavil Rudolf I. Habsburški Kranjsko skupaj s Slovensko marko še pred pomladjo 1280 Mainhardu IV. Goriško-Tirolskemu, kasnejšemu vojvodi Koroške. Prisotnost Habsburžanov kot legalnih gospodov je v tem času – se pravi v času med 1280 in 1335 – čutiti le sporadično.⁶³ Bolj kot razmerje med Mainhardinci in Habsburžani pa so na usodo Turjačanov v tem obdobju vplivale geostrateške razmere na Dolenjskem. V turjaški sosesčini sta dve grofovski rodbini – Goriški grofje in Ortenburžani – uspeli povezati v drugi polovici 13. stoletja več svojih gospodstev v obsežna in zaokrožena teritorija. Goriški dominij, Grofijo v Marki, kot se ta imenuje v virih 14. stoletja, je sestavljal pas goriških deželskih sodišč od Višnje Gore na severu pa do Bele Krajine na jugu. Grofje so si prizadevali konsolidirati svojo dolensko posest tako, da so ozemeljsko povezali posesti ob Krki (Šumberk, Žužemberk, Kozjak) z Belo Krajino. V ta namen so pridobili Sotesko in zgradili grad Rožek.⁶⁴ Za razliko od Grofije v Marki se je sklop ortenburške posesti neposredno oklepal turjaškega gospodstva, kar je kasneje imelo skoraj usodne posledice za Turjačane. Glavni protagonist ortenburške krepitve v teh krajih je bil grof Friderik II., ki je pridobil gospodstvu Čušperk in Ribnica okoli 1250.⁶⁵ Tudi njegov sin Mainhard je vodil uspešno politiko in nadaljeval z graditvijo dominija na Dolenjskem, ki pa se – za razliko od goriškega – pravno ni nikoli izločil iz okvira Kranjske in se tudi ni razvil v posebno deželo.⁶⁶ Ne glede na pravno razliko, pa je že ob pogledu na zemljevid jasno, da sta enoti obvladovali pretežen del ozemlja današnje južne Slovenije; iz tega sledi, da sta rodbini ob koncu 13. in znaten del 14. stoletja – goriški dominij je pripadel Habsburžanom leta 1374 – predstavljali tod glavna faktorja moči, poleg deželnega kneza. Njun položaj je bil še toliko trdnjši, saj so bili tako

⁶¹ MC 5, št. 49; ARS, 1270, november 22. (prepis B. Otorepec – Zgod. inšt. ZRC SAZU).

⁶² Glej razvoj centralne turjaške posesti v drugem delu.

⁶³ L. HAUPTMANN, Krain, str. 428-434; M. KOS, Zgodovina Slovencev, str. 289-292.

⁶⁴ P. ŠTIH, Goriški grofje, str. 157-162; isti, Dežela Grofija v Marki in Metliki, v: Vilfanov zbornik, Ljubljana 1999, str. 123-147.

⁶⁵ Okvirno o Ortenburžanih K. TANGL, Die Grafen von Ortenburg in Kärnten. Erste und Zweite Abtheilung, Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 33, 36 (1863-6); A. LUCIAN, Donesek k zgodovini Ortenburžanov, str. 7-12. O posesti M. WAKOUNIG, Die Besitzungen der Grafen von Ortenburg in Krain (1202-1377), Diplomarbeit aus Geschichte an der philosophischen Fakultät der Universität Wien (tipkopis), Wien 1982, str. 57-66.

⁶⁶ C. LACKNER, Zur Geschichte der Grafen von Ortenburg in Kärnten und Krain, Car. I 181 (1991), str. 181.

Goriški kot tudi Ortenburžani v tem času v dobrih odnosih s Habsburžani. Tudi interesi obeh hiš se dolgo časa niti generalno niti specifično niso križali na Dolenjskem. Šele neposredno poseganje Ortenburžanov v Furlanijo in pa agresivnost do Turjačanov sta skalili nekoč partnerske odnose.

Poleg strateške porazdelitve moči v regiji so vplivale na razvoj Turjačanov tudi spremembe, ki so zadevale položaj nižjega plemstva v širšem vzhodno-alpskem prostoru. V prvi vrsti gre za emancipacijo ministerialnega plemstva, ki se je – največkrat ob izumiranju starega dinastičnega plemstva – oteslo starih spon osebne odvisnosti. V času politične negotovosti je postalo nižje plemstvo pomemben političen faktor in je večkrat odigralo odločilno vlogo v bojih za prevlado nad posameznimi historičnimi pokrajinami. Bivši ministeriali so se povezali na podlagi skupnih političnih interesov v lokalno – ali bolje rečeno deželno – plemiško skupnost, ki je aktivno odločala o pomembnih deželnih zadevah. Kralju Otokarju Přemyslu je tako ravno povabilo avstrijskih in pa kooperativnost štajerskih deželanov olajšala pridobitev omenjenih dežel.⁶⁷ Zmožnost samostojnega političnega ukrepanja so pokazali tudi Kranjci, za katere je veljal Filip Spanheim po smrti njegovega brata Ulrika III. kot *verus heres et princeps terre*. Zato so mu takrat – med njimi sta bila tudi Herbord I. in Oto Turjaški – prisegli zvestobo.⁶⁸ Kot dokaz resne politične angažiranosti gre razumeti tudi udeležbo nekaterih kranjskih plemičev v velikem uporu proti hegemoniji Habsburžanov in Goriško-Tirolskih v letu 1292. Med ostalimi naštetimi Kranjci, ki so podpirali upor, se omenja tudi Mainhalm Turjaški. Za udeležbo v akcijah sta sam vojvoda Oto Bavarski in salzburški nadškof namenila Kranjcem 200 mark srebra.⁶⁹ Večja politična moč pa ni vedno prinesla stabilnosti. Po Koroškem in po Kranjskem je tako prišlo do hudih sporov med agresivnim plemstvom in cerkvenimi ustanovami. Tudi Dolenjska ni bila nobena izjema. Ob koncu 13. stoletja je tod utrpel veliko škode zlasti stiški samostan, ki so ga ogrožali prav vsi pomembnejši deželani po vrsti, med njimi tudi Turjačani.⁷⁰ Prav tako je morala prestatati veliko tudi freisinška posest na vzhodnem Dolenjskem.

Turjaški v službi Goriško-Tirolskih, vojvod Koroške

Ko je kralj Rudolf I. zastavili deželo Mainhardu Goriško-Tirolskemu, je pripadla tudi cela nekdanja posest Spanheimov na Kranjskem novim zastavnim gospodom, vojvodom Koroške. Tako je bilo tudi s Turjakom, saj se je le-ta omenjal kot lastnina koroškega vojvode na popisu njegovih kranjskih posesti, ki naj bi po mnenju Alfonsa Dopscha nastal leta 1311.⁷¹ Dodatne podatke glede vrhovnega lastništva nad gradom nam prinašajo listine iz 1318. Takrat, leto po tem, ko se v virih prvič omenjata oba, zgornji in spodnji Turjak, je kralj Friderik Habsburški podelil oba gradova Herbordu III. in njegovemu bratu Folkerju I.⁷² Čez nekaj dni je sledila še fevdna podelitev s strani vojvode Henrika. Pomembno je, da je Henrik

⁶⁷ G. PFERSCHY, Ottakar Přemisl, Ungarn und die Steiermark, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich NF 44/45 (1978/9), str. 73-91.

⁶⁸ MC 5, str. 1, št. 1.

⁶⁹ A. DOPSCH, Ein antihabsburgischer Fürstenbund im Jahre 1292, MIÖG 22 (1901), str. 635.

⁷⁰ J. MLINARIČ, Stiška opatija, str. 115; J.M. GREBENC, Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija, Stična 1973, str. 36, št. 66; str. 37, št. 72; str. 38, št. 77; str. 39, št. 78.

⁷¹ A. DOPSCH, Ein Verzeichnis des Besitzes der Herzoge von Kärnten in Krain und der Mark (von 1311), MIÖG 22 (1901), str. 461: *Auuersperchg ... gehort auch ze dem land ze Cherenden*.

⁷² MMVK 18, str. 134, št. 25.

za infevdacijo Turjačanov potreboval privolitev kralja Friderika Lepega, kar pomeni, da si je Habsburžan pridržal vrhovno pravico nad Turjakom.⁷³ Tu je vidna prisotnost Habsburžanov kot formalnih deželnih gospodov na Kranjskem od leta 1282. O razmerju med Turjačani, vojvodo Koroške in pa kraljem Friderikom imamo na voljo še en zanimiv, čeprav ne povsem preverljiv podatek. Leta 1332 je namreč vojvoda Koroške Henrik rešil Turjačane izobčenja, ki si naj bi ga prislužili s strani Habsburžanov, češ da so podpirali njihove tekmece, vojvode Bavarske. Z vpletenostjo Turjačanov v to zadevo bi lahko nemara resno računali, saj se Radics pri objavi tega podatka sklicuje na originalen dokument, ki se je nahajal v turjaškem arhivu.⁷⁴ Čeprav odnosi med Goriško-Tirolskimi in Turjačani – vsaj kakor je sklepati iz ohranjenih virov – niso bili izjemno tesni, pa je bil ravno vojvoda Henrik tisti, ki je Turjačanom priskrbel zelo pomemben vir dohodkov. V istem letu, ko naj bi jih Henrik odrešil izobčenja, jim je tudi zastavil mitnico v Rašici.⁷⁵ Glede na to, da so kasneje Turjačani to vedno nastopali kot mitninski gospodje, lahko sklepamo, da deželni gospod obravnavane mitnice ni nikoli odrešil iz zastave.

Turjačani in Goriški grofje – interes, sodelovanje in koristi

Medsebojne kontakte sta rodbini navezali že dolgo pred začetkom 14. stoletja. Na to je mogoče bržčas gledati kot na posledico geografske prepletenosti posesti obeh rodbin. Kakor rečeno, so Turjačani že v prvi polovici 13. stoletja razpolagali s posestjo v okolici Šumberka, nad katerim so držali roko Goriški grofje.⁷⁶ Vezi so s časom postale trdnejše, kar dokazuje, da so bili interesi obeh partnerjev že v drugi polovici 13. stoletja kompatibilni. Ni zanemarljivo, da je ravno Herbord I., ki je predstavljal glavo rodbine približno petdeset let, vzel za ženo hči goriškega ministeriala s Hmeljnika.⁷⁷ Poleg tega so Turjačani sprejemali od Goriških tudi fevde.⁷⁸ O tem, kako so na to gledali Spanheimi, gospodje Turjačanov, ki z Goriškimi sredi 13. stoletja niso imeli najboljših odnosov, je bilo nekaj že napisanega. Morda so Turjačani hoteli izkoristiti trenutne zagate vojvode po njegovem očitnem neuspehu v boju za prevlado na Kranjskem v začetku šestdesetih let 13. stoletja. S sprejemanjem fevdov od drugih gospodov so nemara želeli razrahljati spone, ki so jih vezale z vojvodo in tako doseči večjo samostojnost, kar jim je kmalu tudi uspelo. Bližina patriarha in pa Alberta Goriškega je Herbordu odprla pot na politično sceno, saj je leta 1273 v družbi uglednih plemičev posredoval pri pomiritvi med grofom in patriarhom.⁷⁹ Razvoju političnih razmerij v regiji gre zasluga, da so postale okoliščine za sodelovanje med rodbinama še ugodnejše.

Osvetlimo najprej silnice, ki so usmerjale razvoj odnosov med obema rodbinama ob koncu 13. in v začetku 14. stoletja! Nikakor se ne bomo zmotili, če postavimo domnevo, da so glavno vlogo pri tem igrali strateški interesi obeh partnerjev. Ob utrjevanju goriškega

⁷³ Ibid., str. 134, št. 26; prim. L. HAUPTMANN, *Krain*, str. 433: *...daz wir* (vojvoda Henrik, op. A.K.) *vnsers herrn vnd oheyb des edlen chunik von Rome vnd seiner prüder Otten vnd Albrecht der edlen hertzogen von Oesterich wille vnd gunst verliehen haben...* Hauptmann misli, da so si Habsburžani pridržali vpliv le nad glavnimi gradovi dežele.

⁷⁴ P. RADICS, Herbard VIII. Freiherr zu Auersperg, str. 14; Komatar povzema dokument v svoji objavi turjaških listin le v obliki zelo skopega regesta; glej MMVK 18, str. 150, št. 48.

⁷⁵ MMVK 18, str. 151, št. 49; prim. M. KOSI, *Potujoči srednji vek*, Ljubljana 1998, str. 237-242.

⁷⁶ Glej razdelek o posesti med Mirno in Krko.

⁷⁷ P. ŠTIH, *Goriški grofje*, str. 140; D. KOS, *Med gradom in mestom*, str. 41.

⁷⁸ UBKr. II., str. 215, št. 276; glej razdelek o posesti med Mirno in Krko.

⁷⁹ MC 5, str. 94, št. 139.

položaja na Dolenjskem je bilo za grofe pomembno, kot je razvidno iz kasnejših dogodkov, da so si poleg realnih posesti tod zagotovili tudi lokalno plemiško klientelo, na kateri bi slonela uprava dominija.⁸⁰ Glede na dejstvo, da so Turjačani bili že prej blizu Goriškimi in da so bili razen tega tudi domačini, izpade njihovo angažiranje s strani grofov povsem logično. Logično so razmišljali tudi Turjačani. Goriški so v času Henrika II. (†1323) dosegli zenit in postali eni od najmočnejših dinastov na jugovzhodu cesarstva, kar je že samo po sebi prinašalo koristi tudi njihovim vazalom.⁸¹ Na Dolenjskem so gradili obsežen teritorij, kar je Turjačanom dajalo upanje, da bi se lahko uspešno zaposlili v lokalni upravi ali celo pridobili kakšen dodaten kos posesti. Po drugi strani pa se jim ni bilo potrebno bati apetitov Goriških, saj grofje nikoli niso pokazali interesa, da bi se neposredno polastili ozemelj okoli gradu in samega Turjaka. Prav nasprotno! Povezavo z Goriškimi so Turjačani s pridom uporabljali kot protiutež v boju proti Ortenburžanom, ki pa želja do turjaške zemlje niso niti skrivali. Še nekaj je zanimivo. Postavlja se namreč vprašanje, zakaj niso Turjačani iskali zaščitnika v takratnem deželnem knezu? Odgovor je na dlani. Goriško-Tirolski, zastavni gospodje Kranjske in vojvode Koroške, po smrti Mainharda IV. (†1295) niso premogli več toliko moči, da bi lahko Turjačani nanje računali v primeru resnih težav. To je bilo, na primer, očitno zlasti ob izbruhu spopadov v češki nasledstveni vojni (1307), ko so zavezniki Habsburžanov brez večjih težav zavzeli posesti Henrika Koroškega na Kranjskem.⁸² Za razliko od bratranca pa je bilo mogoče z močjo Henrika II. Goriškega resno računati.

Posebno mesto med goriško klientelo v Marki si je pridobila stranska veja Turjačanov na čelu z Maiclinom "Minorjem" kot njenim začetnikom. Vlogo tega rodu v izgradnji goriškega dominija je natančno raziskal Peter Štih v svoji razpravi, posvečeni Goriškimi grofom in njihovim ministerialom.⁸³ Zgodba se je začela leta 1290, ko je grof Albert Goriški podelil Maiclinu "Minorju" v fevd dvor na gradu Hmeljnik s pristankom *omnium castellanorum seu burgraviorum nostrorum*.⁸⁴ Kasneje so Maiclinovi nasledniki pridobili še več pomembnih postojank. Utrdili so se na Rožeku in Gradacu v Beli Krajini; Maiclinov sin Mainhard je postal deželjski sodnik v Žužemberku in imel v posesti goriški Sovinjak v Istri. Do uglednega položaja se je dokopal tudi drugi Maiclinov sin, Herbord iz Gradaca, ki so ga Habsburžani postavili po smrti Ivana Henrika leta 1338 za oskrbnika Bele Krajine. To funkcijo je zaradi nepokorščine kmalu izgubil.⁸⁵ Ob vseh podatkih, ki zadevajo pridobitve in položaje, pa se postavlja vprašanje osebnega pravnega statusa Maiclina "Minorja" in njegovih otrok. Iz ohranjenih dokumentov je povsem jasno, da je njegov osebni status povsem ustrezal šolski predstavi o položaju visokosrednjeveškega ministeriala, ki naj bi bil osebno nesvoboden. V fevdni listini, ki je sankcionirala podelitev dvora na Hmeljniku, stoji dobesedno zapisano, da daje Albert Goriški fevd Maiclinu in njegovim naslednikom, ki so se "predali" s svojimi prebivališči v grofovsko oblast.⁸⁶ Še očitneje pride omejevanje svobode

⁸⁰ P. ŠTIH, Goriški grofje, str. 158-59.

⁸¹ Ibid., str. 31; isti, Dežela Grofija v Marki in Metliki, str. 123-147; glede politične zgodovine Goriških glej tudi H. WIESFLECKER, Die politische Entwicklung der Grafschaft Görz und ihr Erbfall an Österreich, MIÖG 54, (1948).

⁸² M. KOS, Zgodovina Slovencev, str. 292-297.

⁸³ Glej predhodne opombe.

⁸⁴ MMVK 18, str. 130, št. 16. Prim. P. ŠTIH, Goriški grofje, str. 117; D. KOS, Med gradom in mestom, str. 21.

⁸⁵ P. ŠTIH, Goriški grofje, str. 114, 148.

⁸⁶ MMVK 18, str. 130, št. 16: Grof Albert Goriški je podelil v fevd zaradi mnogih zaslug Maiclinu Turjaškemu in naslednikom: *habitis vel habendis videlicet hiis heredibus qui cum nostris hominibus matrimonialiter et legitime contraxerint aut se cum residentiis sub nostram verterint aut traxerint potestatem* dvor na Hmeljniku.

do izraza v listini, s katero se je Maiclin obvezal, da se bodo njegovi potomci obeh spolov ženili le v krogu klientele Goriških. V primeru prekršitve zaveze je bila predvidena kazen stotih mark srebra, ki bi jih Turjačani morali plačati Goriškim.⁸⁷ Podatki o osebni nesvobodi Maiclinovih Turjačanov se ujemajo s spoznanji o ministerialiteti Goriških grofov ob koncu 13. in v začetku 14. stoletja. V času grofa Alberta II. in pa Henrika II. so Goriški še trdno obvladovali krog njim podrejenega plemstva. Goriški so v listinah obravnavali svoje ministeriale pogosto – v stilu prakse obravnavanja ministerialov v visokem srednjem veku – kot skupino njim pripadajočega plemstva.⁸⁸ Ko se v listinah poimensko naštevajo priče, označi pisar listin goriške ministeriale pogosto kot *vnser riter*.⁸⁹ Rahljanje ministerialnih vezi je – kot je bilo sicer običajno tudi v primerih ministerialitete drugih gospodov – povezano s pešanjem moči gospoda. Razlika od drugih primerov je bila edino le v tem, da so Goriški grofje dosegli zenit svoje moči veliko kasneje kot na primer Spanheimi ali Babenberžani. Iz tega tudi logično sledi, da se je osebna podrejenost njihovih ministerialov ohranila veliko dlje. Podobno kot Goriškim grofom je uspelo tudi salzburškemu nadškofu, ki se mu je s striktno politiko posrečilo zaveziti proces osamosvajanja ministerialov v 14. stoletju.⁹⁰

Kot njihovi bratanci v drugem kolenu so tudi predstavniki glavne veje Turjačanov navezali relativno tesne stike z Goriškimi. O ozadju sodelovanja je bilo napisanega nekaj že zgoraj. Povezave med Henrikom II. Goriškim in pa Herbordom III. in Folkerjem I. so postale očitnejše v času, ko so izbruhnili nasprotja med Ortenburžani in Turjačani. Med letoma 1315 in 1319 se je Herbord III. zelo pogosto pojavljal v ožjem spremstvu grofa Henrika, saj ga najdemo med pričami v listinah, ki jih je grof izstavljal na svojih rednih popotovanjih politično upravne narave. Tako je Herbord večkrat potoval skupaj z grofom v Lienz, Bolzano, Gorico in Oglej.⁹¹ Poleg potovanja upravne narave, je Turjačane in Goriške povezovalo tudi vojskovanje v severnoitalijanskem prostoru. Obe veji Goriških sta se namreč v prvi polovici 14. stoletja aktivno vpletali v politične boje, ki so na področju južno od Alp divjali z veliko silovitostjo. Tako Henrik II. Goriški kot tudi Henrik, vojvoda Koroški, sta skušala s podpi-

⁸⁷ HHStA AUR, 1295, junij 24. (Prepis B. Otarepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU): *Ego Maynzelinus de Hopfenbach presenti littera profiteor ... quod non coactus non seductus non circumventus sed bona et sana prius habita deliberatione mea spontanea voluntate hoc compromissum feci domino meo illustri comiti Alberto Goricie et Tirolis videlicet, quod ego ab hodierna die inantea universos heredes meos utriusque sexus in nullius domini vel domini potestatem matrimonialiter tradere debeam praeter quam sub predicti domini mei comitis Alberti Goricie et heredum plenariam potestatem, hoc videlicet articulo excepto et excluso quod, si forte necessitate aliqua interveniente contingeret me aliquem vel aliquam heredum meorum in alicuius alterius domini vel domini potestatem matrimoniali copula adiungere hoc quidem debet fieri cum predicti domini mei comitis Alberti necnon heredum suorum scitu et spontanea voluntate. Super quibus compromissis per me firmiter attendendis et inviolabiliter observandis me et heredes meos in penam centum marcharum soldorum prenominato domino meo comiti Alberto suisque heredibus obligo et astringo.*

⁸⁸ P. ŠTIH, Goriški grofje, str. 174.

⁸⁹ Ibid., poglavje o pravnem položaju goriških ministerialov (4.2.3.). V listini, s katero je grof Henrik II. leta 1317 podelil svojemu vitezu *Niklaun dem Wofart* manjši fevd, se naštevajo kot priče: *...Gault der Rauh, unser hofmaister, Herbord von Owersperch, Wilhalem von Meichau, unsere riter, Herman, Hainreich und Albert, unsere hofschreiber*. Primerjaj tudi MC 8, str. 160, št. 541; str. 164, št. 559.

⁹⁰ J. FREED, *The Crisis of the Salzburg Ministerialage, 1270-1343, Studies in Medieval and Renaissance History*, n. s., 11 (1989), 111-162; isti, *Noble Bondsmen. Ministerial marriages in the Archdiocese of Salzburg*, London-Ithaca 1995.

⁹¹ MC 8, str. 81, št. 255 (1315, Gorica); *ibid.*, str. 97, št. 310 (1316, marec 17., grad Bruck pri Lienzu); *ibid.*, str. 106, št. 348 (1317, februar 16., patriarhova palača v Ogleju); *ibid.*, str. 112, št. 368 (1317, avgust 24., grad Bruck pri Lienzu); *ibid.*, str. 113, št. 372 (1317, avgust 30. grad Bruck pri Lienzu); *ibid.*, str. 123, št. 408 (1318, marec 21., Lienz); *ibid.*, str. 139, št. 469 (1319, marec 20., St. Zenoberg pri Bolzanu).

ranjem zdaj enih zdaj drugih lokalnih gospodov tod širiti svoj vpliv. Tja sta skupaj s Friderikom Lepim leto za letom pošiljala močne vojaške kontingente, ki so jih sestavljali plemiči iz vzhodnoalpskega prostora.⁹² V letu 1320 je grof Henrik II. Goriški zbral vojsko, ki jo je hotel uporabiti za poseg proti državnemu vikarju Verone Cangrandu della Scala. Zborna mesto je bilo v Trevisu, kjer se je za takratne razmere zbrala upoštevanja vredna vojaška sila, ki jo je tvorilo okoli 3000 konjenikov in nekaj manj kot 700 samostrelcev.⁹³ Turjačani so pripeljali s seboj dvanajst težkih konjenikov in dvanajst samostrelcev.⁹⁴ Tudi velik vojaški pohod, ki ga je leta 1324 organiziral vojvoda Henrik Koroški, ni minil brez turjaške udeležbe. Takrat je krenilo v pomoč mestu Padovi, ki jo je nadlegoval omenjeni državni vikar, tudi deset turjaških konjenikov in dva lokostrelca.⁹⁵

Kot zanimiv kazalec povezanosti Turjačanov z Goriškimi je razumeti tudi pogostost sklepanja poročnih zvez med različnimi rodbinskimi člani in družinami goriških ministerialov.⁹⁶ Že v sredi 13. stoletja se je poročil s hčerko Puzlina s Hmeljnika tisti Herbord, ki je leta 1273 posredoval pri pomiritvi med patriarhom in grofi.⁹⁷ Tudi njegov nečak Maiclin "Ma-ior" je vzel za ženo Diemod, hči uglednega goriškega ministeriala Folkerja VII. iz Rihemberka.⁹⁸ Krona vsega pa je bila zakonska zveza med Herbordom III. in Bavarko Ano Rotau, ki je bila dvorna dama grofice Beatrikse Goriške.⁹⁹ Še sredi 14. stoletja se je Turjačanka Gertruda poročila z Otom Pazinskim. Vsi ti primeri nedvomno kažejo, kako tesni so bili v tem času stiki Turjačanov in goriškega plemstva, se pravi, posredno tudi Turjaških in Goriških grofov.

Kakšne narave pa so bile neposredne koristi, ki so jih Turjačani imeli od vsega skupaj? Zanimivo je, da predstavniki glavne veje rodbine od grofov niso prejeli kdo ve kako obsežnih posesti. Tako je dobil Herand III. leta 1313 v zameno za službo od grofa Henrika II. šest hub v Kotu pri Žužemberku. V fevdni listini je tudi določeno, da se v primeru prenehanja

⁹² J. RIEDMANN, Die Beziehungen der Grafen und Landesfürsten von Tirol zu Italien bis zum Jahre 1335, Österreichische Akademie der Wissenschaften: philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte Bd. 307, Wien 1977, str. 329-382.

⁹³ Ibid., str. 357; v op. 141 izračuna avtor število vseh vojakov.

⁹⁴ Liberalis de Levada, Liber de prodicione civitatis Tarvisii, v: DEGLI AZZONI AVOGARI, RAIMBALDO, De beato Henrico, qui Tarvisii decessit anno Christi MCCCXV, Venetiis 1760, str. 198: *Dom. Hesperger de Ospregh (sic!) cum duodecim equitibus galeatis et duodecim balesteriis.*

⁹⁵ J. RIEDMANN, Die Beziehungen, str. 355, str. 546, priloga št. 4: *Item Auerspergarii gal. 10 (galeati, op. A.K.) sagittar. duos.* O pohodu C. FRÄSS-EHRFELD, Geschichte Kärntens, Bd. 1. Das Mittelalter, str. 388.

⁹⁶ Glej genealoško preglednico.

⁹⁷ MMVK 18, str. 130, št. 16. Ded (*avus*) Maiclina Minorja, sina Herborda I., je bil Puzlin Hmeljniški; prim. P. ŠTIH, Goriški grofje, str. 117.

⁹⁸ Na podlagi listine iz 1294, ki jo je izstavil Maiclin Turjaški, izvemo, da je bilo ženi omenjenega Turjačana ime Dietmud. Poleg tega tudi izvemo, da sta se v tem zakonu rodila Folker in Herbord. Njunega očeta Maiclina srečamo leta 1297 na pogajanjih, kjer je bilo govora o dediščini po Folkerju VII. Rihemberškem (Repertorium Görz po P. ŠTIH, Goriški grofje, str. 118). Štih meni, da je omenjeni *Mainczlin von Auersperg* pravzaprav Maiclin Hmeljniški, ki naj bi bil poročen z Agnes Rihemberško. Sam sem mnenja, da gre v tem primeru za Maiclina Maiorja, ki je imel za ženo Diemod Rihemberško. Maiclin Hmeljniški se je po letu 1290 zelo redko imenoval po Turjaku, zato ocenjujem kot bolj verjetno možnost, da gre v tem primeru za Maiclina Maiorja. K takemu razmišljanju nas spodbuja tudi dejstvo, da je bilo njegovemu sinu ime Folker. To ime pa je bilo kar nekako zaščitni znak Rihemberških in povsem razumljivo bi bilo, če bi Folker I. Turjaški dobil ime po svojemu dedu, Folkerju VII. Prim. K. TROTTER, Die Herren von Reifenberg, Adler (Monatsblatt der heraldischen Gesellschaft Adler), Nr. 581-586, Bd. 10 (1929), str. 535.

⁹⁹ MMVK 18, str. 139, št. 37; str. 140, št. 38; str. 152, št. 53.

službe s strani Heranda omenjene posesti vrnejo Goriškim.¹⁰⁰ Na podoben način so pridobili tudi nekaj hub pri Dobrniču.¹⁰¹ Še največjo pridobitev – poleg stolpa na Šumberku – pa je predstavljalo tistih 26 kmetij, ležečih v okolici Žužemberka, ki jih je grofica Beatriksa zastavila Herbordru III. leta 1324.¹⁰² Kar zadeva materialne koristi, nikakor ne smemo pozabiti na plačilo v denarju, ki so ga razni Turjačani dobivali v zameno za vojaško službo. Po srečnem naključju so se celo ohranili plačilni sezname, iz katerih je povsem jasno razvidno, koliko je kak plemič prejel zase in za svoj kontingent od naročnika. Eden takih je zapis izdatkov padovanskega komornika iz leta 1324, ko so Padovanci najeli za vojaško podporo številne plemiške kontingente pod vodstvom Henrika Koroškega. Ob tej priliki so prejeli Turjačani za službo s petimi konjeniki 180 liber srebra.¹⁰³ Ob raznih drugih priložnostih so jim nakazovali denar kot plačilo ali pa kot povračilo za pretrpljeno škodo sami Goriški.¹⁰⁴ Še najbolj dobrodošla pa je bila v teh za Turjačane nemirnih časih politična podpora, ki so jim jo Goriški nudili v sporih z Ortenburžani. Morda je ravno njihova pomoč, kakor bomo še videli, bistveno pripomogla, da se spori z Ortenburžani za Turjačane niso končali katastrofalno.

Fajda z Ortenburžani 1315–1343

V okviru srednjeveške zgodovine Turjačanov gre pripisati dogodkom v prvi polovici 14. stoletja posebno mesto. To ni bil le čas tesnega sodelovanja z Goriškimi grofi, ampak predvsem čas dolgotrajnega spora z Ortenburžani, ki so bili strahospoštovanja vreden nasprotnik. Spor, ki se je vlek el okoli tri desetletja (1315–1343), je postavil Turjačane – predvsem kar zadeva obrambo rodbinske posesti – pred težko preizkušnjo.¹⁰⁵ Poglejmo si historiat spora najprej s kronološke perspektive.

Vzrokov, ki so naposled pripeljali do konflikta med rodbinama, je bilo verjetno več in so morda izvirali še globoko v 13. stoletju. Nedvomno je igralo pomembno vlogo dejstvo, da so bili Ortenburžani glavni dediči starih Turjačanov in da so se – potemtakem – posesti mlajših Turjačanov in grofov s Koroškega neposredno stikale.¹⁰⁶ Če ob tem upoštevamo še razmerje moči med rodbinama, potem se zdi logično, da so si želeli močni Ortenburžani ob ugodni priložnosti podrediti relativno šibkejše sosede. Na to jim ni bilo treba čakati zelo dolgo. Po utrditvi njihovega položaja na Dolenjskem v drugi polovici 13. stoletja je grof

¹⁰⁰ Ibid., str. 132-33, št. 22: *Waer daz derselbe Herrant oder sein erben auz unserm dienste sich czuge, so ist uns dasselbe gut ledich worden.*

¹⁰¹ Ibid., str. 133, št. 23.

¹⁰² MMVK 18, str. 154-55, št. 55; str. 139-140, št. 37; str. 140, št. 38; str. 141, št. 39; str. 151, št. 50. Glej poglavje o posestih med Mirno in Krko.

¹⁰³ J. RIEDMANN, *Die Beziehungen der Grafen und Landesfürsten von Tirol zu Italien*, str. 548; prim. D. KOS, *Pamet pod šlemom, zvestoba denarju. Plemiški karierizem v luči uradovanja, služenja in vojskovanja v poznem srednjem veku*, ČZN (1995), str. 226.

¹⁰⁴ Leta 1337 so prejeli od Goriških povračilo za škodo, ki so jo pretrpeli v boju proti patriarhu (MMVK 18, str. 156, št. 56); kasneje, leta 1345, je izdal grof Henrik Goriški dve zadolžnici Juriju Turjaškemu za vojno službo; eno v vrednosti 89 zlatnikov in drugo v vrednosti 82 (HHStA AUR, 1345, julij 1.; isto tam, 1345, julij 16.; obe listini po prepisu B. Otorepec – *Zgod. inštit. ZRC SAZU*). Štiri leta kasneje je izdal grof Henrik Goriški še eno zadolžnico, tokrat za povračilo škode, ki jo je pri Čedadu v grofovi službi utrpel Folker I. (HHStA AUR, 1349, februar 3., prepis B. Otorepec – *Zgod. inštit. ZRC SAZU*).

¹⁰⁵ O sporu okvirno M. WAKOUNIG, *Die Besitzungen der Grafen von Ortenburg in Krain*, str. 57-66; K. TANGL, *Die Grafen von Ortenburg in Kärnten*, 2. Abt., str. 109-121.

¹⁰⁶ Glej v 2. delu razprave analizo o vplivu Ortenburških na krčenje turjaške posesti.

Mainhard Ortenburški izrabil trenutne politične razmere, leta 1307 podprl Habsburžane v konfliktu s Henrikom Koroškim in si s tem zagotovil močno pozicijo na Kranjskem.¹⁰⁷

Neposreden povod za spor pa so vendarle, kakor je mogoče razbrati iz virov, dali Turjačani, saj niso hoteli izročiti Mainhardu Ortenburškemu tiste posesti pri Grosupljem, ki jo je grofu podelil v fevd salzburški nadškof.¹⁰⁸ O tem je med leti 1313 in 1315 grof večkrat obvestil samega nadškofa.¹⁰⁹ Sledil je spopad, v katerem naj bi Ortenburžani po vsej verjetnosti celo porušili ali pa vsaj poškodovali grad Turjak.¹¹⁰ Dočasne pomiritve je prišlo 1316, ko sta se glede Turjaka med seboj pomirila grof Mainhard Ortenburški in sam goriški grof Henrik II., ki je predhodno v sporu očitno interveniral na turjaški strani.¹¹¹ Podrobnosti iz sporazuma nam na žalost niso poznane. Intervencija Henrika II. se zdi razumljiva, saj se je, kakor že rečeno, Herbord III. ravno takrat pogosto zadrževal v ožjem goriškem spremstvu. Protekcija je nekako zadoščala, da se Ortenburžani v nekaj naslednjih letih niso lotevali razreševanja sporov po nasilni poti, pa čeprav – to je jasno vidno iz kasnejših listin – Turjačanov v prvem spopadu niso prisilili k popuščanju. Tako je očitno, da Herbord III. in Folker I. nista prepustila Mainhardu Ortenburškemu spornih ozemelj, še zlasti ne protipravno prisvojenih salzburških hub, ki sta jih držala še leta 1321.¹¹² Do svoje smrti v letu 1323 se je grof Henrik II. Goriški vsaj še enkrat pravdal glede Turjaka z očitno nezadovoljnimi Ortenburžani, saj je Mainhard Ortenburški v mirovni listini iz 1325 nedvoumno izjavil, da sta oba grofa pred časom že imela *tach ze Laybach*. Tudi tokrat nam podrobnosti žal niso poznane.¹¹³

Za poravnavo starih računov je napočil ugoden trenutek po smrti močnega Henrika II. Goriškega. Mainhard Ortenburški je očitno takoj hotel izrabiti ohromelost goriške grofovske hiše, saj je logično sklepal, da Turjačani niso mogli računati na pomoč takrat komaj dveletnega Ivana Henrika, sina pokojnega Henrika II. Po nekaterih podatkih naj bi si Mainhard uspel že 1307 pridobiti položaj deželnega glavarja na Kranjskem, kar bi zagotovo še okrepilo njegov položaj v deželi.¹¹⁴ Na podlagi ohranjenih dokumentov je mogoče sklepati, da

¹⁰⁷ K. TANGL, Die Grafen von Ortenburg, 2. Abt., str. 96, 119; C. LACKNER, Zur Geschichte der Grafen von Ortenburg in Kärnten und Krain, str. 181; A. LUCIJAN, Donesek k zgodovini Ortenburžanov na Dolenjskem, str. 8. O njihovi udeležbi v boju proti Henrikju Goriško-Tirolskemu v češki nasledstveni vojni, IOHANNIS ABBATIS VICTORIENSIS Liber certarum historiarum, ed. F. Schneider, MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, tom. I, liber III., capitulum XIII. (*De subactione Carinthie et Carniole in dedecus Heinrici regis Bohemie*), str. 344: *Heinricus autem comes Goricie cum sororio suo Ywano comite, postea bano Slavonie, Carniolam subiugavit, habens secum comitem de Ortenburch et non multos terre nobiles*; str. 383: *comes vero Goricie et de Ortenburch ea que acquisierant in Carniola auctoritate ducis Austrie et propria in castellis et munitiombus multo tempore retinebant*.

¹⁰⁸ MC 8, str. 48, št. 133; od 116 hub, podeljenih v fevd, so si jih Turjačani pridržali 60. Za lokalizacijo glej v 2. delu razprave analizo o vplivu Ortenburških na krčenje turjaške posesti.

¹⁰⁹ MC 8, str. 75, št. 231; str. 76, št. 235.

¹¹⁰ Porušitev gradu se omenja tudi v rodbinski rimani kroniki, kjer pa je vse skupaj predstavljeno v sredo 12. stoletja, kar je – glede na objektivne okoliščine – skoraj nemogoče (AH II., str. 240). Toda, namig, da je grad v drugem desetletju 14. stoletja res bil v razvalinah, nam daje listina, s katero je Henrik Koroški podelil oba gradova Folkerju I. in Herbordu III. leta 1318. V tem dokumentu (HHStA, Hs. R 51, fol. 29v., št. 87 – prepis – B. Otorepec, Zgod. inštit. ZRC SAZU) vojvoda izrecno dovoljuje Turjačanom *dieselben zwo veste wider ze pawen vnd ze machen*.

¹¹¹ MC 8, str. 100, št. 324.

¹¹² Ibid., str. 194, št. 673.

¹¹³ MMVK 18, str. 142, št. 40: *Swes si uns oder wir so entwert habent seit der zeit und wir mit unserm seligem oheim graff Hainreich von Gorcz den tach ze Laybach heten, daz man mit gut gewizzen beczaißen mag, da schol iederman den andern wider auf sain gewer seczen und geschehe dem ain recht*.

¹¹⁴ K. TANGL, Die Grafen von Ortenburg, 2. Abt., str. 112. Na strani 119 Tangl navaja, da naj bi Mainhard postal glavar celo 1307, ko je skupaj z Goriškimi bojeval boj na strani Habsburžanov proti Henrikju Koroškemu. Nedvomno pa je Mainhard bil glavar leta 1331. Glej ARS, 1331, oktober 19., Sterzing (prepis Otorepec).

do večjega nasilja pri uveljavljanju ortenburških zahtev ni prišlo. Najverjetneje so Turjačani, zavedajoč se svoje inferiornosti, takoj privolili v zahteve, ki jih je jasno razbrati iz dokumenta pomiritve iz 1325. Glavno stvar so seveda predstavljali salzburški in strmiški fevdi, ki bi jih Turjačani lahko zadržali le v primeru, ko bi imeli za to primerne listine od Ortenburžanov.¹¹⁵ V primeru strmiških fevdov je šlo najverjetneje za pravice do podložnikov med Čušpekom in Barjem, ki so jih Ortenburški odkupili od grofov Strmiških (Sternberških) leta 1300.¹¹⁶ Ortenburžani so tudi zahtevali, da naj Melz Turjaški uživa svoj *hofstat* na gradu Turjak.¹¹⁷ Očitna intervencija v prid Melza bi nas lahko napeljevala k domnevi, da je bilo govora o ortenburškem zaupniku znotraj Turjaške hiše. Ob vsem tem pa je bila zelo pomembna tudi prisega Turjačanov, da bodo vojaško služili Ortenburžanom tako znotraj kot tudi zunaj dežele.¹¹⁸

Iz vsega skupaj pa na daljši rok ni bilo nič. Pred letom 1329 se je med obema stranema vnel spopad velikih razsežnosti, v katerem so tako Turjačanom kot Ortenburžanom priskočili na pomoč, poleg lastnih vitezov, številni ugledni deželani.¹¹⁹ Okolico Turjaka so pretresali umori, požiganje ter ropanje nasprotnikove posesti.¹²⁰ Ob tem pa se je na obeh straneh nabralo precej ujetnikov. Ob pomoči raznih plemičev sta se 10. avgusta 1329 obe strani le dogovorili za prenehanje sovražnosti. V listini, ki jo je omenjenega dne v Ljubljani izdal grof Mainhard, so navedeni vsi detajli mirovnega sporazuma. Poleg obveze vojaškega služenja, sporazuma glede pripadnosti vitezov, so morali Turjačani odstopiti Ortenburžanom vas Slivnico. V listini je bilo še predvideno, da uredijo stvari, o katerih so se dogovorili že predčasno v prvi mirovni pogodbi.¹²¹ S tem je bila mišljena vrnitev protipravno zasedenih ozemelj, se pravi salzburških in strmiških fevdov. Očitno so Turjaški še vseskozi vztrajali na zasedenih ozemljih, kar je prinašalo s seboj permanenten konflikt.

V začetku štiridesetih let je ponovno prišlo do odkritih sovražnosti. Verjetno je grofa Friderika in Ota k dokončnemu obračunu s Turjačani vzpodbudila pridobitev Loža leta 1342.¹²² Ob podreditvi Turjaka bi tako zaokrožili svoj teritorij na Notranjskem in Dolenjskem. Ponovno so predstavljale bistvo sporov stare nerešene ozemeljske zadeve. Toda sedaj, se pravi pred letom 1343, ko je prišlo do dokončne pomiritve, so se k starim pridružila še ozemeljska nesoglasja na območju Ortneka in Ribnice. Glede samega Ortneka in okoliških vasi so Turjačani leta 1342 izstavili posebno listino, s katero so se pred ograjnim sodiščem v Ljubljani odpovedali zahtevam do vzetine, na kateri je stal grad Ortnek. Poleg tega so se

¹¹⁵ MMVK 18, str. 142, št. 40: *Wir graf Mainhart von Ortenburch vergehen ... daz wir vns ... mit den prudern ... von Owersperch ... verricht haben ... und aller sache kegen in ergezzen haben an umb deu lehen, deu si geiehen habent von dem goczous von Salczpurch und von der grafschaft von Sternberch. Mugen wir so des beweisen mit gutem urchunde, daz si ez pilleich von uns emphahen schullen, daz schullen si tun an alle widerred.*

¹¹⁶ V drugem delu razprave glej analizo posestnega spora med Turjačani in Ortenburžani.

¹¹⁷ MMVK 18, str. 142, št. 40: *und umb den Melczen hofstat, die er ze Owersperch hat ..., die sein en und sain vater gehabt habent. Da schol man in auf sein gewer seczen...*

¹¹⁸ Ibid.: *haben si uns gelobt, die vorgenanter pruder ir einer dienstes gewaertig sein zu den nesten zwain jaren in dem lande selb vird und auz dem land selb ander, da wir mit unsers selbes leib hin varen.*

¹¹⁹ MMVK 18, str. 146, št. 45. M. WAKOUNIG je v svojem delu *Die Besitzungen der Grafen von Ortenburg in Krain* (str. 59) povzela datacijo tega dokumenta po K. TANGLU, *Die Grafen von Ortenburg* (2. Abt., str. 114), ki pa je napačna, saj je prišlo do izstavitve dokumenta v letu 1329 in ne 1320, kakor je domneval omenjeni zgodovinar.

¹²⁰ MMVK 18, str. 146, št. 45: *prant ... totslak ... vaenchnusse oder ... rauben.*

¹²¹ Ibid.: *Den ersten hanftesten und priefen, die wir und die Owersperger kegen einander habn, oder den gelubden, die emaln zwischen uns geschehen sint, die man war gemachen mach mit mit guter gewizzen ane schaden...*

¹²² S. OKOLIŠ, *Izseki iz zgodovine Loža in okolice*, ZČ 49 (1995), str. 360-375.

odpovedali tudi vasema Zamostec in Sodražica.¹²³ Šele leto kasneje je prišlo do sklenitve mirovnega sporazuma na Ortneku, s katerim sta se obe strani odpovedali *umb alle chrieg, stozz, auflauf, schaden und vordrung, ez sey umb leut oder gut...*¹²⁴ Kakor je razvidno iz dokumenta, so tudi tokrat morali urejevati nesoglasja, ki so se vlekla že skoraj dvajset let. Spor okoli posesti Melza Turjaškega na gradu Turjak, problem salzburških in sternberških fevdov ter določilo o vojaški služnosti Turjaških do grofov je mogoče uvrstiti v sklop vprašanj, ki so jih skušali razrešiti skoraj identično kot leta 1325.¹²⁵ Poleg teh sta skušali obe strani v pogodbi regulirati še vrsto manjših spornih zadev kot na primer posestno razmejitev pri Falkenbergu in pa vprašanje pripadnosti ozemlja v širši okolici Loža. Turjačani bi lahko obe sporni področji zadržali v primeru, ko bi imeli za to potrebno dokumentacijo.¹²⁶ To so imeli, s tem pa so si zagotovili posest nad omenjenima deloma turjaškega gospostva. Odpovedali pa so se dolgo časa spornim salzburškim fevdom pri Grosupljem, saj se tamkajšnje hube posledaj niso več omenjale kot turjaška posest. Sporazum je bil po vsej verjetnosti trajnega značaja, saj v virih iz kasnejšega obdobja ni zaslediti znakov ponovnih resnejših sporov med rodbinama.

Kronološkemu historiatu spora dodajmo še vsebinsko analizo! Na podlagi pregleda listin, ki pravzaprav predstavljajo mirovne sporazume med nasprotnima stranema, postane že takoj povsem jasno, da je bilo bistvo spora ozemeljske narave. Sporne točke so kakor po pravilu ležale v mejnih predelih turjaškega gospostva. S pritiskom na okolico Grosupljega, predele med Turjakom in Ortnekom in na območje Nadliška so Ortenburžani vklcnili v obroč sam center rodbinskih posesti, grad Turjak, ki so ga po vsej verjetnosti tudi močno poškodovali.¹²⁷ Ozadje ofenzive in dolgotrajno vztrajanje grofov s Koroškega pri njihovih ciljnih postane logično ob pogledu na razporeditev ortenburških gospostev na Dolenjskem in Notranjskem.¹²⁸ Centralna turjaška posest je ovirala povezovanje ortenburških gospostev. Posebno pa je postala moteča po tem, ko so se Ortenburžani vse bolj utrjevali tudi v Ložu. Obvladovanje širše turjaške okolice bi Ortenburžanom omogočilo, da bi ozemeljsko povezali loško, ortneško in čušperško gospostvo. Glede na povedano nas ne sme čuditi, da so si grofje kar tri desetletja prizadevali doseči zastavljene cilje. Prizadevanje, da bi Turjačanom odtrgali posesti pri Falkenbergu in Nadlišku, kaže jasno željo grofov, da bi ozemeljsko povezali gospostvi Lož in Čušperk. Ob tem, da je bil izpostavljen pritiskom tudi južni del posesti pri Rašici, Turjačanom ni bilo potrebno posebej dopovedovati, da grozi gospostvu popolna dezintegracija. Pritisk se ni omejeval le na akcije, usmerjene k trganju delov teritorija. V mirovne sporazume so vedno znova vključevali določilo, da so Turjačani dolžni tudi vojaško služiti Ortenburžanom. Poleg tega so grofje ob sklenitvi miru Turjačane vedno znova ponovno sprejemali v milost. Dva namiga torej, da je vendarle šlo tudi za neke vrste osebno podrejenost. Prav to pa je bila rezervna alternativa, da bi se – če ne drugače pa vsaj posredno – Ortenburžani dokopali do nadzora nad turjaškim ozemljem. Toda kljub občutnim ozemeljskim izgubam Turjačani niso popustili na celi črti, saj so ohranili jedro svojega

¹²³ HHStA, AUR, 1342, oktober 23.

¹²⁴ MMVK 18, str. 163, št. 70.

¹²⁵ Glej odstavek zgoraj. Primerjaj tudi analizo o vplivu Ortenburških na krčenje turjaške posesti.

¹²⁶ MMVK 18, str. 165, št. 70: *Umb daz pymerk ze Valchenberch habent si gesprochen, waz si brief von dem herczogen darumbe habent oder von dem von Valchenberch, da sullen bey pelayben; Umb daz pymerk ze Los habent si gesprochen, daz die Owersperger brief von dem patriarg und urchund darumbe habent, so peleyben also dapey.*

¹²⁷ Glej v 2. delu razprave analizo o vplivu Ortenburških na krčenje turjaške posesti.

¹²⁸ Glej zemljevid št. 1.

centralnega gospostva nedotaknjeno. Verjetno je veliko pripomogla, vsaj v začetku, tudi pomoč Goriških. Po drugi strani pa Turjačani tudi vojaško niso bili tako šibki. Prav vojaška moč je nenazadnje Turjačanom dovoljevala, da so se skoraj trideset let izmikali izročitvi glavnine spornih posesti. V Treviso so leta 1320 prišli s štiriindvajsetimi konjeniki, Ortenburški pa s stotimi. Toda, če so Turjačanom res pomagali tudi Čreteški, potem bi se lahko tehtnica prav kmalu nagnila njim v prid.¹²⁹ Za ilustracijo naj omenim, da so Čreteški pripeljali v Treviso, zborna mesto za odhod proti Padovi, kar 160 borcev.¹³⁰

Turjačani in Habsburžani

Začetno sodelovanje do prvega padca habsburške moči in realne delitve teritorijev leta 1379

S smrtjo vojvode Henrika Goriško-Tirolskega leta 1335 sta tako Koroška kakor tudi Kranjska dokončno padli v roke Habsburžanom.¹³¹ Že kmalu po prevzemu obeh dežel si je vojvoda Albert II. skušal – v stilu takratne politične taktike – pridobiti naklonjenost najpomembnejšega faktorja moči v deželi, deželnega plemstva. Na prošnjo kranjskih gospodov, vitezov in viteško zmožnih hlapcev je ob svojem postanku v štajerskem Gradcu leta 1338 potrdil v obliki privilegija stare običaje dežele in k tem dodal še nekaj novih pravic.¹³² Če je ravno kdo od Turjaških sodeloval v kranjskem odposlanstvu, ki je izprosil od vojvode izstavitve privilegija, ni nič znanega, so pa Turjačani nedvomno že takrat predstavljali eno pomembnejših rodbin znotraj deželnega plemstva.

Intenzivneje so Turjačani pričeli sodelovati z novimi deželnimi knezi šele v začetku šestdesetih let, kar lahko povežemo z razvojem habsburške politike do naših krajev. Rudolf IV. (1358–65) je namreč v tistih nekaj kratkih, a plodnih letih svojega vodenja habsburške hiše odločilno posegel v razmerje odnosov na relaciji deželni knez-Oglej-Goriški grofje. Z načrtnim pridobivanjem pomembnih gospodstev na kraškem robu so si Habsburžani postopno utirali pot k morju in s tem vse bolj slabili moč oglejskega patriarha. Poleg tega si je vojvoda Rudolf s pogodbo iz leta 1364 zagotovil goriško dediščino v Slovenski marki in Istri, Kranjski pa še isto leto priskrbel položaj vojvodine.¹³³ Krepitev habsburške moči je zagotovo odločilno vplivala na plane deželanov. Zlasti na primeru Šteberških je jasno vidno, kako je s pomočjo političnega pragmatizma – se pravi uspešnega krmarjenja zdaj med interesi Habsburžanov, drugič Goriških, pa potem spet patriarha – relativno manjša rodbina uspela vsaj kratkoročno potegniti velike koristi iz nastalega položaja. Obvladovanje velikega postojnskega gospostva, Lebeka, Gallenberga, loškega ter blejskega deželskega

¹²⁹ Iz teksta listine iz 1329 je mogoče razbrati, da je Fric Čreteški podpiral Turjačane (MMVK 18, str. 146-149, št. 45).

¹³⁰ *Liberalis de Levada, Liber de proditione civitatis Tarvisii*, str. 197: *Griffo de Rontembergh* (sic!) *de Marchia Sclavoniae cum octuaginta equitibus galeatis et octuaginta balesteriis*.

¹³¹ M. KOS, *Zgodovina Slovencev*, str. 292-5; L. HAUPTMANN, *Krain*, str. 434.

¹³² W. LEVEC, *Die krainischen Landhandfesten. Ein Beitrag zur österreichischen Rechtsgeschichte*, *MIÖG* 19 (1898), str. 244-301. V začetku privilegija se navaja, da so *fuer uns chomen unser getrewen lieben, unser lantherren, ritter und chnecht von unserm lande ze Chrayn und baten uns vleizsichlich, daz wir seu von besunderen gnaden bei etlichen gewonheiten die si von alter herpracht hieten liezzen beleiben und daz wir in darzue von newn dingen etlichev recht geben* (W. LEVEC, *Die Krainischen Landhandfesten, Urkundlicher Anhang*, št. 1).

¹³³ L. HAUPTMANN, *Krain*, str. 434-445. Temeljno o vojvodi še vedno E.K. WINTER, *Rudolf IV. von Österreich*, 2 Bde., Wien 1934-6.

sodišča, mitnic ter nenazadnje naziv istrskega mejnega grofa nedvomno pričajo o ugledu, ki se ga ne bi sramovale še mnoge pomembnejše in starejše rodbine v širši regiji.¹³⁴

Tudi Turjačani so želeli iz novo nastalega položaja iztržiti čim več. Le kdo bi jim v situaciji, kot je vladala v začetku šestdesetih, lahko ponudil več kot vojvoda, ki je tudi sam potreboval zaveznike na Kranjskem. Po drugi strani pa so si Turjačani zagotovo dobro zapomnili, kako pomembno je imeti v stiski pri roki močnega zaveznika, kar pa Goriški nekako niso več bili. V znak dobrih namenov sta Folker in sin Hans leta 1360 izročila Habsburžanu Nadlišek ter ga naprosila, da jim ga je podelil nazaj v fevd.¹³⁵ Ali je šlo pri tem za uzurpacijo oglejskih fevdov, ali pa le za podelitev deželnoknežjega fevda, ni povsem jasno. Kot pristaši habsburške politike so Turjačani podpirali Habsburžane v vojaških akcijah v Furlaniji. Tako je iz nekega dokumenta, ki ga je izstavil vojvoda Rudolf IV. v letu 1363, razvidno, da so se Turjačani pred kratkim vrnili s pohoda v Furlanijo. Najverjetneje so se tam bojevali proti patriarhu.¹³⁶ Leto kasneje pa srečamo Viljema Melza s Turjaka med habsburško posadko, ki se je po obleganju v furlanskem Turiacu morala predati silam Čedada.¹³⁷ Podpora habsburški politiki se je obrestovala. V zameno za zvesto službo so vojvode med letoma 1363 in 1383, se pravi v dobi dvajsetih let, kar tekmovali v podeljevanju manjših fevdov obravnavani kranjski rodbini.¹³⁸ Včasih pa so Habsburžani svoj dolg poravnali tudi tako, da so pri Židih poravnali turjaške dolgove. O tem nas obveščajo listine iz druge polovice šestdesetih let.¹³⁹ Vsota, ki so jo dolgovali Turjačanom je znašala približno 500 goldinarjev, kar je predstavljalo že kar zajeten znesek. Za ilustracijo naj omenim, da je Godfried iz koroških Gradnič/Gradnegg prodal za isto vsoto zlatnikov Hermanu Celjskemu grad Mirno skupaj z nekaj posestmi.¹⁴⁰ Na dlani je, da sta vojvodi, ko je bilo govora o plačilu za službo, imela v mislih predvsem vojaške usluge. Glede na čas lahko pomislimo, da Turjačani niso sodelovali na strani Habsburžanov le v spopadih v Furlaniji, ampak tudi v bojih z Wittelsbachi, ki se niso hoteli sprijazniti z utrjevanjem avstrijskih vojvod na Tirolskem.¹⁴¹

Čeprav Turjačani v drugi polovici 14. stoletja niso občutno povečali obsega posesti, pa je vseeno mogoče oceniti, da je ugled rodbine stalno rasel. Širitev obzorja odsevajo v prvi vrsti rodbinske povezave. Zakonske partnerje so si ob koncu 14. stoletja že iskali v širšem vzhodnoalpskem prostoru in ne več le v krogu domačega oziroma lokalnemu gospodu bližnjega plemstva. Brata Jurij I. in Hans sta si na Turjak pripeljala Ani; prva je bila s koroških Gradnič, medtem ko je bila Hansova nevesta Štajerka iz Kacenštajna. Še dlje je šel po ženo Peter, njun bratranec, saj je bila Johanna doma iz avstrijskega Scheuerbacha.¹⁴²

¹³⁴ J. ŠUMRADA, Šteberški in njihova posest v srednjem veku, Notranjski listi III (1986), str. 31-40; prim. tudi S. OKOLIŠ, Izseki iz zgodovine Loža in okolice, str. 369-375.

¹³⁵ MMVK 19, str. 37, št. 127.

¹³⁶ Ibid., str. 40, št. 137: *si* (Turjačani, op. A.K.) ... *an dem zog gen Friawl...*

¹³⁷ J. ZAHN, Austro-Friulana (Sammlung von Actenstücken zur Geschichte des Conflictes Herzog Rudolfs IV. von Österreich mit dem Patriarchate von Aquileia 1358-1365), Fontes rerum Austriacarum, II. Abtheilung: diplomata et acta 40, Wien 1877, št. 190.

¹³⁸ MMVK 19, str. 41, št. 139; str. 43, št. 143; str. 44, št. 146; str. 57, št. 181; str. 58, št. 184; str. 100, št. 184; str. 103, št. 193; str. 108, št. 206.

¹³⁹ Ibid., str. 51, št. 162; str. 55, št. 173; str. 56, št. 174.

¹⁴⁰ ARS CE I., 1362, december 2. (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU).

¹⁴¹ G. HÖDL, Habsburg und Österreich 1273-1493, Wien 1988, str. 135-36; E. ZÖLLNER, Geschichte Österreichs, Wien 1990, str. 135.

¹⁴² Gospodje iz Scheuerbacha so spadali med manj premožne in ugledne rodbine avstrijskega stanu gospodov. Glej E. OBERHAMMER, Untersuchung zum Konnubium der österreichischen und steirischen Landherren, 1200-1500 (tipkopis), Phil. Diss. Wien 1973, priloge na koncu s spiski rodbin.

Nemara so Turjačani prišli v stik s plemiči iz Avstrijskega na kakšnem od skupnih pogovorov v habsburški službi ali pa morda celo na samem dvoru. V to, da kaj takega ni bilo nemogoče, nas prepričajo novoletni dogodki na gradu Walsee. Tu je v prvih dneh januarja 1376 vojvoda Albert III. izstavil listino, s katero je hotel urediti podrobnosti v zvezi z možno realno delitvijo posesti znotraj dinastije, do katere je, proti volji pokojnega brata Rudolfa IV., res prišlo tri leta kasneje.¹⁴³ Določbe v listini so se v glavnem nanašale na zadolžitve treh Albertovih zaupnikov, ki bi morali izpeljati delitev skupaj z zaupniki Leopolda.¹⁴⁴ V skladu s prakso in običaji znotraj habsburške hiše so k potrjevanju odredb, ki so urejale odnose znotraj dinastije, pritegnili najodličnejše predstavnike plemstva dednih dežel.¹⁴⁵ V tem primeru so poleg najuglednejših predstavnikov grofovskih rodbin – Celjskih, Montfortskih, Ortenburžanov – povabili zraven še najpomembnejše *Hauptleut vnd Amptleute* iz posameznih dežel, ki bi morali na terenu uresničiti to, kar bi sklenili v delilni pogodbi. Ob glavarjih vseh dežel se v listini naštevajo nekateri nosilci najpomembnejših deželnih dvorskih služb. Prav presenetljivo je, da se na zadnjem mestu omenja tudi Folker III. Turjaški, ki pa ni – vsaj glede na ohranjeno dokumentacijo – opravljal nobene od omenjenih funkcij. Po kakšnem ključu je Folkerju pripadlo to imenitno poslanstvo, bi težko z gotovostjo presodili. Morebiti je nastopil kot predstavnik kranjskega plemstva, saj je bil kranjski glavar Konrad Kraig, ki je bil tudi prisoten na gradu Walsee, le Korošec. Podatek je nedvomno neizmerno dragocen za zgodovino rodbine same. Prisotnost v družbi grofov, glavarjev dednih dežel in nosilcev dvornih uradov je nesporen dokaz ugleda, ki so ga Turjačani uživali že pred koncem 14. stoletja. Če le-tega ravno ne moremo primerjati z ugledom Celjanov, Montfortskih grofov, Lichtensteinov in ostalih, ki jih uvrščamo v samo plemiško elito, pa podatek lahko interpretiramo kot namig, da so Turjačani že takrat veljali za najodličnejše izmed vseh kranjskih rodbin.

Tudi za samo zgodovino Kranjske in njenega plemstva je imel dogodek v Walseeju poseben pomen. Takrat se je namreč prvič zgodilo, da je bil nekdo izmed Kranjcev osebno navzoč pri sprejemanju odločitev znotraj habsburške dinastije. Kot že rečeno, so Habsburžani pritegnili plemiška predstavništva svojih dežel kot garante v pogodbah o ureditvi rodbinskih zadev. Toda tako v interni pogodbi (*Hausordnung*) iz 1355 kakor v podobnem dokumentu iz leta 1364 kranjskega zastopstva ne zasledimo.¹⁴⁶ Sicer v listini iz 1376 ne nastopajo deželna zastopstva, je pa očitno, da so plemiči, ki so listino pečatili, bili izbrani na podlagi svojih funkcij kot predstavniki dežel. Folker III. je bil tu očitno prisoten kot kranjski zastopnik.

¹⁴³ O delitvi 1379 in vseh kasnejših delitvah znotraj habsburške dinastije glej G. HÖDL, *Habsburg*, str. 131-147; E. ZÖLLNER, *Geschichte Österreichs*, str. 137-145.

¹⁴⁴ *Urkundenbuch des Landes ob der Enns*, Band IX., Linz 1906, str. 1, št. 1.

¹⁴⁵ B. MEYER, *Studien zum habsburgischen Hausrecht*, *Zeitschrift f. Schweizerische Geschichte* 25, 27, 28 (1945, 1947, 1948).

¹⁴⁶ G. HÖDL, *Habsburg*, str. 80; navaja, da so 1355 tudi kranjski odposlanci prišli potrditi dinastično pogodbo na Dunaj; toda ob pregledu repertorija habsburških listin v državnem arhivu na Dunaju vira, ki bi potrjeval Hödlovo domnevo, nisem našel. Glede političnih razmer v sredini 14. stoletja prim. A. LHOTSKY, *Geschichte Österreichs seit der Mitte des 13. Jahrhunderts (1281-1358)*, Wien 1967.

Začetek 15. stoletja

Do začetka 15. stoletja so prizorišče zapustili skoraj vsi člani generacije, ki je imela v rokah usodo rodbine v drugi polovici 14. stoletja. Za nebolečo menjavo rodov sta poskrbela žena pokojnega Viljema Elizabeta Čreteška (1425†) ter Dipold (1421†), najmlajši Viljemov bratranec.¹⁴⁷ Tako Elizabeta kot tudi Dipold sta uveljavljala rodbinske interese in tako uspešno krmarila turjaško ladjo v nemirnem času, ko je v širšem avstrijskem prostoru vladala splošna politična negotovost. Stalni konflikti med sinovi vojvode Leopolda III. in pa delitve celotnega habsburškega dominija na posamezne enote – kot na primer povezava notranjeavstrijskih dežel – so povečevali vpliv stanov, se pravi predvsem plemstva, na politiko vladanja Habsburžanov.¹⁴⁸ Vojvode so za uresničitev političnih ambicij tako znotraj dinastije kot tudi proti zunanjim sovražnikom nujno potrebovali pomoč deželanov. Kot nazorjen primer naj omenim konflikt med Leopoldom IV. in Ernstom Železnim po smrti vojvode Viljema (1406†), v katerega so se avstrijski stanovi vmešali kot povsem samostojen politični faktor.¹⁴⁹ Tudi Kranjci so po svojih močeh podpirali Ernsta Železnega, v kar nas prepričuje listina, s katero se je vojvoda leta 1415 zahvalil Kranjcem za vojaško podporo.¹⁵⁰

Kar zadeva sodelovanje z deželnim knezom, Turjačani tudi tokrat niso stali ob strani. Elizabeta je bila dvorna dama žene vojvode Ernsta, Cimburge Mazovske. Poleg tega pa naj bi bil – tako piše Radics – Elizabetin nečak Jurij III. prvi izmed Turjačanov, ki je opravljal funkcijo kranjskega glavarja.¹⁵¹ Naklonjenost deželnega kneza so si seveda zaslužili z zvesto službo, za kar so prejemale plačilo v denarju in posesti. Že leta 1401 je vojvoda Viljem naročil svojemu komorniku, naj vsako leto nakaže njegovemu vitezu in služabniku Juriju Turjaškemu po dvesto goldinarjev kot letno plačilo. Denar naj bi prejel v obliki štirih letnih obrokov.¹⁵² Kot obliko finančnega plačila moramo razumeti tudi gesto vojvode Friderika IV., ki je v zahvalo za zvesto službo odrešil iz zastave posesti, ki jih je Elizabeta Turjaška že pred časom zastavila Viridis Visconti, Friderikovi materi.¹⁵³ Elizabeta je nadaljevala s svojo Habsburžanom zvesto politiko vse do svoje smrti, saj je še leta 1420 kot priletnica – se pravi več kot dvajset let po smrti svojega moža – prejela 300 funtov dunajskih pfenigov v plačilo za opravljene usluge.¹⁵⁴

V celoti gledano je bila Elizabeta zagotovo centralna osebnost rodbine v prvih dvajsetih letih 15. stoletja in hkrati tudi ena od bolj uspešnih figur v zgodovini Turjačanov v srednjem veku. To, da je bila ženskega spola, očitno ni motilo ne nje ne Habsburžanov kot njenih formalnih gospodov. Še več, svoj spol je unovčila tako, da je kot dedinja po Fricu Čreteškemu priskrbela svojim naslednikom bogato dediščino v posesti in pa komorništvo na Kranjskem, v Marki in na Koroškem;¹⁵⁵ sebi pa je pridržala položaj dvorne dame, ki ga je nekoč zaseda-

¹⁴⁷ Glej genealoško tabelo.

¹⁴⁸ E. ZÖLLNER, *Geschichte Österreichs*, str. 136-145; G. HÖDL, *Habsburg*, str. 131-157.

¹⁴⁹ G. HÖDL, *Habsburg*, str. 149-151; A. NIEDERSTÄTTER, *Österreichische Geschichte 1400-1522: das Jahrhundert der Mitte: an der Wende von Mittelalter zur Neuzeit* (Österreichische Geschichte, hg. H. WOLFRAM), Wien 1996, str. 142-143.

¹⁵⁰ HHStA AUR, 1415, april 23., Dunajsko Novo mesto (prepis B. Otorepec – Zgod. inšt. ZRC SAZU).

¹⁵¹ P. RADICS, *Herbard VIII. Freiherr zu Auersperg*, str. 23.

¹⁵² MMVK 20, str. 162, št. 276: *das wir unserm getreun lieben Jörgen von Awrsperg unserm ritter fur sein jargelt benennet haben 200 guldein ze geben jerichleich, die weil er unser diener ist, die im unser kamernmeister ... aus unser kamer ze vier zaiten im jar, zu yeder quattember 50 guldein, von menikleich sol richten.*

¹⁵³ *Ibid.*, str. 174-175, št. 302.

¹⁵⁴ *Ibid.*, str. 185, št. 325.

¹⁵⁵ Glej podpoglavje o rodbinski posesti pri Mokronogu. Za komorništvo MMVK 20, str. 177, št. 307.

la njena pokojna mati iz Čreteža.¹⁵⁶ Kot dvorna dama je bila Elizabeta nedvomno bližje vojvodi kot pa nekateri drugi plemiči, kar ji je prišlo prav, ko si je skupaj s svojim sinom prizadevala priti do bratove dediščine, zaradi česar sta Turjačana prišla v spor s preostalimi Čreteškimi in pa z njihovimi sorodniki s Štajerske Perneggi.¹⁵⁷ Elizabeta je tako izrabila objektivne prednosti, sama stopila do vojvode ter ga naprosila, da ji je podelil fevde, ki so včasih pripadali njenemu bratu.¹⁵⁸

Dobri odnosi z deželnim knezom ambicioznim Turjačanom očitno niso zadostovali. Sodelovali so celo s samim Sigismundom Luksemburškim, ki se je v začetni fazi svoje vladavine bojeval z Benetkami za prevlado nad jadranskim prostorom. Situacija je bila permanentno napeta v Furlaniji, kjer so Benečani vseskozi pritiskali na izvoljenega patriarha Ludvika Tecka. Naposled so leta 1418 izkoristili njegovo odsotnost ter smrt državnega vikarja Fridrika Ortenburškega, in se dokončno polastili večine patriarhovih posesti v Furlaniji. Ogrska vojska je intervenirala šele konec leta 1419.¹⁵⁹ To je bilo za Turjačane ugodno, saj je bil Jurij III. zastopnik državnega namestnika v Furlaniji, s tem pa se je tudi sam uvrščal v kraljevi tabor.¹⁶⁰ Sigismund mu je kot svojemu pristašu v marcu 1420 podelil pravico spremstva (*Gelaitrecht*) v furlanski Pušji vasi (Venzona), ki jo je predhodno odvzel nekemu čedadskemu meščanu zaradi sovražnega obnašanja.¹⁶¹ Žal akcija ogrske vojske ni obrodila sadov na daljši rok, Benečani pa so zadržali primat v Furlaniji. Upoštevač nastale razmere se tako tudi ne moremo čuditi, da kasneje ne slišimo nič več o Turjačanih kot izvajalcih pravice spremstva, pa čeprav je Sigismund to podelil tudi Jurijevim moškim naslednikom.

V skladu z zmožnostmi so Turjačani ob koncu 14. in v začetku 15. stoletja podjetno zaokroževali svojo posest okoli turjaškega gradu. Od tod so skušali zlasti z odkupovanjem posesti izriniti oziroma si podrediti manjše konkurenčne gospode, po drugi strani pa so z usklajenim pridobivanjem kmetij prodirali na Ižansko.¹⁶² Utrjevanje gospostva nad ozemljem je pogosto potekalo samovoljno in brezobzirno na škodo soseдов, kar je povzročalo dolgotrajne spore. Spor z Bistrom glede medsebojne razmejitve pri Nadlišku, nekaterih tamkajšnjih posesti in pravic se je vlekel skoraj trideset let.¹⁶³ Dokončno so Turjačani privolili v poravnavo šele 1433.¹⁶⁴ Do ekscesov je prišlo tudi v odnosih s Stično, kjer je prišlo celo do nasilnega obračunavanja med hlapci obeh gospodov. Jurij III. je samostanu zaplenil 135 glav male živine, povrhu vsega pa je povzročil stiškimi menihom še toliko škode, da mu je grof Herman Celjski, ki je posredoval kot razsodnik, naložil plačilo visokih 200 mark dunajskih pfenigov odškodnine.¹⁶⁵ Nekaj podobnega se je dogajalo ljubljanskim

¹⁵⁶ Elizabeta se omenja kot dvorna dama med leti 1407 (MMVK 20, str. 171, št. 294) in 1425 (ibid., str. 200, št. 345).

¹⁵⁷ Glej podpoglavje o posesti pri Mokronogu.

¹⁵⁸ MMVK 20, str. 171, št. 294; str. 177, št. 307.

¹⁵⁹ M. WAKOUNIG, Dalmatien und Friaul. Die Auseinandersetzungen zwischen Sigismund von Luxemburg und der Republik Venedig um Vorherrschaft im adriatischen Raum, Diss. der Universität Wien 1990, str. 117-125. O Sigismundu H. KOLLER, Sigismund (1410-1437), v: Kaisergestalten des Mittelalters, hg. H. BEUMANN, München 1991, str. 277-301.

¹⁶⁰ E. TRAVERSA, Das Friaulische Parlament bis zur Unterdrückung des Patriarchates von Aquileia durch Venedig (1420), Erster Teil, Wien/Leipzig 1911, str. 25.

¹⁶¹ W. ALTMANN, Die Urkunden Kaiser Sigismunds (1410-1437), 1. Bd. (1410-1424), Regesta Imperii XI, Innsbruck 1896-7, št. 4052. O pravici spremstva M. KOSI, Potujoči srednji vek, str. 179-181.

¹⁶² Glej podpoglavje o izgradnji centralnega gospostva okoli Turjaka.

¹⁶³ HHSStA AUR, 1404, junij 7.; ibid., 1427, september 29. (obe listini po prepisu B. Otorepca – Zgod. inštit. ZRC SAZU).

¹⁶⁴ HHSStA AUR, 1433, julij 13. (prepis B. Otorepca – Zgod. inštit. ZRC SAZU).

¹⁶⁵ MMVK 20, str. 269, št. 292.

meščanom, saj so jim Turjačani skušali preprečiti izkoriščanje gozda na širšem območju med Mokrcem, Želimljami in Igom, do česar so razburjeni oškodovanci imeli pravico – kakor je zapisano v dokumentih – že več kot sto let.¹⁶⁶ Morebiti je prav razsodba vojvode Ernsta iz leta 1421 v prid meščanom pomračila duha Juriju III. v tolikšni meri, da je ta z *angriffen, rauben, prandt, todslegen* skupaj s svojimi pajdaši opustošil deželo.¹⁶⁷ Če se je to res zgodilo ravno zaradi omenjenega spora, ne morem z gotovostjo trditi, je pa očitno, da sta si bila oba dogodka časovno zelo blizu, kar dovoljuje predvidevanje neke logične soodvisnosti. Brezobzirna politika utrjevanja gospostva se je odražala tudi v manjših izsiljevanjih šibkejših partnerjev. Zgovoren je primer ljubljanskega meščana Henrika Kaltenbergerja, ki je 1412 kupil nekaj zemlje od Dipolda Turjaškega.¹⁶⁸ Ta je Ljubljančana prevaral, saj mu ni izročil ne posesti, pa tudi denarja mu ni hotel vrniti. Naposled je Kaltenbergerju po osmih letih in nešteti posredovanjih pri deželnem upravitelju le uspelo izterjati vplačano vsoto denarja.¹⁶⁹

Kako pa lahko ocenimo gmotno moč rodbine ob začetku 15. stoletja? Finančna nakazila in še zlasti čreteška dediščina, oboje skupaj je zagotovo prispevalo k stabilnemu položaju. Na relativno finančno sposobnost kažeta višini izplačanih obveznosti do zakonskih partnerjev. Konrad Kraig, koroški deželni glavar je moral biti prav zadovoljen, ko je njegova žena, Margareta Turjaška dobila od svojih sorodnikov za doto skoraj tisoč goldinarjev. Podobno visoka je bila tudi jutrnja, ki jo je Avstrijki Ani iz Plankensteina izplačal Herbord VI.¹⁷⁰ Gledano iz perspektive stanovske hierarhije plemstva ustrežata višini plačanih zakonskih obveznosti vsotam, ki so jih nakazovali svojim partnerjem plemiči iz najpremožnejših štajerskih rodbin, ki so sedele na viteški klopi.¹⁷¹ Kljub vsemu nas visoki ženitni izdatki ne smejo zavesti v prepričanje, da so se Turjačani kopali v denarju. Za tako visoke stroške, kot so bili ženitni izdatki, se niso branili niti kratkoročnega prodajanja in ne zastavljanja manjših posesti. Očitno so na ta način skušali kriti sprotne stroške. Če ne bi razpolagali s konkretnimi podatki, bi si težko predstavljali, da so bili včasih celo čisto brez denarja. Le tako si lahko na primer razlagamo, da je močna Elizabeta v stiski zastavila celo srebrno posodo, ki – za nameček – še ni bila njena, ampak last nikogar drugega kot same Cimburge Mazovske, žene vojvode Ernsta Železnega.¹⁷² Finančna stiska je Jurija III. celo prisilila, da je dolg do Konrada Kraiga, svojega svaka, poravnal na še edino možen način in sicer tako, da mu je izročil svoj del turjaškega gradu.¹⁷³ Prisotnost Kraigov ni trajala dolgo, saj so se Herbord VI., Folkart in Engelhard ponovno dokopali do začasno izgubljenega dela gradu že štiri leta kasneje.¹⁷⁴ Vse navedeno se sklada z splošnimi ugotovitvami, da tudi relativno premožnejši

¹⁶⁶ B. OTOREPEC, Gradivo za zgodovino Ljubljane, (I-IX, Ljubljana, 1956-65), zv. 3., št. 40 (odslej GZL).

¹⁶⁷ Razsodba vojvode v GZL, zv. 3., št. 43; divjanje Jurija v MMVK 20, str. 194, št. 334.

¹⁶⁸ MMVK 20, str. 176, št. 304.

¹⁶⁹ Ibid., str. 178, št. 310; str. 181, št. 314, 315; str. 182, št. 316; str. 184, št. 322, 323.

¹⁷⁰ MMVK 20, str. 179, št. 311; str. 197, št. 342; str. 198, št. 343.

¹⁷¹ H. BILOWITZKY, Die Heiratsgaben in der Steiermark während des späten Mittelalters unter stände- und wirtschaftsgeschichtlichem Aspekt (tipkopis), Phil. Diss. Graz 1977, tabela 7 in 8.

¹⁷² MMVK 20, str. 200, št. 345, 346.

¹⁷³ HHStA AUR, 1432, junij 5. (prepis B. Otorespec – Zgod. inštit. ZRC SAZU): *Ich (Jurij II. Turjaški, op. A.K.) lass ewer gnad wizen das ich mainen tail an der vesten Aursperg ... nichts ausgenommen ... geben vnd vermacht hab dem edelen herren hern Chonraten von Kreig ... nach ausweisung des gemechtbriefs so er vom mir darumb hat.*

¹⁷⁴ MMVK 20, str. 216-7, št. 383.

plemiči niso razpolagali z velikimi količinami gotovine, saj so denar – če so ga od nekod le dobili – nemudoma investirali naprej, največkrat v posest.¹⁷⁵

Cesar Friderik III. in dokončen preboj Turjačanov med plemiško elito Notranje Avstrije

Leta med 1440 in 1470

S smrtjo Alberta II. (1439), prvega habsburškega kralja Ogrske in Češke in z rojstvom njegovega sina Ladislava Posthumusa (1440), se je za avstrijske dedne dežele in sosede začelo dolgo obdobje nemira, ki so ga – v grobem rečeno – zaznamovali spopadi za prevlado nad srednjeevropskim prostorom. V metežu bojev, ki so se z različno intenzivnostjo vlekli celo drugo polovico 15. stoletja, je pripadala ključna vloga kralju, od 1452 pa tudi cesarju Frideriku III. Habsburškemu, ki mu zgodovinarji dolgo časa niso pripisovali posebnih vladarskih spretnosti.¹⁷⁶ To je le delno upravičeno, saj se je mladi Friderik že v prvih letih svojega kraljevanja angažirano zavzel za dinastijo, še zlasti pa za svoj položaj znotraj nje. Neprestani spori z Dunajem in avstrijskimi stanovni, ki so leta 1441 Friderika celo izgnali iz glavnega mesta, so naposled pripomogli, da se je cesar boljše počutil v Notranji Avstriji.¹⁷⁷ Med leti 1440 in 1470 je celo stalno prebival v štajerskem Gradcu, kar je bilo v neki meri ugodno tudi za Kranjsko in njene deželane. Bližina rezidence in trdnejša povezava notranjeavstrijskih dežel je omogočala intenzivnejše sodelovanje s centrom oblasti, kar se je odražalo v povečani vlogi Kranjcev v upravno-političnem aparatu deželnega kneza. Izmed kranjskih rodbin so bili Turjačani poleg Lambergov in Černomaljskih tisti, ki so iz nastale situacije potegnili največ.¹⁷⁸

Približevanje Turjačanov deželnemu knezu do 1462

Osvetlimo najprej potek političnih dogodkov, ki so postopoma pripeljali do popolnega zblizanja med Turjačani in Friderikom. Že takoj, ko se je golobradi, leta 1415 rojeni gospod Notranje Avstrije rešil skrbništva svojega strica, Friderika Tirolskega, se je moral soočiti z nevarnostjo, ki mu je pretila s strani Celjskih grofov in njihovega mogočnega teritorija, ki se je zajedal v samo srce dednih dežel. Ogroženost teritorialne celovitosti je dosegla vrhunec, ko je leta 1436 cesar Sigismund izstavil v Pragi privilegij, s katerim je Celjane povišal v državne kneze, njihov teritorij pa v državno neposredno kneževino s svojim ograjnim

¹⁷⁵ M.J. WENNINGER, Die Finanzkraft des Adels und die Finanzierung außergewöhnlicher Ausgaben mit besonderer Berücksichtigung Tirols um 1400, Jahrbuch der Oswald Wolkenstein Gesellschaft 2 (1982/3), str. 147.

¹⁷⁶ O Frideriku, njegovi vladavini in ocenah njegovih sposobnosti E. ZÖLLNER, Geschichte Österreichs, str. 145-155; A. NIEDERSTÄTTER, Das Jahrhundert der Mitte, str. 135-182; G. HÖDL, Habsburg, str. 191-227; H. KOLLER, Aspekte der Politik des Hauses Österreich zur Zeit Regierungsantrittes Friedrichs III, Österreich in Geschichte und Literatur 29 (1985), str. 142-159.

¹⁷⁷ G. HÖDL, Habsburg, str. 205-6; G. BUTTLAR, Die Belagerung des Ladislaus Posthumus in Wiener Neustadt 1452, Militärhistorische Schriftenreihe 57 (Wien 1986), str. 4.

¹⁷⁸ Nekaj zanimivih izsledkov o teh kranjskih rodbinah v službi Friderika lahko najdemo v P.J. HEINIG, Kaiser Friedrich III. (1440-1493): Hof, Regierung und Politik, 3 Bde., Beihefte zu J.F. Böhmer, Regesta Imperii 17, München 1997.

sodiščem. Vojvodi Frideriku, ki dovoljenja za povzdig Celjanov ni dal – med drugim se je v času izstavitve mudil na romanju v Palestini – ni preostalo nič drugega, kot da je skušal rešiti spor z vojaškimi sredstvi.¹⁷⁹ Za spopad sta obe strani potrebovali zaveznike med deželani. Pomoč Turjačanov, ki so verjetno veljali za najmočnejše deželane na Kranjskem, bi tako Celjanom kot tudi Frideriku prišla presneto prav. V ta kontekst je najverjetneje potrebno umestiti tudi obe večji fevdni podelitvi iz 1436 in 1437. Friderik III. je prehitel soimenjaka Celjana, saj je že v januarju 1436 izpolnil željo Herborda VI. in mu podelil del Turjaka, ki ga je imel predhodno v fevdu njegov bratranec Jurij.¹⁸⁰ Leto kasneje si je skušal naklonjenost Herborda pridobiti Friderik Celjski s fevdno podelitvijo 22 hub, ki so se nahajale pri Mirni.¹⁸¹ Kljub poskusom snubljenja in kljub poteku vojaških akcij v bližini Turjaka – habsburški pristaši so zažgali Lož, a bili premagani pri Mokronogu – pa izgleda, da so se Turjačani držali ob strani.¹⁸² Iz nekaterih dokumentov je namreč razvidno, da so obdržali korektno, če ne celo prijateljske odnose z obema sovražnima stranema. Še ko je trajal spopad, je Herbord poslal k vojvodi Ortolfu Pernegga s Štajerske s pismeno prošnjo, da naj Friderik uredi razne stvari, povezane s Friderikom Creteškim. Zaključek pisma je Herbord oblikoval tako, da je iz njega razvidna želja po dobrih odnosih z deželnim knezom.¹⁸³ Poleg tega se Turjačani tudi niso nahajali na spisku deželnih – beri deželnoknežjih – sovražnikov, ki je bil priložen listini o sklenitvi premirja iz marca 1441.¹⁸⁴ Kakor že rečeno, pa se tudi proti Celjanom niso hoteli bojevati. Da so do določene mere celo sodelovali s Celjani, priča podatek iz 1441, ko so grofje izročili Turjačanom v čuvanje svojega ujetnika Bartolomeja iz Firenc, ki so ga ujeli v Zagrebu.¹⁸⁵ Po ponovnem izbruhu sovražnosti med obema strankama leta 1442 so celjski pristaši skušali zavzeti Ljubljano in Novo mesto. Akcije so za Celjane izpadle klavmo, tako da je 1443 prišlo do poravnave.¹⁸⁶ Na vprašanje, če so Turjačani tudi v drugi “rundi” ostali nevtralni, na podlagi ohranjenih virov ni mogoče z zanesljivostjo odgovoriti. Je pa povsem verjetno, da so se bolj približali Frideriku, saj so prav v letu pomiritve prejeli v fevd grad Šumberk.¹⁸⁷ Le težko si predstavljamo, da bi ga dobili, ko bi aktivno podpirali deželnemu gospodu sovražno stran!

V boju za prevlado med Celjani in Friderikom III. je odigral posebno vlogo Goriški grof Henrik IV. Po podpisu medsebojne dedne pogodbe med celjsko in goriško grofovsko hišo v letu 1437, še bolj pa po tem, ko je Ulrik II. Celjski postal skrbnik goriških dedičev, je grof Henrik postal zgolj figura v rokah Celjana. Stara pogodba o dedovanju med Goriškimi in Habsburžani iz 1394 je s tem povsem izgubila svoj pomen, kar je zbudilo upravičene strahove pri Frideriku, ki si je na vsak način skušal zagotoviti nasledstvo po Goriških.¹⁸⁸ Kralj je

¹⁷⁹ Podrobno o tem P. ŠTIH, Celjski grofje, vprašanje njihove deželnoknežje oblasti in dežele Celjske, v: Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, str. 227-254.

¹⁸⁰ MMVK 20, str. 215, št. 380.

¹⁸¹ Ibid., str. 222, št. 394; glej tudi podpoglavje o posestih na vzhodnem Dolenjskem.

¹⁸² O fajdi P. ŠTIH, Celjski grofje, str. 247-8; F. KRONES von MARCHLAND, Die Freien von Sanegg und ihre Chronik als Grafen von Cilli, II. Teil: Cillier Cronik, Graz, 1883, str. 84-85. Da so Turjačani ostali nevtralni, je bil mnenja tudi Radics, Herbard VIII., str. 26-27.

¹⁸³ MMVK 20, str. 224, št. 399: *das ich mit sambt meinen freunten umb euer genad alzeit gern verdingen will...*

¹⁸⁴ B. OTOREPEC, Seznam “deželnih sovražnikov” na Kranjskem in Štajerskem iz okoli 1440. Iz borb med Celjskimi grofi in Habsburžani v letih 1436-1443, v: Grafenauerjev zbornik, str. 331-342.

¹⁸⁵ MMVK 20, str. 230, št. 407.

¹⁸⁶ P. ŠTIH, Celjski grofje, str. 248.

¹⁸⁷ MMVK 20, str. 233, št. 412.

¹⁸⁸ Splošne okoliščine: C. THOMAS, Kampf um die Weidenburg. Habsburg, Cilli, Görz 1440-1445, Mitteilungen des österreichischen Staatsarchiv 24 (1971), str. 1-86; H. WIESFLECKER, Die politische Entwicklung, str. 329-384.

hotel izsiliti popuščanje Henrika Goriškega tako, da mu ni hotel potrditi oziroma podeliti državnega fevda. Poleg tega ga je hotel tudi finančno izčrpati, saj je leta 1444 mobiliziral komorno sodišče zaradi starih in neporavnanih goriških dolgov.¹⁸⁹ Na zelo podoben način so skušali nekaj let kasneje izsiljevati Henrika IV. tudi Turjačani. Bistvo spora so predstavljale zahteve Engelharda do Goriškega grofa, ki naj bi zadevale izplačilo denarja, ki so ga dolgovali Turjačanom že izumrli Rihemberški. Dolg je moral biti izjemno star, saj so omenjeni plemiči s Krasa izumrli že v drugi polovici 14. stoletja.¹⁹⁰ Iz ohranjenih listin je razvidno, da so v šestdesetih letih omenjenega stoletja Rihemberški res postavljali Turjačane kot poroke za denar, izposojen pri Židih, iz česar bi lahko nastali dolgovi.¹⁹¹ Grof se je izplačilu spretno izmikal in šele intervencija obeh Habsburžanov je privedla do tega, da je Henrik leta 1451 le obljubil plačati Turjačanu 2000 goldinarjev, kar je bila za obe strani visoka vsota.¹⁹² Morda v domnevah ne grem predač, ko poskušam v akciji deželnega kneza in Turjačanov videti določeno povezavo. Naj navedem glavne argumente. Oba primera izterjave dolgov sta potekala približno v istem času. V obeh primerih je šlo za zelo stare dolgove in velike zneske, kar bi lahko povezovali z določenimi pritiski in ne samo z običajno poravnavo obveznosti. K temu naj dodam še to, da je v turjaško zadevo aktivno posegel tudi deželni knez, kar je naposled prisililo Goriškega grofa h kooperativnosti. Če te argumente sprejmemo, potem si lahko privoščimo tudi hipotezo, da so Turjačani ob koncu štiridesetih letih 15. stoletja aktivno podpirali pritisk Habsburžanov na Henrika IV., pri tem pa še pametno pristavili svoj lonček.

V petdesetih in začetku šestdesetih let so avstrijske dežele še vedno pretresali notranji spopadi. V boju za izročitev Ladislava Posthumusa so avstrijski stanovi oblegali cesarja v Dunajskem Novem mestu, Friderik III. pa se je moral bojevati tudi z Goriškimi za celjsko dediščino. V najtežjih trenutkih so cesarju stali ob strani zlasti notranjeavstrijskih stanovi, brez pomoči katerih bi Friderik III. le težka obvladal položaj.¹⁹³ Potreba po vojaški pomoči je naposled tudi Turjačane pripeljala dokončno in čvrsto v cesarski tabor. Poglejmo si razvoj dogodkov. Po smrti Ladislava Posthumusa leta 1457 sta se brata Friderik III. in Albert sporazumela, da pripade prvemu Spodnja Avstrija z Dunajem, medtem ko naj bi Albert prejel v upravo Zgornjo Avstrijo. Zaradi splošnih razmer v deželi – divjanje najemniških čet, lakota, težko finančno stanje – se je Friderikov položaj začel kmalu slabšati. Na Dunaju in v Zgornji Avstriji se je formirala močna opozicija, ki se je povezala z vojvodo Albertom, ki je želel omenjeno področje iztrgati izpod bratovega nadzora. Od poletja 1461 sta se brata tudi formalno nahajala v vojni. Zaradi ogroženosti glavnega mesta se je Friderik v avgustu 1462 skupaj z manjšim kontingentom notranjeavstrijskega plemstva premaknil iz Dunajskega Novega mesta v dunajski "Burg". Neposredni spopadi v samem mestu so se začeli 16. okto-

¹⁸⁹ C. THOMAS, Kampf um Weidenburg, str. 33, 55.

¹⁹⁰ K. TROTTER, Die Herren von Reifenberg, str. 491-573.

¹⁹¹ ARS, 1361, julij 2., (Ulrik Rihemberški potrjuje, da je postavil Jurija Turjaškega za poroka Židu Eliasu za 10 mark pfen. beneških šilingov); ARS, 1363, januar 11. (Ulrik Rihemberški obljublja, da bo Jurija Turjaškega in dediče odrešil od poročstva pri Židu Eliji za posojenih 600 goldinarjev) (Obe listini po prepisu B. Otorepca – Zgod. inštit. ZRC SAZU).

¹⁹² HHSStA AUR, 1451, maj 1. (prepis Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU): *Wir Hainraich von Gorcz... Bekemen ... das wir getrewn Engelhartan Aurspürger ... auf den schpruch so der hochgeboren ... herczog Albrecht ... getan hat vm vordrung von der Riffenberger wegen dar rurend schuldig sein vnd gelten schullen zway tausent gulden ducaten ..., dieselben summ gulden gelob vnd versprechen wir dem benannten Engelhartan ... zu peczallen in zechn jaren von datum des brieffs...*

¹⁹³ G. HÖDL, Habsburg, str. 208-9; H. WIESFLECKER, Die politische Entwicklung, str. 364-66; E. ZÖLLNER, Geschichte Österreichs, str. 145-150.

bra, ko so Dunajčani napadli kralja v njegovi rezidenci. 1. novembra se jim je pri obleganju rezidence pridružil tudi vojvoda Albert. Toda že kmalu sta na pomoč cesarju prišli vojski notranjeavstrijskih stanov in pa češkega kralja Jurija Podjebradskega, kar je pripomoglo k deblokiranju oblegane posadke in h končanju konflikta.¹⁹⁴ Pomemben del vojaškega notranjeavstrijskega kontingenta so sestavljali kranjski plemiči. Cesar "osvoboditeljem" ni ostal dolžan, saj jih je za pomoč bogato nagradil. Tako je kranjskemu deželnemu plemstvu s privilegijem potrdil izboljšanje deželnega grba.¹⁹⁵ Med zaslužnimi se v listini omenjajo na pomembnem mestu tudi Turjaški, ki so bili za izkazano pomoč še posebno nagrajeni, pa čeprav je Pankrac Turjaški celo odkrito sodeloval z vojvodo Albertom.¹⁹⁶ Izgleda, da je angažma dokončno pripomogel, da so si Turjačani utrli pot med najožje in najzvestejše cesarjeve sodelavce, saj so si v kratkem času po tem dogodku razni rodbinski člani uspeli pridobiti številne službe, časti in posesti.

Pridobivanje služb in sorazmerno naraščanje ugleda po 1462

Poleg spretne rodbinske politike, so k vrtočlavem vzponu Turjačanov še zlasti prispevale spremembe v organizaciji deželnoknežje uprave. V času Friderika III., še zlasti pa kasneje, ko je na prestolu sedel njegov sin Maksimilijan, se je v upravi kamerálnih posesti in financ ter na čelu javnih funkcij vse bolj uveljavljalo uradništvo, ki se je kakor po pravilu rekrutiralo v krogu deželnega plemstva.¹⁹⁷ Logično je, da se je Friderik III. pri izbiri svojih uradnikov naslonil na njemu bližnje plemstvo notranjeavstrijskih dežel. Tako so po izkazani zvestobi in vojaški intervenciji na strani Friderika III. prišli na svoj račun tudi Turjačani.

Že v kratkem časovnem razdobju od 1462 do 1470 so si uspeli pridobiti tri različne dvorske službe. Dedno službo deželnih maršalov je ne dolgo po odrešilni vojaški intervenciji cesar Friderik III. podelil bratom Juriju, Viljemu in Hansu kot plačilo za pomoč v boju proti svojemu bratu.¹⁹⁸ Pankrac, Turjačan s Turjaka, in njegov bratranec Jurij sta občasno nastopala tudi kot cesarjeva stolnika.¹⁹⁹ Za nameček je Friderik III. leta 1469 podelil Pankracu, svojemu stolniku, komorništvo na Kranjskem in v Marki.²⁰⁰ Tu pa smo pri najdonosnejši izmed omenjenih dvorskih služb, ki so jo predhodniki te generacije Turjačanov imeli v rokah že pred nekaj desetletji.²⁰¹ Poleg Pankraca je opravljal komorništvo tudi njegov bratranec iz Šumberka, Viljem, ki je bil od vseh rodbinskih članov njegove generacije najbolj povezan s cesarjem. Že v šestdesetih letih je imel hišo v Dunajskem Novem mestu ter nasto-

¹⁹⁴ Glej dela v zgornji opombi. Podrobneje o poteku spopadov P. CSENDES, Wien in den Feuden der Jahre 1461-1463, Militärhistorische Schriftenreihe 28 (Wien 1974).

¹⁹⁵ ARS – deželne listine, 1463, januar 12. (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU).

¹⁹⁶ J. CHMEL, Regesta chronologico-diplomatica Friderici III. Romanorum Imperatoris (Regis IV.), 1. Bd., Wien 1849, št. 3949 (dalje CHMEL).

¹⁹⁷ O upravi v drugi polovici 15. stol. glej G. GÄNSER, Landesfürstliche Beamte zur Zeit Andreas Baumkirchers, v: Andreas Baumkircher und seine Zeit, Symposium im Rahmen der "Schlaininger Gespräche" vom 24.–26. September 1982 auf Burg Schlaining, Wissenschaftlichen Arbeiten aus dem Burgenland, 67 (1983), str. 183-188; isti, Die rechtliche, soziale und kulturelle Stellung der österreichischen Beamten unter Maximilian I. Phil. Diss., Graz 1976; P.J. HEINIG, Kaiser Friedrich III.

¹⁹⁸ F. KOMATAR, Das Schloßarchiv in Auersperg, Carniola N. v. 1 (1910), str. 34, št. 474 (odslej C 1910).

¹⁹⁹ C 1910, str. 230, št. 500, 501.

²⁰⁰ CHMEL, št. 5648.

²⁰¹ Glej tudi zgoraj o Elizabeti Čreteški, poročeni z Viljemom Turjaškim.

pal v letih med 1468 in 1478 kot *prepositus camere*.²⁰² S to službo so bile v drugi polovici 15. stoletja povezane široke kompetence iz resorja deželnoknežjih financ, kar je komorniku zagotavljalo pomemben položaj tako na dvoru kot med deželani.²⁰³ Komorniki kot sta bila na primer Sigmund Prüschenk ali Kaspar Rogendorf so spadali celo med najbližje cesarjeve sodelavce.²⁰⁴ Kot komornik in maršal si je Viljem pridobil še naziv cesarjevega svetovalca (*Rat*).²⁰⁵ Po opravljenih raziskavah omenjene institucije ni mogoče razumeti kot specifične službe v upravi ali na dvoru, saj so bili svetovalci vladarjevi zaupniki, ki so jim lahko zaupali najrazličnejše zadolžitve.²⁰⁶ Tako je Viljem, cesarjev *rat* ob koncu 15. stoletja končno uspel doseči tudi položaj kranjskega deželnega glavarja.²⁰⁷ Še več izkušenj na tem področju je imel Viljemov bratranec Pankrac, ki je bil glavar v Metliki med leti 1470 in 1492.²⁰⁸

Vzporedno s pridobivanjem pomembnih položajev se je večal tudi ugled rodbine, kar ni ostalo skrito tudi starejšim raziskovalcem rodbinske zgodovine.²⁰⁹ Posamezni Turjačani so se vse pogosteje mudili v bližini cesarja in dvora. Izjemno zanimivo je, da je Volkart celo odraščal na dvoru ob samem Maksimilijanu kot njegov paž, na podlagi česar lahko sklepamo, da je mladega prestolonaslednika tudi osebno dobro poznal. Morda je ob mladem Maksimilijanu tudi prepotoval mnoge dežele in spoznal veliko pomembnih oseb političnega in kulturnega življenja poznosrednjeveške Evrope.²¹⁰ Na cesarskem dvoru so kot paži ob Volkartu prebivali še nekateri drugi plemiči, ki so izhajali iz najprodornejših družin, kot so bili naprimer Stubenbergi, Rogendorfi ali Liechtensteini.²¹¹ Na ta način so Turjačani vedno znova prihajali v stik z najodličnejšo plastjo plemstva, kar se je končno manifestiralo v sklenitvi vrste poročnih povezav med Turjačani in Habsburžanom bližnjimi rodbinami. Tako se je ena od Viljemovih sester poročila z uglednim Sigmundom Prüschenk, komornikom in dvornim maršalom, medtem ko je druga vzela Andreja Hohenwarta, glavarja v Metliki in brata Viljema Hohenwarta, ki je bil cesarjev svetovalec.²¹² Vrhunec pa je zagotovo bila poroka komornika, stolnika in glavarja v Metliki Pankraca Turjaškega z Ano, hčerko grofa Dujma Frankopana.²¹³

Kakor drugim svetovalcem in komornikom je cesar tudi Viljemu Turjaškemu nalagal opravila diplomatskega značaja. Kot cesarski odposlanec se je Turjačan leta 1471 mudil na državnem zboru v Regensburgu, kasneje pa je opravljal še vlogo cesarskega odposlanca na

²⁰² CHMEL, št. 4726, 5489; isti, Monumenta Habsburgica, Sammlung von Aktenstücken und Briefen zur Geschichte des Hauses Habsburg in dem Zeitraume von 1473 bis 1576, 1. Abt.: 3. Bd., Wien 1855, str. 726, št. 274 (dalje MH); J. MAYER, Geschichte der Wiener-Neustadt, 1. Bd., Wiener Neustadt 1926, str. 89.

²⁰³ B. SEUFFERT, Drei Register aus den Jahren 1478-1519, Untersuchungen zu Politik, Verwaltung und Recht des Reiches, besonders der deutschen Südostens, Innsbruck 1934, str. 102.

²⁰⁴ B. SEUFFERT, Drei Register, str. 101, P.J. HEINIG, Kaiser Friedrich III., str. 207, 147.

²⁰⁵ P.J. HEINIG, Kaiser Friedrich III., str. 232.

²⁰⁶ Ibid., str. 150-237; G. GÄNSER, Die landesfürstliche Beamte, str. 188; konkretni primeri nalog. B. SEUFFERT in G. KOGLER, Die ältesten steirischen Landtagsakten 1396-1519, Teil 2., Quellen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark 4 (1958), str. 110, 111, 153.

²⁰⁷ C 1910, str. 240, št. 539.

²⁰⁸ C 1910, str. 230, št. 500; str. 232, št. 505, 507; str. 235, št. 519; str. 239, št. 535; MH, str. 917, št. 1268.

²⁰⁹ F.X. RICHTER, Die Fürsten und Grafen von Auersperg, str. 676; P. RADICS, Herbard VIII. Freiherr von Auersperg, str. 30.

²¹⁰ H. FICHTENAU, Der junge Maximilian (1459-1482), Wien 1965.

²¹¹ CHMEL, n. 5207.

²¹² Glej rodbinsko deblo. O Prüschenku in Hohenwartu P.J. HEINIG, Kaiser Friedrich III., str. 226, 207.

²¹³ C 1910, str. 229, št. 498.

zasedanjih deželnih stanov.²¹⁴ Na potovanjih te vrste je sklenil poznanstva z vplivnimi političnimi figurami iz vse države, kar je razvidno iz podatka, da je mejni grof Brandenburški Albert Ahil skušal prav preko Viljema hitreje prodreti s svojimi zadevami do samega cesarja.²¹⁵ Povečevanje moči in ugleda je končno prineslo s seboj tudi formalno napredovanje v stanovski hierarhiji. Turjačane so namreč tja v drugo polovico 15. stoletja šteli le k viteškim rodbinam. To se je spremenilo ob koncu stoletja, ko je po vsej verjetnosti funkcija glavarja Viljemu prinesla baronski status (*Freiherrenstand*), s tem pa tudi mesto na gosposki klopi.²¹⁶

Vidiki ekonomske moči v drugi polovici 15. stoletja

V svojem članku o gospodarskem položaju plemstva v poznem srednjem veku je Sablonier večkrat ponovil že znano tezo, da se je v obdobju med 1330 in 1470 večina kontinentalnega plemstva občasno soočala s težavami gospodarske narave.²¹⁷ Čeprav splošnega konsenza glede vzrokov za to v znanstvenih krogih ni in ga glede na spekulativnost teoretičnih modelov tudi ni pričakovati, pa je vseeno nedvomno jasno, da je dobršen del finančnih težav plemstva izviral iz občin ekonomskih sprememb, ki jih je narekovala agrarna kriza.²¹⁸ Bistvo krize naj bi bilo v tem, da so zaradi zmanjševanja števila prebivalstva, ki so ga poleg drugih dejavnikov razredčile zlasti kužne bolezni, drastično padle cene živil na trgu. To je za seboj potegnilo relativno zmanjševanje vrednosti zemlje, kar je prizadelo predvsem plemiče kot zemljiške gospode.²¹⁹ Njihovo preživetje je bilo zato v veliki meri povezano z iskanjem dodatnih virov dohodkov, po možnosti v obliki gotovine. Predvsem pri manj premožnih plemičih so zemljiški dohodki postajali vse bolj subsidiaren vir v rodbinskem proračunu.²²⁰

Kako pa so se v nastali situaciji znašli Turjačani? Poglejmo najprej spremembe v obsegu zemljiške posesti kot osnovi ekonomske moči rodbine! Kakor je razvidno iz analize razvoja posesti, je Turjačanom prav v prvi polovici 15. stoletja uspelo še enkrat povečati število podložnih hub. S tem so se povzpeli med največje zemljiške gospode na Kranjskem.²²¹ Čeprav donosnost zemljiške posesti, kakor sem omenil v predhodnem odstavku, ni bila več odločilnega pomena za finančno stabilnost, pa je na podlagi izsledkov drugih raziskav

²¹⁴ P.J. HEINIG, Kaiser Friedrich III., str. 232.

²¹⁵ B. SEUFFERT, Drei Register, str. 102.

²¹⁶ F.X. RICHTER, Die Fürsten und Grafen, str. 713; o kranjskih stanovskih listah S. VILFAN, Struktura stanov, deželne finance in reformacija, ZČ 49 (1995), str. 175-181.

²¹⁷ R. SABLONIER, Zur wirtschaftlichen Situation des Adels im Spätmittelalter, v: Adelige Sachkultur im Spätmittelalter, Internationaler Kongreß Krems an der Donau von 22. bis 25. September 1980, Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 400 (1982), str. 13.

²¹⁸ Ibid., str. 19. O kontroverzah poznosrednjeveške krize glej W. ABEL, Strukturen und Krisen der spätmittelalterlichen Wirtschaft, Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 32 (Stuttgart 1980); isti, Landwirtschaft 1350-1500, v: Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1, hgg. H. AUBIN in W. ZORN, Stuttgart 1967, str. 300-333; G. DUBY, L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiévale, Paris 1962.

²¹⁹ Glej predhodno opombo.

²²⁰ M.J. WENNINGER, Die Finanzkraft des Adels und die Finanzierung außergewöhnlicher Ausgaben, str. 136.

²²¹ Glej zaključek analize posesti.

razvidno, da so plemiči z večjo posestjo težje podlegli finančnim zagatam kot pa njihovi manj premožni stanovski kolegi.²²²

Kot je bilo že omenjeno, so si Turjačani kot vsi drugi plemiči po najboljših močeh prizadevali povečati dohodke v denarju. Ob vse večjem uveljavljanju uradniškega aparata v času Friderika III. so bila plačana mesta v upravi za to kar najbolj primerna. Iz ohranjenih virov imamo na voljo več neposrednih podatkov o plačilu za funkcije, ki so jih opravljali posamezni rodbinski člani. Kot komornik Kranjske in Marke je prejel Engelhart Turjaški leta 1455 v plačilo 12 funtov pfenigov.²²³ Običajna so bila tudi plačila Turjačanom za *Sold und Kostgeld*.²²⁴ Nenazadnje je vredno omeniti še zanimiv podatek, da je celo Maksimilijanov paž Volkart prejemal mesečno po 18 pfenigov.²²⁵ To pa nikakor niso vse funkcije, za katere so rodbinski člani prejemale plačilo. Iz podobnih raziskav je razvidno, da je bila plačana tudi služba deželnega maršala, svetovalca in oskrbnika deželnoknežjih gospostev; se pravi funkcije, ki so jih Turjačani opravljali v drugi polovici 15. stoletja.²²⁶ Naj omenim, da je bil Pankrac oskrbnik na Podsredi in Čušperku, medtem ko je njegov bratranec Jurij opravljal oskrbnišтво v Žužemberku in Mokronogu.²²⁷ Še bolj donosen je bil položaj deželnega glavarja, saj se je iz leta 1420 ohranil podatek, da je takratni kranjski glavar prejel kot letno plačilo kar sedemsto goldinarjev.²²⁸ Za ilustracijo naj navedem, da je bilo gospostvo Gradac v Beli Krajini, ki so ga v sedemdesetih letih 15. stoletja kupili Turjačani, vredno tisoč goldinarjev.²²⁹

Direktnih nakazil v denarju za opravljanje zaupanih funkcij ni mogoče razumeti kot edino obliko prejemanja finančnih ugodnosti. Kot drugi premožni plemiči so tudi oni pogosto celo sami posojali denar Frideriku III. V zameno za posojeni denar so prejeli v zastavo kakšno gospostvo, ali pa so cesarjevi uradniki poravnali stare turjaške dolgove, kakor se je res zgodilo leta 1466.²³⁰ V zameno za posojenih 1500 goldinarjev so Turjaški med leti 1470 in 1484 uživali kot zastavo gospostvo Krumau v Spodnji Avstriji.²³¹ Pridobitev gospostva ali celo mitnice v zastavo je bila zelo priljubljena oblika plačila med plemstvom, saj je plemič, v času, dokler gospod posesti ni odrešil, lahko le-to po mili volji tudi finančno izkoriščal.²³² Poleg mitnice v Rašici pri Velikih Laščah so Turjačani v drugi polovici 15. stoletja pridobili v začasno upravljanje še dve drugi donosni mitninski postaji. Leta 1468 jim je cesar predal v upravo do preklica mitnico na notranjski Planini, v najemu pa so imeli tudi mitninsko postajo na Reki.²³³ Zagotovo pa z vsem naštetim nismo izčrpali vseh možnosti

²²² R. SABLONIER, Zur wirtschaftlichen Situation des Adels, str. 29; W. RÖSENER, Grundherrschaften des Hochadels in Südwestdeutschland im Spätmittelalter, v: Grundherrschaft im spätem Mittelalter, hgg. H. PATZE, Vorträge und Forschungen 27 (Sigmaringen 1983), str. 87-176.

²²³ CHMEL, št. 5489; C 1910, str. 23, št. 444.

²²⁴ CHMEL, št. 4927, 5203, 5562.

²²⁵ Ibid., št. 5207.

²²⁶ G. GÄNSER, Landesfürstliche Beamte, str. 183-189; P.J. HEINIG, Kaiser Friedrich III., str. 167.

²²⁷ C 1910, str. 239, št. 537; MH II, str. 910, št. 1253; str. 989, št. 1203; CHMEL, št. 8597.

²²⁸ M.J. WENNINGER, Die Finanzkraft des Adels, str. 138.

²²⁹ C 1910, str. 233, št. 509; prim. D. KOS, Bela Krajina v poznem srednjem veku, Zbirka Zgodovinskega časopisa 4 (1987), str. 28.

²³⁰ CHMEL, št. 4503; običajno posojanje denarja št. 4926.

²³¹ Ibid., št. 6031, 7709.

²³² M. BITTMANN, Kreditwirtschaft und Finanzierungsmethoden, Studien zu den wirtschaftlichen Verhältnissen des Adels im westlichen Bodenseeraum 1300-1500, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 99 (Stuttgart 1991), str. 68, 75.

²³³ HHStA AUR, 1468, november 16. (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU); CHMEL, št. 5870, 5898, 6033.

in poti, kako so Turjačani prihajali do denarja. Verjetno so se vsaj delno tudi okoriščali s pooblastili, ki so jih imeli kot cesarjevi uradniki. Prav zanimivo bi bilo namreč vedeti, do kakšne mere jih je lahko cesar nadzoroval kot svoje komornike pri raznih finančnih opravilih, kot na primer pri plačevanju najemnikov ali asistenci pri pobiranju davkov.²³⁴

Naj izvajanje o turjaških dohodkih zaključim še z omembo posebnega in zelo pomembnega finančnega vira. Le redko kateri plemiči ranga Turjaških so bili te sreče, da bi čisto blizu centralnega gradu gospostva razpolagali z zadostnimi količinami železove rude, ki bi se jo splačalo izkoriščati. O tem, da je turjaški proračun že v sredini 15. stoletja napajala zelo donosna fužina, nas obvešča notarska knjiga reškega notarja Antona de Renno. Iz izračunov Janeza Šumrade razberemo, da so v letih med 1436 in 1461 kranjski trgovci prodali v tem kvarnerskem pristanišču okoli 400 ton turjaškega železa, ki je imelo celo svoj zaščitni znak za jamstvo kvalitete. Če se je cena za tono kovanega železa res gibala okoli 25 dukatov, potem lahko hitro izračunamo, da so v slabih tridesetih letih Turjačani s svojim železom zaslužili okoli 10.000 dukatov bruto, ali poenostavljeno okoli 300 letno.²³⁵ To pa je bila dobra plača visokega uradnika v deželnoknežji službi, kar je predstavljalo v časih, ko so kranjsko podeželje vse bolj pustošili Turki, zelo dobrodošel zaslužek.²³⁶

(nadaljevanje sledi)

---

²³⁴ O pooblastilih B. SEUFFERT, *Drei Register*, str. 102.

²³⁵ Vse podatke o turjaškem železu povzeman iz J. ŠUMRADA, *Trgovina s turjaškim železom sredi 15. stoletja*, Zbornik občine Grosuplje – Gospodarska, kulturna in zgodovinska kronika 11, str. 221-228.

²³⁶ M. BITTMANN, *Kreditwirtschaft und Finanzierungsmethoden*, str. 61.

Darko Darovec

Gospodarsko stanje v Beneški Istri 17. in 18. stoletja

Skorajda kot stalnica se v poročilih rektorjev 17. in 18. stoletja vrstijo opisi Istre kot mizerne, hribovite in kamnite dežele, porasle z gozdovi, ki bi sicer po svojih klimatskih razmerah lahko omogočala številne obilne pridelke, "pa kaj ko so podložniki leni in nepri-zadevni, tako da raje kot da bi se potrudili z obdelovanjem zemlje, ždijo v svoji revščini. Orjejo z majhnimi plugi, tako da komaj kaj obrnejo zemljo, posejejo semena, nato pa ne skrbijo več za kulturo, zato ni čudno, da je tako slab pridelek, ki pa bi bil s pravim delom in ljudmi lahko vsekakor dosti boljši," opisuje razmere koprski podestat in kapitan še leta 1795 (Rel., 1795).

Toda ali je temu res tako in ali niso pogostokrat istrski načelniki pretiravali v svojih ocenah samo zato, da bi opravičili skromni prihodek, ki se je nabral v državni blagajni tudi in predvsem na račun njihove velike zapravljenosti ali pa zapravljenosti njihove neposredno podrejene ekipe uradnikov?

Obilica podatkov, ki jih izpričujejo tako osrednji beneški oblastni in gospodarski uradi kakor tudi uradi istrskih komunov, potrjuje, da so bila istrska mesta resda revna v primerjavi s kraji v beneškem zaledju in v *Terrafermi*. "Ženske skrbijo za soline, moški pa so kmetje, ribiči ali mornarji," opisuje razmere koprski podestat leta 1598 (Rel., 1598), medtem ko njegov kolega leta 1762 razvršča prebivalce v 4 rede (*quattro ordini*): meščane, plemiče, ribiče, pomorščake in *popolare*, ki se ubadajo v glavnem z delom na poljih. "Malo je trgovcev in obrtnikov," še pravi, po njegovem pa zato, "ker zaradi bližine Trsta ni prave trgovine, in še ta obrt se omejuje le na najpomembnejša opravila" (Rel., 10, 100). Meščani so se torej po besedah njihovih načelnikov v glavnem ukvarjali s poljedelstvom, podeželani pa z živinorejo, oljkami ter vinom, le nekaj malega so pridelali tudi žita. Dohodke so pridobivali od soli, olja, vina, lesa za kurjavo in ribištva, nekoliko tudi od izkopavanja gradbenega kamna, od druge polovice 18. stoletja pa se je zlasti na koprskem podeželju s sajenjem murv uveljavilo pridobivanje svile (CSM, 573, 1767), ki pa v glavnem ni bilo obdavčeno.

Nekoliko bolje stoječa so bila zlasti severnoistrska mesta Koper, Piran, Izola in Milje, ki jih opisujejo kot kraje, "kjer podložniki s trdom lepo obdelujejo zemljišča in kjer se je kazala človeška prizadevnost v nasprotju z naravnimi danostmi," ugotavlja koprski podestat in kapitan leta 1749 ter dodaja, da je to nedvomno najbolj obdelan kraj v Istri, kjer prebivalstvo narašča in je pridno (Rel., 1749). Med njimi se je še posebno odlikoval Piran, ki je bil tudi dobro poseljen in je razpolagal z daleč najvišjimi dohodki med istrskimi komuni. Zato pa je imel poleg podestatove kot edino istrsko mesto uvedeno dvojno nadzorno kontrolo, eno s strani kapitana Rašporja, ki je moral v svojem mandatu vsaj enkrat pregledati delovanje komunskih finančnih ustanov, v pristojnosti koprskega podestata in kapitana pa je bil nadzor nad černidami, to je kmečko podeželsko vojsko, lokalno mestno vojaško enoto (*bombardieri*), nadzor nad oljčnimi daci in proizvodnjo ter distribucijo soli (*Inquisitione degli Ogli et per l'affare de Sali*) (Rel., 1670). Pirančani naj bi zares dobro živeli, njihov komun je zbral tudi do 11.000 ducatov letnih dohodkov (Rel., 1777), za redno preskrbo z živežem pa je skrbel še bogat fontik. Pirančani so Benetkam odstopali redne rente soli, imeli so še donosne dohodke od olja, prizadevni pa so bili ne le v stalnem morjeplovstvu, temveč

tudi v ribolovu in delu na poljih, tako da so bili v primerjavi z drugimi kraji v Istri v precej boljšem položaju.

Le v naštetih krajih ter še v Rovinju, ki v 18. stoletju doseže med istrskimi mesti primat po številu prebivalcev, se očitno odvija edina opažanja vredna ekonomska dejavnost, ki ji zlasti z vidika pobiranja davkov in drugih rent namenjajo pozornost koprski podestati in kapitani, tedaj po funkciji že trdno v sedlu kot osrednji deželni (*Provincia*) uradniki.

Trgovina z avstrijskimi kraji

Posebno problematična je bila za Istrane vselej preskrba z žitaricami, saj so jih domačini uspeli pridelati le za 3 do največ 6 mesecev v letu, drugo žito za potrebe zlasti mestnega prebivalstva pa so morali uvoziti od drugod, iz mejnih avstrijskih dežel in iz Trsta (Rel., 1777), dokler in kolikor je bila odprta oziroma dovoljena trgovina s temi kraji, kajti predvsem od uveljavitve statusa svobodnih pristanišč za Trst in Reko (1719) so avstrijske oblasti ne le z visokimi davki, temveč tudi z visokimi kaznimi preprečevale trgovino z istrskimi beneškimi mesti (Rel., 1732). V teh primerih so žito nabavljali predvsem v Furlaniji, saj so jih k temu prisilili beneški zakoni, vendar so se večkrat zaradi pomanjkanja denarja zatekali po žito tudi v Romagno, Senigalijo, Marke, dobivali so ga še iz papeške države, iz turških dežel. Za to so porabili tudi do 40.000 cekinov letno (Rel., 1749), kar bi pomenilo ob povprečni ceni stara 16 lir 55.000 starov žita (3,685.000 kg) letno za okoli 70.000 prebivalcev, tj. približno četr t kg kruha na dan na prebivalca.¹

Nasploh je bila problematika trgovine z zalednimi avstrijskimi deželami tako v 18. kot v predhodnih stoletjih v ospredju gospodarskega dogajanja v beneški Istri. Še leta 1608 koprski rektor ugotavlja, da mesto skoraj vse svoje upe stavi na Kranjce in njihovo žito, vendar dodaja, da bi bilo bolje, ko bi namesto številnih trt začeli sami sejati žito, kot so to storili na Kreti, in sicer iz vsaj dveh razlogov, da bi pridelali več žita in da ne bi prodajali oziroma klali svojih volov, kar počnejo, ker morajo lastniki opraviti "carratado",² kdor pa volov nima, je te obveze oproščen. "V zadnjem času je tudi mnogo volov pomrlo zaradi zmrzali, zmanjkovalo je hrane zanje, tako da so jim nekateri dali jesti celo slamo s svojih streh", še slikovito pojasnjuje koprski podestat (Rel., 1608). Vendar se čez slabega pol stoletja naslednik na tej funkciji spominja in o čemer vedo povedati tudi starejši, da je bila trgovina z avstrijskim zaledjem sila živahna. *Arciducali* so tudi s po 200 do 300 konji dnevno prihajali v Koper, kar bi bilo 50.000 tovorov letno, v zameno za tukajšnje proizvode pa so prinašali žita, sir, volno, kože, železo, meso, zlasti goveje za potrebe mestnih mesnic, in druge izdelke, predvsem iz lesa, kot so sodi, razne kadi, čebri, škafi, omare ipd., tedaj pa da je ta promet skoraj povsem prenehal. "Kranjci gredo raje v Trst, Devin, Bakar in Reko, povrh vsega pa še Tržačani gradijo na našem ozemlju soline, medtem ko koprške in miljske upustošajo, čeprav je tržaška sol dražja" (Rel., 1652).

Čeprav je v 15. in 16. stoletju istrska morska sol že globoko prodirala v notranjost avstrijskih dežel in je predstavljala kljub pogostim razmejitvam območij med uvozom morske ali kamene soli, ki so jih določali deželni knezi (leta 1543 je Ferdinand I. določil novo mejo, ki je potekala od Železne Kaple do izliva Dravinje v Dravo in je morska sol ne bi smela prekoračiti; Gestrin, 1965, 153), posrednim kmečkim trgovcem osnovo nadaljnjih možnosti

¹ 1 cekin = 22 lir; 3,685.000 kg x 1,125 (toliko kruha pride iz kg žita) = 4,145.625 : 70.000 (preb.) = 59,2 kg kruha : 245 dni (8 mesecev) = 0,24 kg kruha/preb. dnevno.

² T. i. "carratada" (iz *carro*, it. = voz) je bila splošna deželna tlaka za lastnike volov (prim. Klen, 1963).

trgovanja proti severu vsaj do Drave in celo prek nje v smeri proti Ogrski (Gestrin, 1965, 148–155; Vilfan, 1983, 5–20), se je v 17. in 18. stoletju tehtnica v trgovanju s soljo z zalednimi avstrijskimi deželami prevesila v glavnem na Trst in deloma Reko ter Bakar.

Trgovina z zalednimi avstrijskimi deželami pa v 17. in 18. stoletju ni povsem zamrla. Kot v predhodnem obdobju je doživljala številne vzpone in padce oziroma se je preusmerjala v nove oblike in razmerja. Tako koprski podestat in kapitan Pietro Loredan leta 1670 z zadovoljstvom poroča, da se je obnovila trgovina z Avstrijci, ki vsakodnevno prihajajo, “prinašajoč les v zamenjavo za sol, pa tudi za vino in olje. Samo od daca za sol iztrži fiskalna komora 9.500 lir na leto, pridobi pa se tudi dac za les, če ga izvozijo iz mesta.” Na koncu še opozarja beneške oblasti o potrebi ohranitve te trgovine, brez katere bi bilo mesto brez vsake možnosti (Rel., 1670).

Toda ta plat istrskega gospodarstva je bila dejansko bolj kot z notranje-gospodarsko-političnimi dogajanjem povezana z zunanje-političnimi trenji in spopadi med Beneško republiko in avstrijsko monarhijo. Številna pisma in pritožbe so tako z ene kot z druge strani romale na pristojne državne centralne urade. Že okoli leta 1640 poročajo o pravih fizičnih zaporah cest, ki so vodile iz zaledja v beneško Istro (Rel., 1640). Tako so leta 1661 Tržačani pri Ricmanjih zgradili zaprto cesto s skoraj 4 metri (2 *passi*; paš (passus) ali palica = 191,2 cm; Mihelič, 1985, 30) visokim zidom, tako da je bila zaprta cesta, ki je vodila v Milje in dalje v celotno beneško Istro. Koprski načelnik je ob tem poročal beneškemu uradu za meje (*Provveditori dei Confini*), da je to “v veliko škodo svobodni trgovini za vse istrske kraje, zlasti v trgovini s soljo s Kranjci, in povzroča velike skrbi tukajšnjim ubogim podložnikom”, ter zahteval, da se za problem zavzamejo ter vzpostavijo prejšnje stanje. Zanj je bila svobodna trgovina v zaledje beneška zgodovinska pravica, “kar kažejo dokumenti in risbe, zgodovina pa že priča o takih poskusih” (CONF, 240). Podrobneje opiše primera in pogodbe iz leta 1463 in 1486 ter pojasnjuje, da je bilo obakrat dogovorjeno, da ne smejo *mussolatov* prisiljevati, kamorkoli sami ne bi želeli iti, kar so sklenili tudi v vseh naslednjih mirovnih pogodbah (prim. Gestrin, 1965, 60 sl.).

Benečani ločijo dve vrsti paktov za urejanje zaledne trgovine, in sicer so osnovo zanje predstavljali:

1. tisti neposredno s Trstom iz let 1223 in 1463, ter
2. s cesarsko hišo iz let 1370 in 1486.

Tedaj so sklenili, da bodo ukinjeni daci na živino, vino in olje za trgovino med beneško Istro in avstrijskimi deželami, kar sta še leta 1610 zagotovila cesarski in španski ambasador v beneškem Velikem svetu, ter da bodo odstranjene vse ovire v trgovini Kranjcev z Istro, zato pa bodo morale Benetke zagotoviti prosto pomorsko pot v Trst, ki so jo zavirale z obo-roženimi ladjami. O tem so sklepali dogovore še vsaj v letih 1634, 1645 in 1689, vendar so bili ti vse prevečkrat kršeni z obeh strani.

Beneška država si je namreč stoletja lastila Jadransko morje ter na račun plovbe po njem pobirala tudi zajetne prihodke. Da jim pa to ni ravno najbolje uspevalo, priča mdr. poročilo koprskega podestata in kapitana Francesca Trona iz leta 1644, ko toži nad trgovanjem Avstrijcev po morju, “ki se požvižgajo na vse naše predpise in pobiranje davkov, ki so jih dolžni. Zato bi po mojem morali uvesti običaj, da bi jim vse blago zasegli ali ga na licu mesta zmetali v morje ali pa jih na povratku zajeli in kaznovali, saj jih sicer ščitijo cesarski ambasadorji.” Predlaga še, da bi se vsi namenjeni v Trst morali ustavljeti v Kopru in tu plačevati dace (Rel., 1644).

Celo tuje ladje, ki so prihajale v tržaško pristanišče še po uvedbi statusa prostega pristanišča, so morale plačevati pristojbino za plovbo. V pogledu razvoja posameznih delov države pa je bila taka politika prejkone uničujoča za prebivalstvo, ki si ni moglo kaj, da

kljub strogemu nadzoru ne bi poskušalo svojih produktov plasirati na zanimive trge tudi po drugih poteh. Istrani so se z legalno in zlasti ilegalno trgovino preusmerili deloma v Furlanijo, nekoliko bolj pa v Trst, kjer gre za bolj ali manj isti odjemalski prostor kot v predhodnem obdobju. Zato pa še toliko bolj cveti ilegalna trgovina s Kranjsko in kar podoživljajo se liki Martina Krpana.

Tudi zato so Benečani vlagali kar precej diplomatskih naporov, da je leta 1670 koprski podestat lahko zadovoljno poročal o povečanem legalnem prometu z avstrijskim zaledjem. Toda prej kot neposredna pogajanja za svobodne poti v trgovini z Istro so temu verjetno botrovali notranje- in zunanjepolitični dogodki. V letih 1668 do 1670 v avstrijski monarhiji beležimo zaroto ogrskih in hrvaških velikašev, znano tudi pod imenom zrinjsko-frankopanska zarota. Zlasti s slednjimi so imeli Benečani večstoletne tesne stike in povezave, zato so si Habsburžani poskušali pridobiti njihovo naklonjenost. Tudi beneška politika je bila skladna s prizadevanji po ohranitvi miru na svojih mejah "prizanesljiva" do avstrijske pomorske trgovine, predvsem pa pri nenehnih spopadih ob mejah med različnimi istrskimi skupnostmi.

Do novega kroga pogajanj je prišlo med letoma 1694–98, ko je na njunih mejah ponovno grozil večstoletni skupni sovražnik, Otomansko cesarstvo, proti kateremu je tedaj Beneška republika bila boj za Kreto, Avstrijci pa za Beograd. Tedaj so se dogovorili, da bodo problem glede svobodne trgovine s soljo reševali direktno med fiskalno komoro v Gradcu ter komunoma Koper in Milje, zato pa bodo smeli avstrijski podložniki po morju (*Golfo*) prevažati vse razen soli. Toda tudi ta dogovor ni vzdržal, in sicer zaradi:

1. Avstrijci niso prenašali, da jim zaradi tega dogovora beneški uradniki pregledujejo vsako barko,

2. Benečanom pa se je zdelo za malo, da so jim na račun le 8.000 modijev soli iz Istre prepuščali nenadzorovano vso ostalo trgovino za avstrijske kraje po (njihovem!) morju.

Povrh tega so ravno med pogajanja zaustavili neko ladjo, ki je polno natovorjena peljala sol iz Barlette (kraj severno od Barija) v Bakar. Prav sol iz Barlette je bila očitno daljnosežnejša avstrijska strategija za zagotavljanje preskrbe tržaškega in reškega pristanišča s tem artiklom, saj naj bi po mnenju grofa Antonia Sabinija, beneškega svetovalca, to bil poglavitni vzrok za cesarski edikt iz leta 1718, ki je prepovedal "vsem *cesarcem*, da bi šli v katerikoli kraj v Istri nakupovat sol. Tudi število mitnic se je zelo povečalo, tako da ne v Kopru ne v Miljah ni več videti Kranjcev po nakupih soli; poslabšuje se stanje prebivalstva pa tudi dacarjev tega zakupa, ki je eden najpomembnejših prihodkov fiskalne komore". Zato Sabini naproša *Serenissimo*, da zavaruje vsaj interese tukajšnjega ubogega prebivalstva, ki mu je to edina trgovina, ter zaradi ekstremne lakote, ki razsaja v teh mesecih zaradi pomanjkanja žit (CONF, 240).

Odnosi med državama glede zaledne trgovine in prometa po morju se torej tudi v 18. stoletju niso nič kaj prida spremenili. Vsaka stran je ostajala na svojem stališču, s tem da je Beneška republika tako ekonomsko kot še bolj vojaško izgubljala pozicije v Sredozemlju, morda prav najbolj z deklarirano neodvisnostjo in nevmešavanjem v tedanje vojaške spopade na bližnjem in širšem območju. Tako držo so ji marsikatero evropske države precej zamerile, zlasti še Avstrijci, ki so morali nositi vse breme borbe proti tedaj sicer že dokaj utrujeni *Visoki porti* (prim. Lane, 1978, 450 sq.). Zato so si Avstrijci lahko bolj kot v prejšnjih obdobjih dovolili uvajati svoja pravila gospodarske politike ob severnem Jadranu. Vse pogostejše so bile raznovrstne prepovedi, fizične in finančne zapore z visokimi davki za beneško blago, tako da so ob koncu 18. stoletja bili na avstrijskem trgu dovoljeni le še malokateri beneški oziroma istrski izdelki.

Za gospodarstvo beneške Istre, predvsem za njene severne dele, je bilo trgovanje z zalednimi avstrijskimi deželami nedvomno izjemnega pomena. Ker to ni dosegalo ravni iz 15. ali 16. stoletja, je bila tudi splošna gospodarska rast v naslednjem obdobju v upadanju. Toda ali se lahko le tem ekonomskim odnosom pripišejo posledice ne le za neenakomerne gospodarske trende z drugimi beneškimi pokrajinami, temveč celo za nazadovanje, ali pa so razlogi za tako stanje tudi drugje?

Domači pridelki in trgovina

Za Istrane bi moral biti furlanski prostor idealen nadomestek oziroma dopolnilo trgovanju s Kranjsko. Furlanija je tedaj potrebovala mnogo olja, vina in tudi soli, sama je pridelala veliko žita, povrhu tega pa je bila celo v isti državi. Toda ravno slednje je bilo za količkaj normalen gospodarski razvoj prej oteževalna kot pa olajševalna okoliščina. Davki za skoraj vse istrske izdelke so bili namreč precej višji za izvoz v Furlanijo kot pa za v avstrijske dežele, kar je bilo še najbolj opazno pri enem poglavitnih istrskih izvoznih artiklov: oljčnem olju, ki so ga v glavnem prevažali po morju.

Beneška finančna oblast se je z odkritjem Novega sveta verjetno prej, kot je bilo pričakovati, zavedla izgube nekaterih poglavitnih trgov, obenem pa je tudi v duhu filozofije moderne države o centralizaciji uprave stremela k pridobivanju čimvečjega deleža dohodkov z raznovrstnim obdavčevanjem. Na tem področju je bila v tedanjem času nedvomno velesila, kakor kažejo številne zakonske uredbe in načini ter oblike davčnega nadzora. Toda ta je, vsaj kar se tiče Istre, prinašal gospodarskemu razvoju precej več škode kot pa koristi.

Kljub stalno perečemu pomanjkanju delovne sile in dovažanju novega prebivalstva, ki je po eni strani pomenilo dotok sveže sile, po drugi pa nedvomno tudi svojevrstni kulturni šok z večnivojskimi konfliktnimi situacijami, se ob preučevanju istrske gospodarske zgodovine 17. in 18. stoletja ne moremo izogniti neprijetnemu občutku, da se je prebivalstvo vselej upiralo oziroma se na sebi lasten način prilagajalo zmeraj novim poskusom in izvedbam obdavčevanja s strani osrednjih beneških oblasti. Po drugi strani pa so beneške oblasti mnogo strogih ukrepov, ki so jih predpisovale za nadzor davčnih izterjav, opravičevale z nevarnostjo tihotapstva, ki je bilo dejansko razširjeno. Toda praksa je pokazala ravno nasprotno, namreč, da so bili vedno višji davki ter omejitve svobode trgovanja glavni krivci vedno večjemu razmahu tihotapstva v Istri, kjer sta prednjačili dve najbogatejši mesti, Rovinj in Piran, malo manj Koper.

Z upadom trgovanja z avstrijskimi deželami se beneška gospodarska politika ni usmerila v zaščito istrske proizvodnje, kot so ji večkrat svetovali njihovi rektorji, da bi na primer višek solne proizvodnje odkupili v zameno za prepotrebno žito, ki ga dobijo le po visokih cenah, pa čeprav po 3 do 4 lire višji ceni, kot je za žito veljala na beneškem trgu, kar bi celo sprejeli z naklonjenostjo in bi hvalili dobrodušnost oblasti (Rel., 1663), temveč so raje ukazali opuščanje solnih kristalizacijskih bazenov (*cavedini*). Tako se je fond solnih bazenov v Miljah, Koprju in Piranu s 7.496 v letu 1594 (Prov., 1044) zmanjšal na 6.775 bazenov leta 1762 (Rel., 1762), torej za skoraj 10%. Upoštevati pa kaže, da je zadnji podatek že iz obdobja, ko je ponovno poraslo povpraševanje po istrski soli in ko so Benečani začeli vlagati v obnovo Sečoveljskih solin (Rel., 1754, 1763), seveda zopet le kot kredit piranskega komunu, in to potem, ko so jim sprva ukazali opustitev določenih solnih fondov.

Ukrepe Francesca di Priulija, istrskega inkvizitorja, ki je poleg obstoječega daca za ustekleničenje vina ter vina za izvoz v avstrijske dežele (*Terre aliene*) naložil še dac 2 soldov za vsako proizvedeno orno vina, si sicer lahko razlagamo v luči potreb sodobne

države, ki želi z zbiranjem čim višjega proračunskega zneska centralizirati, obenem pa uravnovesiti vse nivoje vladanja na svojem ozemlju ter tako omogočiti skladnejši razvoj ozemeljsko dokaj razpotegnjene države. Poleg tega, da je koprski podestat Scipion Minio leta 1614 ugotavljal, da je ta dac prispeval k povečanju državnih prihodkov, je še zapisal, da je bilo kot z vsemi novimi stvarmi tudi pri zakupu tega daca nekaj težav, "pomembno pa je, da gre tudi ta prihodek v javno dobro" (Rel., 1614).

Na nevarnost takega razmišljanja opozarja marsikateri koprski rektor v svojih poročilih, zlasti tudi na dejstvo, da so vse več donosnih davkov začeli odtegovati lokalnim komoram in jih zbirati le v centralnih beneških uradih, kot je bil primer z oljem v drugi polovici 18. stoletja. Pred uvedbo novih predpisov naj bi bili po besedah nekaterih koprskih načelnikov prej vsi bolj zainteresirani za legalni posel s poglavitnimi proizvodi, saj so se davki zbirali in nato tudi trošili v deželi, manjše naj bi bile celo utaje davka (Rel., 1784), toda pohlep beneških centralnih uradnikov je bil gluh za vsa ta opozorila. Senat je raje sklenil, da polovico stroškov javne uprave v glavnem istrskem mestu krijejo s polletnimi subvencijami,³ ki so kasneje prihajale iz Vidma (Rel., 1795), ter s stalnim kreditiranjem nakupa žitaric, ko je dolg za to leta 1780 znašal že 30.630 dukatov (SM, 17, 251), za celotno beneško Istro pa okoli leta 1771 preko 64.000 dukatov (Term.Biave), kot pa da bi prepustili kak razmeroma donosen davek deželi, da bi si ta lahko sama pomagala ali celo razvijala kako proizvodno dejavnost.

Podobnemu procesu lahko sledimo tudi pri eni od naslednjih poglavitnih istrskih dejavnosti: ribištvu. Ribe so bile obdavčene v trenutku, ko so se znašle v ribiških mrežah, nato pri oddaji prodajalcem in končno še v ribarnici. Posebno poglavje pri ribištvu kot gospodarski panogi pa so bile soljene ribe, ki so jih smeli soliti le v kraju ulova, ves pridelek pa je moral romati naravnost v Benetke, kjer je bil zanj velik interes in kjer se je zbiral tudi celoten državni davčni prihodek od tega tedaj iskanega artikla.

Kako pa je bil pravzaprav preskrbljen domači trg? Razmeroma številni dokumenti pričajo, da v istrskih mestih skorajda ni bilo večje obrti, ne trgovcev in ne prodajalcev (*botteghieri*), kolikor pa so bili, so se omejevali le na najpomembnejša opravila oziroma izdelke, saj niso premogli niti dovolj kapitala, ker ni bilo ne manufaktur, razen redkih obratov za proizvodnjo oblačil iz grobe volne (*panni grossi; panni di grissi, e rasse*⁴), ne založništva.

Glede slednjega je zlasti beneški trgovski urad (*Cinque Savi alla Mercanzia*) že od srede 18. stoletja naročal istrskim načelnikom, v prvi vrsti koprskim podestatom in kapitanom, naj poročajo o morebitni večji trgovski dejavnosti v istrskih mestih, seveda zlasti z vidika možnosti pobiranja davka od te dejavnosti. Toda odgovori koprskih podestatov so si kar po pravilu silno podobni (CSM, 573, 12.5.1747; 20.9.1758; 17.12.1758). Ni jim znano, da bi bila v Istri sploh kdaj ustanovljena, kot pravijo, *dogana*,⁵ ki sprejema uvozno blago, kot oblika razpečevanja in pobiranja davev ter pristojbin (*tariffe*). Nekateri celo odsvetujejo uvajanje založništva v Istro, ker da ni trgovcev na debelo in kljub temu, da morda dajejo kraji ob obali vtis nekega blagostanja, je podeželje na stopnji mizerije in revščine, tako da bi od tega le težko nabrali kak davčni prihodek (CSM, 573, 1747). Še za tisto malo blaga, ki ga posamezni prodajalci uvažajo za prodajo na drobno, je le majhno povpraševanje in majhna potrošnja, tako da na to blago ni posebnega davka ali drugih pristojbin, razen

³ ASV. SM, npr. reg. 227 – 22.8.1761. Tedaj je znašala polletna subvencija 2.319 dukatov.

⁴ Vrsta oblačil iz grobo obdelane volne, morda imenovana po Raški, torej Srbiji, od koder so volno uvažali (prim. Boerio, 1856, 554).

⁵ Glede pravilnikov in informacij o "doganah", tj. carinskih postajah, prim. CSM, 59–60; PSD, 54.

običajnega izvoznega ali tranzitnega daca. Domači trgovci (*botteghieri*) so tako del svoje ponudbe nabavili kar v sami deželi, zlasti olje, vino in sol, drugo potrošno blago, kot svila, bombaž, razna oblačila, kovinski izdelki, tobak, smodnik in celo igralne karte, je prihajalo iz Bolzana, Benetk, Padove, Cenede, Castelfranca, precej pa so hodili po nakupih v Videm, kjer so nabavljali tudi proizvode iz priznane tekstilne tovarne Linussi (*le tele rigate e poi colorate, e quelle altresì di lino, e bianche*; CSM, 573, 1758).

Občasno naj bi se v istrskih pristaniščih zaustavljale tudi ladje iz Romagne, Puglie, Dubrovnika, Albanije in Levanta, natovorjene z oljem, sirom, tobakom, lanom, kožami, pleteninami, sadjem idr. Večkrat pa se je dogajalo, da ti tovari niso odšli v Benetke, kot je bilo predpisano, temveč so zavili v Trst. Tedaj so prišli na svoj račun tudi istrski beneški podložniki in tam kupovali vse razen olja, ki so ga praviloma imeli v izobilju. Tako se je ustvarila podoba, da so v istrska pristanišča prihajale tuje ladje le, če so bile naročene za dovoz žita ali odvoz soli (Rel., 1669; prim. Gestrin – Mihelič, 1990).

Ker so bili vsi beneški izdelki podvrženi visokim in tudi dvojnimi obdavčitvam, so bile njihove cene visoke, in Istrani so raje hodili v Trst tudi po druge nakupe, zlasti po kože, železo, zdravila (*droghe*), milo, meso in druge stvari, potrebne za barke in gradbeni material (*Fabbriche degli Edifizij*), kot so smola, katran, les. Le redki so zato kupovali pri domačih trgovcih, pa še ti na kredo, in knjige domačih trgovcev so bile prepolne dolžniških zapisov, ki so jih poravnali, če so jih seveda sploh, šele po več letih. Tako se je eden pglavitnih koprskih trgovcev preselil v Trst, ker je propadel zaradi neplačanih dolgov, poroča koprski podestat Valier leta 1758. Zato bi bilo po njegovem smiselno postaviti *dogano* oziroma *magacine*, kamor bi prihajalo blago iz tujine in bilo tu obdavčeno. Tudi naj ne bi bil problem, kam postaviti te magacine, pravi v nasprotju z njegovimi predhodniki podestat Valier, kljub temu, da sam ugotavlja, da je v Kopru le pet do šest trgovcev, v ostali beneški Istri pa le dva do trije (CSM, 573, 17.12.1758).

Kljub temu, da še leta 1740 koprski podestat in kapitan Pietro Antonio Magno beneškim oblastem zagotavlja, da se v Trstu ni bati prevelikega prometa, kajti pristanišče naj ne bi bilo ugodno za pristajanje večjih ladij in da je celo nevarno, se je v naslednjih desetletjih promet v Trstu vsakodnevno povečeval, kot že leta 1747 opaža koprski načelnik, “in to v vseh obdobjih, tja pa v svojem interesu prihajajo naši podložniki še iz Dalmacije, Levanta in od drugod” (CSM, 573). Toda Tržičani niso posodabljali le svojega pristanišča, kot nekoliko zgroženo poroča Pietro Antonio Magno, da “potem ko je pod Baronom de Fin nekako izgledalo, da se bo razvoj ustavil, je sedaj njegov naslednik *Governator* začel razširjati pomol in uvajati novosti”, temveč so Tržičani poskušali ustanoviti tudi predilnico platnin in tkanin, vendar naj bi zaenkrat Goričani le obdržali to dejavnost. “Prevzeli pa so precej poslov v trgovini s kožami, ki so prej cvetele v Kopru, postavili so še voskarno, kamor prihaja surov, neobdelan vosek, in ga nato kot izdelke prodajajo tudi v naše kraje” (Rel., 1740). Trst pa je postal privlačen tudi za same Benečane, saj je okoli leta 1758 tam postavil veliko tovarno mila Benečan, potem ko so ga izgnali iz Benetk. Kar 8 milijard mila da naredi v enem samem kotlu (*caldara*), koprski načelnik pa je še obveščen, da mu bodo v kratkem z Dunaja poslali kotel, v katerem bo lahko proizvedel kar 24 milijard mila (CSM, 573).

Nadaljnja prizadevanja za zaježitev premočnega tržaškega vpliva na istrsko gospodarsko dejavnost dokaj nazorno izpričuje poročilo koprskega podestata in kapitana Girolama Marcella z dne 30. marca 1770, ki sicer po eni strani kaže skrb nad stanjem v deželi, po drugi pa prav tako ponazarja stalno prisotno kontroverznost državnih uradnikov med ekonomskim razvojem in prizadevanji državne fiskalne politike, da bi želela prav iz vsake še tako nepo-

membne oziroma nedonosne gospodarske dejavnosti iztržiti čim višje prispevke za svojo blagajno.

Iz njegovega poročila veje skrb nad stanjem na področju trgovine, proizvodnje in oskrbe tako z izdelki kot z živili, ki jih je v deželi primanjkovalo. Kot ugotavlja, je Provinca v glavnem preskrbljena iz tujih pristanišč, iz Trsta, Reke in Ancone, saj naj bi bila dežela nezmožna lastne iniciative, kjer da je splošno pomanjkanje obrti in skoraj vseh potrebnih stvari za življenje, kaj šele za razkošje, ki bi bilo pogodu v pogledu državnega in javnega interesa ter interesa podložnikov v deželi. "Odkar so namreč nastala prosta pristanišča v Trstu, Reki in Anconi, lahko odkrito rečemo, da so beneški obrtniki in trgovina ter celo Vaša Visokost skoraj povsem izgubili to Provincio", priznava koprski načelnik.⁶ Mnoga navodila in ukrepi, ki jih je zaukazal Senat, so bili, kot je videti, neučinkoviti.

Kot dober zgled napredka proizvodnje navaja le primer Koprčana Giulia Cesareja Vitorija, ki izdeluje odlično svilo, z razmeroma številnimi nasadi murv pa daje tudi drugim spodbudo. Po njegovem pa kljub svoji uspešnosti verjetno ne bo zmožel nadaljevati dejavnosti, če ne bo podprt s strani kake državne subvencije, kot je to storila Marija Terezija v Trstu in Gorici,⁷ kar končno omogočajo dekreti beneškega trgovskega urada (*Magistrato di Mercanzia*), kajti ta dejavnost kaže možnosti napredka v deželi in bi lahko predstavljala edino industrijo z nacionalnim pomenom, še pribija koprski načelnik. Tretje pereče vprašanje pa so zanj tuje valute v deželi.

Glede trgovine predlaga naslednje ukrepe:

1. tuje živilske pridelke, ki jih je moč nabaviti v Benetkah oziroma drugih predelih beneške države, ki so naši proizvodi ali pomembnejši artikli, ki že tako gredo preko našega pristanišča, bi lahko naredili nekonkurenčne z visokimi davki, kar bi veljalo npr. za svilo, lan, obdelan vosek, sladkor, milo, igralne karte, kristal, kavo, zdravila in podobno;

2. drugi pridelki oziroma blago, ki je manj pomembno in ki ga v državi ni v obilju, bi bilo podvrženo manjšim dajatvam.

Opozarja namreč, da iz Trsta, Reke in Ancone, pa tudi iz Neaplja in Sicilije vsako leto vozijo v deželo svilo, sladkor, tkanino in drugo blago, ne da bi plačevali kakršenkoli davek. V nadaljevanju pravi, da niso vselej najboljše metode zviševanja dacev in raznih represivnih ukrepov s stražarjenjem na morju, temveč da bi lahko z drugimi ekonomskimi ukrepi spodbujali povpraševanje na domačem trgu. Ti bi po njegovem bili naslednji:

1. da vsi produkti iz Benetk, uvoženi v Istro, ne bi bili dražji od tujih;

2. poskrbeti, da bi bil trg v Istri zadovoljivo preskrbljen z vsem potrebnim;

3. da bi bili vsi artikli iz tujih dežel tako obdavčeni, da ne bi bili več konkurenčni domačim.

Kar se prvega tiče, bi eden takih ukrepov bil po njegovem že, če bi ukinili dac za izvoz iz Benetk, saj tako ali tako državna blagajna pobira veliki dac za uvoz v Benetke, ki pa bi moral biti urejen z enostavnimi predpisi, da ne bi še oteževali in komplicirali določil o ureditvi prevoza, obenem pa bi onemogočali številne možnosti zlorab.

Glede druge točke je po njegovem zadeva bolj pereča, ker ni ne v tem mestu, ne drugje v deželi, dovolj trgovcev ne prodajalcev (*botegai*), ki bi imeli dovolj kapitala za preskrbo, niti možnosti za ustvarjanje zalog. Za primer navaja, koliko je trgovcev in prodajalcev v Koprju, ki je prestolnica dežele. V njem je, ne računajoč obrtnikov, 30 *bottegajev*, od tega je 8

⁶ "Da che in vero nati le sono vicini con aperta franchiggia li Porti di Trieste, Fiume, ed Ancona, dirsi può francamente, che la Piazza di Venezia, le arti, e Vostra Serenità abbia quasi perduta del tutto questa Provinzia." (Rel. 1770, AMSI 13, 223).

⁷ O proizvodnji svile v slovenskih deželah prim. Žontar, 1957 in Gestrin, 1991.

prodajalcev kruha (*Marzeri*; gl. Boerio), s kapitalom 15–16.000 dukatov, 19 je prodajalcev sira (*Casarioli*), suhega mesa (*Grassine*) in slanah rib, s skupnim kapitalom približno 4.000 dukatov. Tu so še trije *Spezieri* (drogeristi) sladkorja, kave, voska, s skromnim skupnim kapitalom 1.000 dukatov. Našteti in še kakšen trgovec s platnom, tkaninami in lanom so vsi, h katerim se zateka tukajšnje prebivalstvo po oblačila in živeže. Poglavitni problem vidi v tem, da v teh krajih manjka založnikov s skladišči, ki bi lahko ceneje zalagali prodajalce s potrebnim, kajti če bi Istrani v svojih krajih dobili artikle po nižjih ali vsaj enakih cenah, kot so v bližnjem Trstu, “bi bili z oblastjo nadvse zadovoljni in hvaležni bi bili vladarju, da je znal prisluhniti njihovim potrebam, sicer pa bodo nadaljevali z dosedaj uveljavljeno prakso,” je prepričan poročevalec.

Za tretjo zadevo, da bi bili proizvodi iz tujih dežel tako obdavčeni, da ne bi bili več konkurenčni domačim, pa predlaga uvedbo tiskane tarife. Blago naj bi razvrstili v tri razrede: v prvem razredu bi bilo tako, ki bi ga označili kar za kontrabant in bi ga v primeru odkritja izročili državni blagajni, drugo blago, tj. tisto, ki ga je v beneški državi dovolj, bi visoko obdavčili, z nižjimi davki pa bi obdavčili izdelke, ki jih ni v izobilju.

Veliko so Istrani porabili za nakup tkanin, kar je koprskega načelnika še posebno žulilo, saj je po njegovem proizvodnja tkanin tako enostavna in obenem razširjena, v Istri pa jih primanjkuje, in sicer od grobega platna za žaklje do onega najbolj uporabljane ter do raznovrstnih tkanin. “Teh je v beneški državi v izobilju, v deželo pa prihajajo izključno iz Trsta in Reke, ki letno na ta račun obračata neverjetno visoke zneske.” Zato koprski načelnik predlaga, da bi začeli v deželo uvajati potrebne industrijske obrate, obenem pa naj izredno visoko obdavčijo uvožene tkanine.

Tako naj bi visok davek naložili še na slanike, sir in drugo suho meso, ki ne prihaja iz Benetk. Ti daci naj ne bi bili zajeti v tiskani tarifi “*Doane*”, niti v tiskani tarifi 10% iz tujih dežel (*venienti da forti Esteri*), temveč naj bi vse združili v dacu, imenovanem “*della Grassa*”, ki bi ga v Istri združili v eno tarifo. Tej pa bi pridružili še dac za obdelovalni les, ki prihaja iz tujine, dac za vrvi (*cordame*) ter druga poglavja, ki niso zajeta v dacu “*Doane*”, temveč v kakih drugih tarifah, tako da bi se oblikovala posebna tarifa samo za Istro in bi ob odhodih blaga iz Benetk taki artikli morali biti posebej beleženi in ne bi smeli neobdavčeni iti v nobeno drugo provinco. “Pri tem bi se lahko zgledovali po metodi, uporabljeni za dacarje za tobak (*Abbocatori del tabacco*) in za žganje (*Acquavite*)”, še pristavlja koprski rektor Girolamo Marcello (Rel., 1770).

Tako je bilo torej razmišljanje beneških oblastnikov: pomembno je bilo le, ne glede na nezadovoljstvo prebivalstva in na morebiten upad gospodarskega razvoja, pobrati čim več davkov.

In tu se zastavlja vprašanje, ali je Benečane k omejitvam namesto k sprostitvi trgovine istrskih mest s Trstom gnala le zavist nad vzpenjajočim se sosednjim konkurenčnim mestom ali želja po ohranitvi obubožane province pred vrati metropole, ki tako revna niti ne bi bila zanimiva za močne sosedne, temveč godna le za odlaganje odvečnih in nebodijihtraba kaznovanih beneških meščanov, kar izpričujejo številna pisma koprskih podestatorov in kapitanov ter kasneje tudi rašporskih kapitanov⁸ beneškemu vrhovnemu sodnemu uradu, svetu deseterice (Cons. X, 256, 257), ali morda kar oboje? Ter kako to, da tem revnim in bednim Istranom, kot se sprašuje koprski načelnik Francesco Tron leta 1644, “Vaša presvetlost ne vlada, kot zna, saj bi le tako lahko še kaj bilo iz njih” (Rel., 1644). Odgovor na to vprašanje

⁸ Leta 1638 rašporski kapitan Gio. Battista Basadonna pravi, da je v Istri 400 banditov, torej izgnancev (RR, 4).

daje morda načelnik že v naslednjem stavku, ko opozarja, da ukaze istrskega nadzornika Joannija Pasqualige (iz leta 1607; Leggi, 1757, 7–19, op. D.D.) “še najmanj spoštujejo tisti, ki so jim namenjeni” (Rel. 1644), s tem pa misli na uradnike raznih lokalnih javnih ustanov iz vrst domačega plemstva in duhovščine.

Battaglijevo poročilo

Veliko pikrih na račun beneške davčne zakonodaje v Istri podaja v svojem poročilu tudi Savio Battaglia okoli leta 1789, ki ravno tej politiki pripisuje krivdo za tako ubožno stanje v deželi. Ne gre mu v račun, kako se v deželi, ki je vsa obdana z morjem, ne more razviti trgovina z ribištvom, saj “kar se tiče ribolova, sploh ni moč govoriti o dnevnem zalaganju s svežo ribo, prav tako obremenjenem z daci in številnimi pristojbinami, temveč o dobavi ribe, namenjene vsakovrstni obdelavi in konserviranju glede na vrsto ribe in želje potrošnikov. Številne napake administracije pa so razvidne že iz okoliščine, na katero opozarja v svojih pismih tudi fiskalni komornik: Istra je imela pomanjkljivo preskrbo s slano ribo, obenem pa je z njo trgovala, kar dokazuje številne upravne napake, kajti kaj je bolj normalnega kot uporaba svojega lastnega proizvoda, ne pa da morajo tega istega nabavljati zunaj province. Tako nenavaden pojav je razložljiv samo z davčnim sistemom, ki je veljal v provinci in ki je razviden iz dveh knjig davčnih dajatev fiskalnih komor v Kopru in Rašporju, ki se jima pridružujejo še davčni predpisi posameznih komunov in drugih upravnih enot (fevdov, op. D. D.)” (L’Istria, 1847, 44–45, 180–183).

Kot sledi iz Battaglijevega poročila, “ni kmetijskega ali obrtnega proizvoda, ki ne bi takoj občutil bremena ene ali več obdavčitev že v samem kraju, kjer nastane, ali ki ne bi doživel enako škodljivih in obremenjujočih pristojbin, ko postane predmet trgovanja znotraj ali zunaj province”. Pravzaprav ugotavlja, da “je v Istri štiriindvajset glavnih carinskih dajatev, katerih izkupiček gre v državno blagajno, čemur je treba dodati še vse tiste, ki jih pobirajo komuni in fevdi in ki so naloženi v glavnem na samo blago, ne pa na njegovo potrošnjo, kar bi vsaj do neke mere omililo neposredno davčno izterjevanje”. Tako se ne more načuditi, da rašporski davčni kapitlji vsebujejo tudi dac na žito, ki ga že tako obilno primanjkuje v deželi, poleg tega pa potrebna žita že od leta 1764 dalje beneški senat pošilja istrskim komunom “kot posojilo, ki pa s časom praviloma postane darilo”.

Tako ugotavlja, da pravzaprav ni čudno, da si Istrani z delom ne prizadevajo za boljši ekonomski položaj, “saj kaže, da je davčna politika naravnana tako, da zemlja ja ne bi bila obdelana”.

Javne finančne ustanove, davki in kontrabant

Od vseh naštetih predlogov so beneške oblasti v naslednjih letih sprejemale ukrepe v glavnem le na davčnem področju, le malo ali skoraj nič pa se ni spremenilo na področju pospeševanja razvoja gospodarstva. Prva tiskana tarifa dacev za koprsko fiskalno komoro, ki je bila osrednja deželna ustanova za pobiranje dacev, je izšla leta 1759, kmalu po predlogu reforme Girolama Marcella pa je v letu 1774 izšla dopolnjena tarifa, ki sta se ji pridružili še verziji iz leta 1790 in 1795.⁹ Kljub temu pa so Benečani uspeli iztržiti dac le za 15 davčnih postavk na proizvode oziroma oblike rent, kar je bilo na primer v primerjavi s Chioggio, kjer so Benečani naložili preko 50 davščin (DAPD, 1007) z več kot desetkratno višjim iztržkom, dejansko malo.

⁹ Tarife se nahajajo v ASV, DAPD, izdaji iz 1759 in 1795 pa sta ohranjeni tudi v PAK. PA, Stampati.

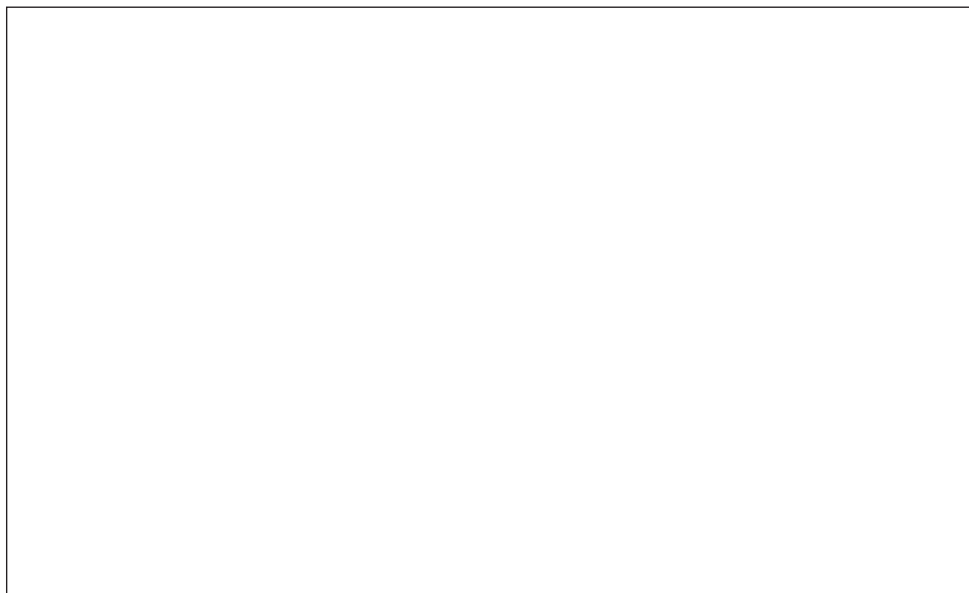
Pri tem kaže upoštevati, da so bili vidiki opazovalcev iz centra države, vajenih zajetnih davkov, ki so jih prispevale druge dežele oziroma komuni Beneške republike, upravičeno črnogledi v pogledu gospodarskega stanja v Istri, saj v tej primerjavi izpričujejo verjetno še večjo revščino od dejanske. Vsi davki skupaj so namreč v zadnji četrtini 18. stoletja v dve

beneški fiskalni komori v Istri, koprsko in rašporsko, prispevali 44.500 lir, od tega bužetska le 3.177 lir (DAPD, 662), kar je skupaj, denimo, v prvi polovici 18. stoletja vsakoletno povprečje višine zastavkov za premičnine v koprski zastavljalnici in hranilnici, imenovani *Monte di Pietà* (prim. Darovec, 1999), zastavki za zlatnino, srebrnino in dragulje pa so povprečno za polovico presegali premičninske zastavke (Prim. M/1158).

Koprška komunska finančna ustanova je bila sicer nedvomno najmočnejša v deželi, poleg nje so obstajale zastavljalnice in hranilnice z enakim imenom še v Piranu, Rovinju in za kratek čas tudi v Buzetu.¹⁰ Kljub številnim težavam, od zlorab in prevar uradnikov do

---

¹⁰ Poleg Fontika je tudi v Buzetu *Monte di Pietà*, toda zaradi revščine prebivalstva, ki nima kaj dati v zastavo, ta razpolaga s silno majhnim kapitalom, tako da sploh ne more delovati, o čemer sem že poročal *Magistratu de Signori Scansadori* (Gasparo Moro, 1784, RR).

ropov denarja, pa je v drugi polovici 18. stoletja doživela razmeroma strm vzpon v višini letnega denarnega prometa. Tako je v letu 1765 štel promet koprške zastavljalnice in hranilnice 190.395 lir, leta 1773 254.083 lir, leta 1787 305.033 lir in leta 1794 342.663 lir. Rast je bila v glavnem možna zahvaljujoč povišanju hranilnih vlog posameznikov, ki so znašale leta 1765 23.457 lir, leta 1773 93.984, leta 1787 123.477 in leta 1794 153.452 lir (SSS, 29; 30). Dejstvo je, da se je kapital v koprskem *Monte di Pietà* povišal tudi na račun preko 600 laičnih in cerkvenih bratovščin v Istri, ki so bile oproščene določenih dajatev, še zlasti po letu 1771, ko so v Kopru ustanovili *Ufficio Direttorio*. Ustanova je pokrivala celotno ozemlje beneške Istre, njeno poslanstvo pa je bilo ravno v možnosti reinvestiranja denarja, kapitala oziroma premoženja laičnih in cerkvenih bratovščin oziroma ubožnih ustanov (*Luoghi pii*), kot so jih še imenovali. Te premoženja niso smele odtujiti, so ga pa lahko deponirale pri koprskem *Monte di Pietà*, ki je nato lahko denar posojal, nepremičnine pa proti plačilu dajal v zakup, kar je bila očitno najpogostejša oblika investiranja denarja v nepremičnine.

Toda prav veliko število bratovščin v beneški Istri je marsikateri beneški rektor označil kot enega od vzrokov revščine v deželi, kot "eno od največjih nevšečnosti, saj s pridobivanjem dobrin obubožajo vaše podložnike, ker ti, ko zabredejo v težave, najemajo pri njih kredite na zastavo, ki jih nato pripeljejo do zaseganja nepremičnin, prihajajo pred sodišča, vrstijo se izgoni in dežela se prazni. Vzrok temu je nespoštovanje in prirejanje Vaših zakonov iz let 1535 in 1605, tako da je velik delež *Province* v rokah *luochi pii* in cerkve. Že večkrat sem pisal in na to opozarjal, da bi se te primere pregledalo in cerkvi odvzelo na tak način pridobljene dobrine. Dal sem izdelati tudi kataster cerkvenih dobrin v Istri, ki pa ga nisem uspel dokončati, toda opozarjam, da bi z izpolnitvijo zadanega, s pridobitvijo dohodkov od teh posesti ali s prodajo lahko ustanovili še en špital poleg koprskega, ki bi zares skrbel za reveže. Poleg tega sem opazil še več kršitev cerkvenikov, ki so si kradoma, v nasprotju z zakoni, prisvajali laično posest", strne svoje občutke koprski podestat Angelo Morosini leta 1678 (Rel., 1678). Ko pa leta 1762 Vincenzo Gritti v beneški Istri našteje 616 bratovščin, ugotavlja, da so revne in slabo upravljane, tako da "bi jih bilo najbolje vrniti njihovi materi Cerkvi" (Rel., 1762).

Bratovščine, ki so bile sicer že v srednjem veku ustanovljene kot laične ustanove in so delovale na principu solidarnosti in ekonomske samopomoči med člani, so ohranjale tesne vezi s cerkvenimi redovi, saj so se člani praviloma združevali v čaščenju kakega od svetnikov, po katerem je bratovščina nosila svoje ime.¹¹ Bratovščine so nemalokrat združevale tudi posamezne obrtnike, tako da so nastali cehi. Soditi o višini njihovega premoženja in vpliva pa je zelo relativno. Težko bi se seveda katera lahko primerjala na primer z beneško bratovščino sv. Roka, vendar študija Ivana Ercega o številu in finančnem stanju istrskih bratovščin v letu 1741 prikazuje, da je tedaj 606 bratovščin v beneški Istri razpolagalo z razmeroma veliki sredstvi. Dohodki v višini dobrih 127.079 lir letno, od tega skoraj 43.760 lir samo od zakupov zemljišč (*livelli francabili*), bi po njegovem izračunu ob 6% obresti znašali premoženje v višini 729.320 lir, medtem ko se je letni prihodek leta 1799 povišal na 178.636 lir ali za dobrih 28% (Erceg, 1983, 104). Zanimivo pa je, da v njegovem spisku vseh istrskih bratovščin niso zajete piranske in buzetske, ki so bile v pristojnosti rašporskega kapitana. V Kopru in na njegovem ozemlju sta bili tedaj 102 bratovščini, v Miljah z ozemljem 23, v Izoli z ozemljem pa 18 bratovščin. Na Buzeškem jih je v viru o obveznih prispevkih istrskih bratovščin za koprski licej zaslediti 16 (Leggi, 1683, 156), medtem ko ima v Piranu leta 1799 kar 45 bratovščin svoje prihranke v tamkajšnji zastavljalnici in hranilnici (PAK. PA. Stampati). Torej je bilo v beneški Istri v drugi polovici 18. stoletja skupno število bratovščin okoli 677.

Vendar je bil za obstoj teh ustanov in dejavnosti prav tako potreben denar. Od kod torej ljudem denar oziroma premoženje, da so ga lahko ali vlagali v pričakovanju ugodnih obresti ali si ga izposojali, morda tudi za investicije?

Sodeč vsaj po uradnih ocenitvah poglavitnih istrskih proizvodov, se od konca 16. stoletja ni bistveno povečala proizvodnja olja, soli in vina. Le pri ribištvu je, zlasti zahvaljujoč rovinjskemu deležu, opazen večji pridelek soljenih rib, v koprski blagajni pa je le še dac za trajekt za v Trst beležil večji porast. Toda višji davki in razne zakonsko določene omejitve v trgovanju tako znotraj Beneške republike kot z bližnjimi avstrijskimi deželami, predvsem s Kranjsko, naj bi kvečjemu zmanjšale dohodke.

Kar deloma preseneča pri gospodarskih gibanjih v drugi polovici 18. stoletja, je velik delež avstrijskega denarja v Istri. Proti temu se skoraj v celotnem obdobju na vso moč borijo centralni beneški denarni uradi (*Deputati, ed Aggiunti sopra la provision del dinaro pubblico*), vendar brezuspešno. Vse finančne ustanove so prepolne avstrijskih petakov (*petizze*), nemalokrat tožijo istrski rektorji, tako da skoraj ni več mogoče najti beneškega denarja. Leta 1766 je beneški senat poslal v Istro 200.567 lir¹² beneškega denarja, da bi ga zamenjali z avstrijskim in tako "očistili" nekatere finančne ustanove. "Ta invazija soldonov namreč povroča veliko škodo naši trgovini, saj je njihova vrednost precenjena in je dvakratna od vsebnosti bakra. Postorite kaj, tudi po zakonski plati, da čimbolj oddaljite te soldone iz province", še tedaj moleduje koprski načelnik (SR, 23, 277). Kljub temu leta 1777 koprski rektor poroča, da je provinca preplavljena že z okoli milijonom dukatov avstrijskega denarja, ki ga ni pregnalo niti uradno razvrednotenje s 30 na 29 soldov¹³ niti večkratna

¹¹ O bratovščinah obstaja razmeroma obširna novejša in starejša literatura za italijanske dežele (prim. Orioli, 1984; Angelozzi, 1978; Sbriziolo, 1968; Schanzer, 1899), medtem ko je za Istro in Hrvaško primorje precej skromnejša (Štefanić, 1956; Erceg, 1983).

¹² ASV. SR, 1766. 22.1. m.v. V javnih blagajnah komunov, fontikov in *luoghi pii* v Istri se nahaja za 200.567 lir petakov.

¹³ ASV. SM, 1761. 28. 5. Kapitanu Rašporja naročijo objavo dekreta iz 14. 5., ki devalvira vrednost petaka na 29 soldov in drugih tujih valut (reg. 227, c. 48, gl. še c. 65 in 86).

prepoved kakršnegakoli poslovanja z njim.¹⁴ “Soldi imperiali so edino plačilno trgovsko sredstvo v provinci. Okužili so celo vse *Monte di Pietà* in Fontike v deželi, kjer so že velike vsote cesarskega denarja, ki pa nima realne vrednosti. *Cesarci* so ukazali svojim v Gorici in Reki, da se smejo posluževati le njihovega denarja, tako ga prinašajo v Istro in zamenjujejo po višji vrednosti”, še toži koprski načelnik Antonio Dolfin leta 1777 (Rel., 1777).

Ob primopredaji denarja v koprskem *Monte di Pietà* dne 5. maja 1787 je Giovanni Nicolò Manzini predal novemu *depositarju* Alessandru Gavardu 291.194 lir, toda od tega zneska je bilo le 667 lir v beneškem denarju, tj. 0,23%, vse ostalo so bili avstrijski petaki, in to celo po tečajni vrednosti 30 beneških soldov za enega petaka (DAPD, 662), čeprav so se večkrat sklicevali na dekret senata, ki je dovoljeval le tretjino avstrijskega denarja v blagajnah javnih ustanov (ASV. SM, 22.9.1763).

Dogajanje namreč obratnosorazmerno spominja na obdobje 16. stoletja, ko se je na Kranjskem razvil drugačen, precej bolj ugoden tečaj za beneški denar, kot je veljal v drugih avstrijskih deželah. Pojav označuje Sergij Vilfan (1986) kot oblikovanje posebnega kranjskega denarja na Avstrijskem, medtem ko je v 18. stoletju šlo za oblikovanje posebne istrske valutne vrednosti avstrijskega denarja znotraj Beneške republike.

Od kod torej Istranom toliko avstrijskega denarja, če pa naj bi skoraj vsi viški njihovih poglavitnih proizvodov – razen vina, ki je bilo še zlasti za izvoz na Kranjsko visoko obdavčeno – morali v Benetke, od koder so jih beneški trgovci razvažali po svetu? Da bi lahko toliko zaslužili le z vinom in s tistimi nekaj sto ornami olja, ki so jih še vedno smeli izvažati na Kranjsko, ali s soljo, ki so jo morali vsaj uradno v veliki večini oddajati najprej v odkup beneškemu solnemu uradu, kar je ostalo pa komunom, ali morda s trgovskim blagom in obrtnimi izdelki, ki jih še zase niso imeli dovolj, kaj šele za izvoz? Druge razlage, kot da so si to skromno preživetveno premoženje lahko priskrbeli le s tihotapstvom, ne moremo dati. In to z raznovrstnim tihotapljenjem, od sadja, svile, olja, vina, soli, rib itd., saj je pravzaprav vsaka dejavnost, od katere se ni pobiral vsaj izvozni dac, veljala za tihotapstvo. Tega daca pa, kot je videti, v Istri niso zbrali ravno mnogo, nikakor pa ne toliko, da bi lahko opravičil tolikšno vsoto avstrijskega denarja v deželi. Temu pritrjujejo številna poročila beneških rektorjev.

“Vsa manjša trgovina je povezana s tem denarjem, vzrok pa je v tem, da je večina trgovine vezana na Trst in šele nato na Dominanto”, ugotavlja koprski načelnik leta 1764, ter dodaja, “da predstavljata vino in svila le manjši del trgovine, medtem ko v Trstu prodajo velike količine soli, ki jo shranjujejo v tamkajšnjih skladiščih, in to predvsem pretihotapljene preko morja”. Potrebe tržaškega pa tudi reškega pristanišča po soli so bile namreč neizmerno, saj so poleg istrske in domače proizvodnje uvažali sol še od drugod, predvsem iz Neapeljskega kraljestva (Rel., 1725).

Čeprav so si vsaj v zadnji četrtini 18. stoletja prizadevali, da bi obnovili kopenske poti proti Trstu in tako pospešili nadzorovano trgovino z istrskimi beneškimi mesti, predvsem s Kopro, ki kot pravi beneški podestat, “je edini, ki ga v tej provinci lahko imenujemo mesto”, je bila večina trgovskih, še posebno pa tihotapskih poti povezanih z morjem. Beneški rektorji so nešteto krat tožili, da sta le dve “*feluchi*” za nadzor na morju premalo, da bi zaustavili to nečedno početje, pa še tako neokretni sta, da ju tihotapci že na daleč opazijo ter se jima v velikem loku izognejo.¹⁵

¹⁴ ASV. SM, npr. reg. 227 – 6. 8. 1761, reg. 229 – 22. 9. 1763.

¹⁵ Prim. Rel. 1774, 1780, 1795.

Na ta način naj bi prihajalo do večkratnih škod. Koprski podestat in kapitan v svojem poročilu leta 1784 pripisuje istrskemu olju izjemen pomen za javno regalijo, ki jo vodijo na račun Kranjcev, ta pa se lahko iztrži le, "ko pristane v našem glavnem mestu... Zaradi ugodnejših cen, udobnejšega potovanja ali bolj zanesljivih in hitrih pogodb pa večji del tega olja konča v tujih pristaniščih, predvsem v bližnjem Trstu. Pojav je zadobil take razsežnosti, da ga ni mogoče več pripisovati zgolj nizkotnemu spletkarjenju prekaljenih tihotapcev, temveč tudi nezakonitemu delovanju ljudi, ki bi morali to dejavnost po svoji sveti službeni dolžnosti obsojati in jo preganjati. Najhuje pa je, da prihaja del tega olja v avstrijsko Furlanijo, od tod pa se po podtalnih tihotapskih poteh po občutno višji ceni od nakupne pojavi v Benečiji ali vsaj v sosednjih oziroma bližnjih krajih, zaradi česar prihaja do dvojne splošne gospodarske škode, ki je ni mogoče oceniti drugače kot za največjo možno škodo".¹⁶

Drugi primeri so bili npr. z vinom, ki so ga izvažali brez davka na Cres, od tod pa je nato zopet brez obdavčitve romalo v avstrijsko Reko ali Bakar (Rel., 1672).

S prihodom tako imenovane avstrijske prve oblasti v Istri se vsaj na področju davščin ni mnogo spremenilo. Ali pač? Po eni strani so s prevzemom beneškega davčnega modela tudi zaradi vojn dajatve samo še rasle. Trg se je za določene istrske proizvode sicer povečal, zlasti za sol, toda naenkrat je tihotapstvo izgubilo na svojem pomenu: tako beneški kot avstrijski Istrani, Kranjci in Tržačani, so bili v eni državi. Ali se gre potem čuditi, da je ravno obdobje do konsolidacije tako imenovane druge avstrijske oblasti v Istri po letu 1815 obdobje največjega razmaha razbojništva na istrskih tleh?

Zaključki

V pogledu gospodarske zgodovine je za istrski polotok v obdobju beneške nadoblasti poglobitna ugotovitev, da so za obdobje od srede 13. do srede 16. stoletja značilna razmeroma ugodna gospodarska gibanja, vsaj v primerjavi s sosednjimi, tako italijanskimi kot zalednimi današnjimi slovenskimi in hrvaškimi deželami, medtem ko je za obdobje od srede 16. do začetka 19. stoletja značilna stagnacija in celo upad gospodarskega razvoja v severni, še bolj pa v preostali beneški Istri, kar je bilo precej povezano prav z intenzivnostjo trgovskih izmenjav z neposrednimi zalednimi, današnjimi slovenskimi kraji ter s Trstom. V tem času namreč začne avstrijska monarhija vse bolj protežirati tržaško in deloma reško pristanišče, z uvajanjem prisilnih poti in z visokimi davki, ki so tradicionalne trgovske poti zalednega avstrijskega oziroma pretežno slovenskega prebivalstva s poti v beneško Istro speljali v svoji pristanišči.

Podrejenost severnoistrskih mest se v tem obdobju na gospodarskem področju kaže nenazadnje tudi v obilici avstrijskega denarja v obtoku v istrsko-beneških krajih, kjer zlasti v drugi polovici 18. stoletja postane poglavitno plačilno sredstvo ne le v neposrednih

---

¹⁶ "...quando fa scala in questa Dominante, ... Ma o gli alettamenti di prezzo, o le comodità del viaggio o i contratti più leali e più spediti, fanno che la maggior parte di quest'oglio scali per gli esteri Stati e specialmente per la vicina città di Trieste, e la licenza è giunta a tal'eccesso che oltre i subdoli stratagemmi messi in esercizio dalla malizia sempre più acuita dei contrabandi per abitudine, si contrattano impunità et espiazioni di simili ileciti trasporti con chi per sacro dovere di officio dovrebbe accudire per reprimerli e per condannarli. Vi è anche di più, una porzione di quest'oglio penetra nel Friuli Austriaco da dove per le vie sotterranee del contrabando fomentato da qualche sensibile differenza nel prezzo s'insinua nel Veneto o almeno sbocca nei siti e nei luoghi contermini e quasi imedesimati, et ecco un publico doppio danno economico che non potrebbesi in pieno misurare, se non con le quantità di un valore di massima importanza." (Rel. 1784, 10, 317/8).

trgovskih izmenjavah, temveč tudi v vseh poglavitnih državnih in deželnih ustanovah, poleg beneške državne komore, istrske deželne fiskalne komore ter komor posameznih komunov, tudi v koprskem, piranskem in rovinjskem *Monte di Pietà*, zastavljalnica in hranilnicah, ki so spričo teh globalnih procesov resnično delovale le na področju samopomoči in solidarnosti med prebivalci oziroma le med določenimi (vrhnjimi) sloji prebivalstva.

Že tako zdesetkanemu prebivalstvu obalnih istrskih mest in njihovega neposrednega zaledja se kljub dotoku novega prebivalstva, v glavnem iz balkanskega območja pod turško nadoblastjo (prim. Darovec, 1999a), ni uspelo ekonomsko opomoči do te mere, da bi se bili sposobni prilagoditi sodobnim gospodarskim tokovom z uvajanjem založništva, manufaktur ali novih obrtnih izdelkov oziroma agrarnih in neagrarnih pridelkov.

Nemajhno vlogo za tako stanje istrskega gospodarstva pa je imela tudi beneška davčna politika. Ne le da so morali vsi izdelki, namenjeni prekomorskemu trgovanju, najprej v Benetke, kjer so se plačevali razni daci, nenasitna državna blagajna je še zlasti od konca prve polovice 17. stoletja nalagala vse višje davke ne samo na skoraj vse proizvode, ki so prinašali kakršenkoli dohodek, temveč tudi na pridelke za domačo uporabo. Pri tem so jo zvesto posnemale lokalne oblasti. Odziv na te ukrepe je bil pri prebivalstvu pričakovan. Še bolj se namreč razvije tihotapstvo, ki ga nobena še tako ustrahovalna kazenska politika ni mogla zaježiti. Nasprotno, višji ko so bili davki, več je bilo tihotapstva. To pa ni negativno vplivalo le na državno blagajno, ki bi nedvomno lahko povsem brez skrbi shajala tudi brez silno skromnih istrskih prispevkov v primerjavi z davčnimi dohodki iz drugih območij Beneške republike, temveč predvsem na prihodke domačih komunov, ki tako niso imeli možnosti kakršnekoli infrastrukturne razvojne pomoči ali uvajanja projektov, ki bi lahko prispevali k oživitvi gospodarskih dejavnosti.

V predhodnih obdobjih izoblikovani in zakoreninjeni družbeni odnosi so se v istrski družbeni stvarnosti ohranjali še po obdobju beneške nadoblasti, ki ji je morda v nasprotju z obdobjem do 16. stoletja le težko pripisati večja prizadevanja za razvoj istrskega gospodarstva. Zanimivo pa je, da tako beneške kot lokalne oblasti tudi v drugi polovici 18. stoletja, ko je kljub vsemu zaznati napredke na gospodarskem področju, večino krivde za svoje neuspehe pripisujejo lokalnemu, večinoma zalednemu kmečkemu prebivalstvu, ki da je leno in neprizadevno. Ti stereotipi za večinoma slovansko istrsko prebivalstvo so se nato s pridom uporabljali v raznih nacionalistično-iredentističnih utemeljevanjih.

Viri

AMSI = Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria. Poreč 1884 – .

AST = Archivio di Stato di Trieste (Državni arhiv v Trstu).

ASV = Archivio di Stato di Venezia (Državni arhiv v Benetkah).

ASV. SM = Senato Mare.

ASV. SR = Senato Rettori.

CONF = ASV. Provveditori Sopraintendenti alla Camera dei Confini.

CONS. X. = ASV. Consiglio di dieci. Lettere Rettori.

CSM = ASV. Cinque Savi alla Mercanzia.

DAPD = ASV. Deputati, ed Aggiunti sopra la Provision del Denaro Pubblico.

Leggi (1683) = Leggi, Decreti e Terminazioni del Ser.mo Magg.r Cons.o etc., Concernenti il buon gouerno dell'Istria. Valerio Da Riva, Pod.tà e Cap.o di Capodistria. (BCT).

Leggi (1757) = Leggi Statuarie per il buon governo della Provincia d'Istria. Delle Comunità, Fontici, Monti di Pietà, Scuole, ed altri Luochi Pii, ed Offizij della medesima. Lorenzo Paruta, Podesta e Capitano di Capodistria. (PMK).

M/ = Označevanje arhivskih enot po Inventarju F. Majerja (1904) in številki mikrofilmskega posnetka

- v: AST. Antico archivio municipale di Capodistria (Stari koprski občinski arhiv).
 PAK. PA. Pokrajinski arhiv Koper. Piranski arhiv.
Prov. = La Provincia dell'Istria. Koper, 1867 –.
 PSD = ASV. Provveditori sopra Dazi, Revisori e regolatori dei Dazi e Dazio del vino.
Rel. = Relazioni dei Podestà e Capitani di Capodistria, v: AMSI, 6–8/1890–92, 10/1894, 13/1897.
 RR = Relazioni dei Capitani di Raspo, v: AMSI, 4, 1889.
 SM = Senato Mare (1440–1797), v: AMSI, 7/1891, 9/1893, 11–17/1895–1901.
 SR = Senato Rettori (1630–1797), v: AMSI, 18–20/1902–1904, 22–23/1906–1907.
 SSS = ASV. Magistrato de Scansadori alle Spese Superflue.
Term. Biave = Terminazione degl'Illust. ed Accell. Signori Sopra Proveditori, Proveditori, ed Inquisitor alle Biave. Benetke 1771. PAK. PA. Stampe, šk. 1.

Literatura

- Angelozzi, G. (1978):** Le confraternità laicali. Un'esperienza Cristiana fra medioevo e età moderna. Brescia.
- Boerio, G. (1856):** Dizionario del dialetto Veneziano. Benetke, Premiata Tipografia di Giovanni Cecchini Edit.
- Darovec, D. (1999):** Odvzemi siromaku, daj bogatašu: Monte di Pietà v Koprju. Acta Histriae, 7. Koper, 479–494.
- Darovec, D. (1999a):** Vpliv množičnih smrti na gospodarsko in socialno podobo Istre skozi stoletja. V: Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 11–44.
- Erceg, I. (1983):** Broj i financijsko stanje bratovština u Istri (1741.). Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, Rijeka–Pazin, 26, 103–123.
- Gestrin, F. (1965):** Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja. Ljubljana, SAZU.
- Gestrin, F. (1991):** Industrijske rastline (lan, konoplja, murve) na Slovenskem. Kronika, 39, 3, 39–44.
- Gestrin, F., Mihelič, D. (1990):** Tržaški pomorski promet 1759/1760. Ljubljana, SAZU.
- Klen, D. (1963):** Mletačka eksploatacija istarskih šuma i obvezan prevoz tereta do luke kao specifičan državni porez u Istri od 15. do kraja 18. stoljeća. Problemi sjevernog Jadrana, Rijeka, 1, 199–280.
- Lane, F. C. (1978):** Storia di Venezia. Torino, Giulio Einaudi Editore. (Orig.: (1973) Venice. A Maritime Republic. Johns Hopkins University Press).
- L'Istria (1846–1852)** di Pietro Kandler. Trst.
- Orioli, L. (1984):** Le confraternite medievali e il problema della povertà. Lo statuto della Compagnia di Santa Maria Vergine e di San Zenobio di Firenze nel secolo XIV. Rim, Biblioteca di storia sociale, 16.
- Sbriziolo, L. (1968):** Per la storia delle confraternite veneziane: dalle deliberazioni Miste (1310–1476) del Consiglio dei Dieci. *Scoale comunas*, artigiane e nazionali. Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Classe di scienze morali, lettere ed arti, 126, 405–418.
- Schanzer, C. (1899):** La trasformazione delle Confraternite nel diritto pubblico italiano. Rim, F.lli Capaccini Editori.
- Štefanič, V. (1956):** Bratovštine. Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 2, 186–188.
- Vilfan, S. (1983):** Prometni položaj slovenskih dežel in preskrba zahodnih mest (od 14. do 17. stoletja). Zgodovinski časopis, Ljubljana, 37, 1–2, 5–20.
- Vilfan, S. (1986):** Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja. Zgodovinski časopis, Ljubljana, 40, 4, 397–412.
- Žontar, J. (1957):** Svilgojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja. SAZU, Ljubljana.

Summary

Economic Situation of the Venetian Istria in the 17th and 18th Centuries

Darko Darovec

In comparison with its Italian neighbour as well as the Croatian and Slovene hinterland regions the economic situation of the Istrian peninsula, which was under the Venetian rule at the time, was relatively favourable in the period between the middle of the 13th to the middle of the 16th century. The period between the middle of the 16th until the beginning of the 17th century, however, was characterised by economic stagnation and even decline in the north, but especially in the rest of the Venetian Istria. This was due to the intensive trade with the hinterland of what is today Slovenia, and Trieste. That was namely the time in which the Austro-Hungarian monarchy increasingly started to favour its harbours of Trieste and, in part, Rijeka, introducing forced routes and high taxes which re-routed the traditional merchant routes of the Austrian, better yet of the predominantly Slovene population, away from the Venetian part of Istria to its two harbours.

The subordination of northern Istrian towns at the time is also reflected in a multitude of Austrian money circulating in Venetian Istria; especially in the second half of the 18th century it became the principal means of payment not only in direct commercial transactions, but also in all the main state and provincial institutions such as the Venetian state chamber, the Istrian provincial fiscal chamber and *Monte di Pietà* in Koper, Piran, and Rovinj, in pawnshops and savings banks; due to these global processes all of above namely really operated only in the sphere of self-help and solidarity between the citizens, or better yet, between the upper classes. Despite an influx of newcomers, mainly from the areas of the Balkans which were under the Turkish rule, the already decimated population of the coastal towns in Istria and their direct hinterland could not economically recover to the extent that they were capable of adapting to the modern economic processes, manufactures, new trade products or new agrarian produce.

The responsibility of the Venetian fiscal policy for such an economic situation in Istria was considerable. All products intended for overseas trade first had to go to Venice where taxes had to be paid; on top of this the insatiable state treasury burdened with increasingly higher taxes not only those products which were bringing any amount of income, but also those intended for home use. Such policy was faithfully copied by local authorities. The population's reaction to these measures was predictable. Smuggling increased to a large extent and no, however fierce, means of punishment could prevent it. An increase in taxes denoted increased smuggling. This not only negatively affected the state treasury which, in comparison with the income tax obtained from other areas of the Venetian republic, could effortlessly manage without the meagre income from Istria, but also affected the income of local communes which had no way of obtaining help for developing their infrastructure or projects which could revive the lagging economy. Social relations, formed and rooted in the past, have been preserved in the Istrian social reality even after the period of the Venetian rule. Contrary to the period prior to the 16th century it would be difficult to attribute any visible efforts to develop the economy of Istria to the Venetian Republic. It is interesting, however, that in the second half of the 18th century, thus in the period which despite everything did exhibit a certain measure of economic progress, Venetian as well as local authorities ascribed the guilt for their own failures to the local, mostly rural population living in the hinterland, believing it to be lazy and not trying hard enough. These stereotypes, applied to the predominantly Slavic Istrian population, were put to good use in various nationalistic and irredentistic efforts later on.

Branko Marušič

Slovinci na Primorskem med političnimi izbirami (1848–1918)¹

Pomladi leta 1848 je v podporo volitvam v frankfurtski parlament, takrat v Trstu živeči, slovenski pravnik dr. Karel Lavrič – tri leta pred tem je kot takrat eden redkih Slovencev promoviral na univerzi v Padovi – razmišljal v članku *Das Königreich Illyrien und der deutsche Bund* o usodi Trsta in sosednjih ozemelj. Bodočnost je le v povezavi z Nemčijo, ki mora dobiti v Trstu najboljši gospodarski stik s Sredozemljem. Trst tudi nima bodočnosti v neki jugoslovanski državni skupnosti. Povezava z Nemčijo mora omogočiti, “da bo nam Slovanom narodnost zakonsko zagotovljena in da nam ne bo onemogočeno, da bi se na narodni podlagi duhovno izgrajevali, potem v resnici, želimo popraviti napake naših prednikov in proslaviti našo mater Slavo.”² Sedemdeset let kasneje, v zadnjem letu prve svetovne vojne, je slovenski socialdemokrat dr. Henrik Tuma – zaradi vojne je tudi on tedaj živel v Trstu – razmišljal o bodočnosti Trsta: “Povezovanje Trsta z Italijo ločuje Avstrijo in Nemčijo od Jadranskega morja in daje Italiji prost vstop na Balkan. Skupnost južnoslovanskih držav brez Trsta je telo brez pravega krvotoka.”³

Sedemdeset let ločuje v duhu državnopravnega programa zasnovani izjavi vodilnih slovenskih politikov na Primorskem. Dr. Lavrič je leta 1848 z navedenimi pogledi, tudi na vlogo Slovencev ob Jadranu, prvič nastopil v javnosti in je bil tedaj tudi med primorskimi Slovenci bolj osamljen. Dr. Tuma pa je imel, sedemdeset let pozneje, že četrto stoletja javnega delovanja, najprej v liberalni in nato v socialdemokratski stranki. Slovenska politična misel se je v teh desetletjih razvijala, se krepila in vstopala celo v mednarodne odnose. Po sedemdesetih letih so se spremenile tudi evropske politične razmere. Za našo razpravo pa so pomembnejši politični in družbeni premiki, ki so se izvršili tudi v habsburški monarhiji, a kar je s slovensko politiko na Primorskem še posebej povezano, je narodnostno vprašanje v Avstriji. Ostajalo je nerešeno, kljub poskusom, da bi se rešilo na podlagi ustavnih in zakonitih poti že od takrat dalje, ko se je prvič pojavilo v javnosti.

Obe izjavi sta značilni za razvoj slovenske politike v takratni upravni enoti Avstrijsko Primorje med leti 1848–1918. Te značilnosti moremo strniti v nekaj ugotovitev. V tej upravni enoti avstrijske države je bilo politično gibanje Slovencev sestavni del političnega življenja Slovencev vobče in tako se je tudi pri njih politična aktivnost v večji ali manjši meri podrejala smernicam in vsebini slovenskih državno pravnih programov, ti so obsegali predvsem “načrte zedinjene Slovenije,⁴ jugoslovanske programe ter različne programe za celo

¹ Referat s tretjega zasedanja slovensko-avstrijske komisije Država-dežela-narod-pokrajina 1848–1918 (Ljubljana 27.–29.10.1999). Za objavo na tem mestu je bil dopolnjen.

² “... dass uns Slaven die Nationalität grundgesetzlich gesichert wird, und wir nicht verhindert werden uns auf volksthümliche Weise geistig zu bilden, denn in der That, wir wollen die Fehler der voralter Sühnen und unsere Mutter Slava zu Ehren zu bringen” (Laibacher Zeitung 27.4.1848, n. 51).

³ “Die Zuweisung Triests an Italien schneidet Österreich-Deutschland von der Adria ab und gibt zugleich Italien den freien Zutritt auf den Balkan. Eine südslawische Staatengruppe ohne Triest ist ein Körper ohne regelmässigen Blutkreislauf” (članek “Triest” v reviji Der Kampf 11/1918, 619).

⁴ O zahtevi zedinjene Slovenije in o slovenskem programu so lahko primorski Italijani izvedeli tudi iz uradnega tržaškega lista (L'Osservatore Triestino 27.6.1848, šte. 64). Povzetek tega poročila v Demokraciji (24.9.1954, šte. 39) napačno pripisuje peticijo graških Slovencev (26.5.1848) tržaškim.

Avstrijo, delane seveda s slovenskega stališča.”⁵ Na Primorskem je bilo po letu 1848 slovensko politično gibanje v vzponu, z izjemo desetletja 1850–1860. Soseščina z italijanskim prostorom, ki se je od leta 1848 združeval v državno celoto, je pri Slovencih, zlasti onih na Primorskem, vzbujala nenehno čuječnost. Politične sile, ki so združevanje Italije vodile, so seveda v svoje načrte vključevale tudi avstrijske Italijane poleg tega pa so zastavljale tudi vprašanja, kako nastajajoči državi zagotoviti strateške meje, te pa naj bi vključevale tudi ozemlja, na katerih so živeli Slovenci. Slovenci so temu nasprotovali z zahtevo po združenju Sloveniji. Toda takšno napeto slovensko(slovansko)-italijansko soočanje je imelo poleg te zunanje, še notranjo avstrijsko podobo, ko so Italijani na Primorskem želeli ohranjevati njih družbeni položaj, slovenska stran pa ga je s svojim programom političnega delovanja pričela ogrožati. Slovenska politika je posebno pozornost namenjala tudi Trstu (in morju) in gospodarskemu prostoru, na katerega je imelo tržaško pristanišče posreden in neposreden vpliv. Od tod so zrastle načrti o različnih gospodarskih in političnih povezavah tudi v povezavi z globalno rešitvijo slovenskega političnega položaja. In še zadnja značilnost. Na Primorskem, se pravi v Trstu, na Goriškem in v Istri, niso bili Slovenci nikdar združeni v nekem enotnem političnem gibanju, pač pa so se organizirali znotraj posameznih dežel. Nazadnje pa je potrebno omeniti še problem istrskih Hrvatov, ki so se domala vso drugo polovico 19. stoletja povezovali s slovenskim političnim gibanjem v Trstu. Močna srbska kolonija v Trstu, hrvatski, zlasti dalmatinski priseljenci in bližina hrvatske Istre so prispevali k vzdušju južnoslovenskih povezav, ki jih je bilo zaznati še pred letom 1848, ne le pri tržaških Slovanih, marveč na svoj način tudi pri Italijanih, saj so temeljile predvsem na kulturnih in gospodarskih izhodiščih.

Vsem tem značilnostim sledimo od leta 1848 dalje, ko so se pojavili prvi poskusi političnega delovanja. V letu 1848 so primorski Slovenci nastopali ločeno. V Trstu se je ob začetnih pobudah posameznikov (dejavnost Ivana Blažirja) kot formalni nosilec ob koncu leta 1848 pojavilo *Slavjansko društvo*, njegov namen je “dvignjenje slavjanstva v Avstriji”⁶ po načelih svobode, enakosti in bratstva pa tudi podpora cesarstvu in prestolu. Zvestoba monarhiji pa je pomenila posredni odgovor na namige sardinskega kraljestva, ki je par mesecev pred tem s svojim ladjevjem blokiralo tržaško pristanišče. Zvestoba Avstriji je potemtakem pomenila nasprotovanje risorgimentalni ideji. Nanjo so se odzivali tudi Italijani, ki so živeli v Avstrijskem Primorju, zlasti pa istrski. Istrskih Italijanov niso vznemirjali le revolucijski dogodki v Italiji, pač pa tudi razmere v avstrijski monarhiji, povezane tudi z upravnimi razmerami, ko so se pojavljali načrti o upravnem združitvi Istre s Kranjsko ali zahteve hrvaškega sabora o združitvi Istre s Hrvatsko.⁷

Podobno je bilo tudi v Gorici, kjer so tamkajšnji Slovenci ustanovili *Slavjansko bravno društvo*. Društvo je v naslovu sicer poudarjalo svoj kulturni namen, a se v svojih pravilih ni izognilo političnim temam. Iz njegovega kroga je izšla pobuda za podpisovanje vseslovenske peticije za združeno Slovenijo: “da bi se v treh gubernijah: ljubljanski, graški in teržaški raztreseni Slovenski narod v eno kraljestvo pod imenom ‘Slovenija’ s svojim dežel-

⁵ Vasilij Melik, Slovenski državnopravni programi 1848–1918. V: Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, 67.

⁶ Slavjanski rodoljub. Faksimile vseh šestih števil iz leta 1849. Trst 1971, 4.

⁷ Darko Darovec, Oris državnopravnih vidikov italijanskega, slovenskega in hrvaškega razmerja v Avstrijskem Primorju sredi 19. stoletja. V: Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, 99.

nim zboram sklenil”.⁸ Prošnja je govorila še o uvedbi slovenskega jezika v urade in v šole ter da se Slovenija ne združi z nemškimi deželami.

V Istri pa tamkajšnji Slovenci niso bili formalno organizirani, vendar so tudi iz njihovih vrst prihajale spodbude, kot je bila spomenica (24.1.1849) prebivalcev župnij Osp, Loka, Kubed in Tinjan zoper državnozbornskega poslanca Antonia Madonizzo, ki si je prizadeval “poitalijančiti vse Slovane v omenjenem koprskem okraju.”⁹ V tem opozorilu lahko slutimo odmev na anonimno opozorilo *Slovenec Istranom* (26.6.1848), ki ga je v slovenščini objavil tržaški uradni list: “ako bi se vi Italijanom u roke dali, bi vam leti prišli in bi vam u školah in pisarnicah ali kancelijah vse talijanski napravili.”¹⁰

Leto 1848 je v bistvu opozorilo na vse tiste značilnosti in okvire, v katerih se je odvijala slovenska politika na Primorskem do konca habsburške monarhije. Te pa so bile težavno sožitje Slovanov in Italijanov na Primorskem, stremljenje Slovencev, da bi se administrativno združevali, da bi bili tako močnejši v obrambi zoper Italijane in zoper germanstvo ter si pridobili jezikovne pravice. Takrat se med Slovenci še ni širila zamisel o močni gospodarski razvitosti kot odločilnem pogoju za doseg političnih pravic, gospodarski problemi so se načrtovali ali pa se skušali reševati na deželnih, še bolj pa na krajevnih ravneh.

Že leta 1848 so se ustvarjale polemike – kot del političnih programov – komu pripadajo na Primorskem mesta, ki so bila večinsko italijanska: ali slovanski okolici ali pa se okolica ravna po večini mestnega prebivalstva. Če je leta 1848 Italijan Graziadio Isaia Ascoli sodil, da si morajo Slovenci na Goriškem narediti svoj center izven Gorice, ki je sicer italijansko mesto, pa mora biti vendar naklonjeno sporazumevanju in tolerantnosti, je Slovenec Andrej Winkler sodil, da živi Gorica od slovenske okolice in imajo ti do nje tudi svoje pravice.¹¹ Tako se je pričelo razpravljanje o razmerjih med mesti in podeželjem, o razmerju, ki je bilo in je še vedno eno ključnih za razumevanje zgodovine Avstrijskega Primorja v obravnavanem času. Odnos med mestom in okolico je bil pravzaprav problem, ki ga je bilo srečati še kje na Slovenskem in se tudi vprašanje Trsta “po svojem tipu ne postavi kot nekaj izjemno novega.”¹² Posebnost Trsta pa je bilo razmerje do avstrijske države, ki naj bi po zagovornikih tržaškega municipalizma temeljilo na zavezništvu in ne na priznavanju podložništva monarhiji (“Meščani Trsta, ne da bi bili podložniki Avstrije”¹³).

Naslednja prelomnica nastopi po letu 1860 z uvedbo parlamentarizma v habsburški monarhiji. Primorske dežele slede zgledom, ki prihajajo iz osrednjih predelov Slovenije. Sicer pa je najbolj vidno pokazalo spremembe in novosti zastopstvo Slovencev tudi v deželnih zborih na Primorskem. V Istri je minimalno, le številčno nekoliko bolje je v Trstu, vendar tudi v Gorici nimajo Slovenci večine, kljub temu, da so v deželi večinsko prebivalstvo. Narodno gibanje spremlja najprej ustanavljanje bralnih društev, imenovanih čitalnice. Prvo tako društvo na Slovenskem sploh se pojavi na začetku leta 1861 v Trstu, zelo močno se razširijo društva po Goriškem, nekoliko manj in kasneje v Istri. V takih središčih se

⁸ Stane Granda, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo*. Ljubljana 1999, 522–527.

⁹ Stane Granda, *Prepir o nacionalni in državnopravni pripadnosti Istre v revolucionarnem letu 1848/49*. V: *Zahodno sosledstvo*. Ljubljana 1996, 48.

¹⁰ *L' Osservatore Triestino* 5.7.1848, šte. 80.

¹¹ Branko Marušič, *O razmerju med slovenskim in italijanskim političnim gibanjem na Goriškem in v Trstu v letih 1848–1849*. *Goriški letnik* 4–5/1977–1978, 35–49.

¹² Janko Pleterski, *Trst v slovenski politični misli do prve svetovne vojne*. V: *Zahodno sosledstvo*. Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne. Ljubljana 1996, 190.

¹³ Giorgio Negrelli, *Dal municipalismo all'irredentismo: Appunti per una storia dell'idea autonomistica di Trieste*. *Rassegna storica del Risorgimento* 57/1970, 373.

goji narodna zavest, širše medkrajevne povezave, pa tudi meddeželne povezave med Slovenci. Tako je bilo 8. septembra 1862 na čitalniški prireditvi na dvorcu Zemono pri Vipavi prvo večje politično srečanje kranjskih in primorskih Slovencev.

V to navidez kulturniško delovanje vstopi kot prva preizkušnja leto 1866 z vojno, v kateri se Slovenci ob Soči prvič resneje zavedajo, da bi njih ozemlje lahko prišlo v mednarodno mirovno dogovarjanje in da bi bila lahko Soča mejna reka med Italijo in Habsburško monarhijo. Takrat postane del italijanske države s Slovenci naseljeno ozemlje ob reki Nadiži in njenih pritokih; do leta 1797 je bilo del Beneške republike, kasneje je sodilo v avstrijsko Lombardsko-beneško kraljestvo. Bolj kot kdaj postaja tedaj zrel čas za ponovni razmislek o združenju Sloveniji.¹⁴ Ta politični program trči na Primorskem na resna nasprotovanja pri Italijanih pa tudi zadržanost pri nekaterih Slovencih,¹⁵ ki svariijo pred netenjem mednacionalnih nasprotij zaradi uveljavljanja želja za administrativno združitev vseh Slovencev. Taborski nastopi na Primorskem v letih 1868–1871, kot sestavni del gibanja, ki je obšlo slovenske dežele, niso prav nikjer postavljali vprašanja, če sodita Trst in Gorica ali pa kako istrsko mesto v združeno Slovenijo. Očitno je pripadnost reševalo stališče slovenske politike in javnosti, da sodijo mesta k podeželju, to pa je bilo v večji meri slovensko.¹⁶

Na slovenske zahteve je odgovarjala italijanska stran z zahtevo – ki pa ima svojo predzgodovino od leta 1848 oziroma 1849 dalje – po združitvi Trsta, Istre in Gorice v eno upravno telo, seveda v okviru Avstrije, računajoč pri tem na nespremenjeno nedemokratsko volilno zakonodajo, ki bi omogočala Italijanom še dalje politično premoč.¹⁷ Zamisel, ki jo je sprožil leta 1868 občinski svet v Umagu, je sprožila polemiko, propadla pa naj bi zaradi nestrinjanja tržaških Italijanov, o čemer govore pisma iz leta 1871 istrskega emigranta Cesareja Combija.¹⁸ V Avstrijskem Primorju je sicer živelo več Italijanov kot Slovencev ali Hrvatov, vendar je slovanska večina prevladovala, Hrvatje so imeli v Istri večino, Slovenci pa na Goriškem. Pri zahtevi o združitvi primorskih dežel so se Italijani posluževali podobne argumentacije kot Slovenci, t.j. strah pred germanizacijo in Slovani. Opozarjali so na negativni obstoj srednjeveških meja, ki ustvarjajo iz Tržčanov, Goričanov in Istranov, seveda italijanskega rodu, tri različna ljudstva.¹⁹ S postopnim umikanjem združene Slovenije kot vodila dnevne politike, se je umikal tudi predlog o združitvi primorskih dežel in dajal mesto bolj radikalnim rešitvam, ki so jih zagovarjali ideologi italijanskega nacionalizma na Primorskem (P. Valussi, C. Combi, P. Tedeschi itd.) in na katerih je slonela kasnejša aktivnost irendentizma. Narodnostni boj je bil neizbežen. Negotovost zaradi usode slovenskih ozemelj

¹⁴ V Ilirskem Primorjanu (7.10.1866, šte. 19) je najbrže France Cegnar zapisal v zvezi z avstrijsko politiko: "Njena velika korist bi bila, da združi ves slovenski narod v eno telo, ker tako bi jako močno bilo in ker je državi tako udano, bi bilo trden jez zunanjemu sovražniku. I to je veliko važnejše, ker ima slovenski narod v posesti kraje, ki leže na meji zunanji države, ki nikoli nij bila Avstriji prijetljica."

¹⁵ Svoje pomisleke je povedal Andrej Marušič iz Gorice na posvetu slovenskih politikov v Ljubljani 27. 9.1866 (Andrej Marušič, *Moja doba in podoba*. Gorica 1991, 109–113).

¹⁶ O Trstu piše dopisnik v Slovincu (10.11.1866, šte. 90, str. 362): "Pa v mestu samem je več kot polovica prebivalcev – slovenska, okolica pa, ki šteje 24 vasi, je vsa skoz in skoz slovenska: Terst stoji na zemlji slovenski" (Slovenec 10.11.1866, šte. 90, str. 362).

¹⁷ "Pozor tedaj! Primorski Slovenci, Italijani Vas hočejo odtrgati Sloveniji, hočejo Vam vzeti narodnost in ž njo tudi upanje v boljo prihodnost. Izrecite odločno, da je združenje samo primorskih dežel krivica vsemu slovenskemu narodu, in protestujte krepko zoper take namere" (Slovenski narod 28.2.1871, šte. 24).

¹⁸ Giovanni Quarantotti, *Epistolario di Carlo Combi*. Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, 7–8/1980, 148–152.

¹⁹ Goriški liberalni list Isonzo (7.12.1872, šte. 98) je zapisal, da moramo "rompere per sempre quelle ridicole barriere che fanno del Triestino, dell'Istriano e del Goriziano tre popoli diversi."

ob Jadranu se je znova pokazala leta 1878 ob velikih evropskih političnih dogodkih. Slovenci na Primorskem so z javnimi izjavami neomajne zvestobe avstroogrski monarhiji odgovarjali predvsem na nacionalistične želje, te pa so bile zelo goreče, avstrijskih Italijanov.

Taborsko gibanje pa ni pomenilo le povečanja nacionalnih nasprotij na Primorskem, porazdelilo je tudi slovensko politiko. Predvsem na Goriškem so se začeli Slovenci od konca šestdesetih let dalje deliti na konservativce (klerikalce) in liberalce, skupini sta delovali vsaka s svojo lastno organizacijo (društvo, glasilo). Ob koncu leta 1875 sta se obe skupini združili in nato delovali v bolj ali manj trdni slogi do srede leta 1899, potem sta se na Goriškem politično ponovno razdelili. V Trstu so se Slovenci politično in formalno organizirali leta 1874 v društvu *Edinost*. Društvo, katerega člani so bili Slovenci iz okolice Trsta ter predvsem slovenski uradniki in trgovci iz mesta, je bilo narodnjaško in liberalno ter je bilo vse do nastanka politične organizacije slovenskih socialistov edino slovensko politično društvo v Trstu, ob nekaterih strokovnih in ob lepem številu kulturnoprosvetnih društev. Ko so v začetku 20. stoletja želeli svojo lastno organiziranost v Trstu vzpostaviti tudi krščanski socialci, jim poskus ni uspel. Istrski Slovenci (pa tudi Hrvati) so spočetka delovali v tržaški *Edinosti*, šele leta 1902 so dobili skupno društvo, od katerega pa se je del Slovencev deset let zatem ločil. Politične in ideološke izbire Slovencev na Primorskem lahko povzamemo v ugotovitev, da je na Tržaškem prevladovala liberalna usmerjenost ob kasnejšem socialdemokratskem nastopanju, da je na Goriškem vladalo med liberalno smerjo in katoličani (klerikalci) precejšnje ravnovesje, Istra pa se je izkazovala v nekem slogaštvu, ki pa je imelo močnejše klerikalne oziroma katoliške poudarke. Socialni demokrati niso takrat niti na Goriškem niti v Istri odigrali kake odločilnejše vloge.

Slovincem se na Primorskem ni uspelo nikoli politično združiti, niti takrat ne, ko so delovala na Tržaškem in Goriškem enotna slogaška društva, niti kasneje, ko so bili politično porazdeljeni; izjema so bili le socialni demokrati. Propadli so poskusi, da bi že od sedemdesetih let dalje dobili skupen političen časnik, prav tako ni uspel sestanek primorskih politikov v Nabrežini poleti 1879, da bi se predvsem goriški in tržaški Slovenci dogovorili za skupno javno in politično nastopanje. Pač pa so se od časa do časa pojavljala trenja, ker so na primer Goričani očiteli tržaški *Edinosti*, da se povezuje s tržaško vlado ali pa Tržačani Goričanom, da jim primanjkuje liberalnih idej.

V začetku sedemdesetih let so Slovenci pomislili na južnoslovanske zveze in dr. Lavrič, ki smo ga omenili na začetku, je potlej reševanje slovenskega problema spoznaval izključno v južnoslovanskih povezavah. Trst je bil prav zaradi svoje gospodarske aktivnosti in zaradi v Trstu živelih predstavnikov različnih slovanskih narodov primerno žarišče takih povezav. Tržaški slovenski list *Primorec* je leta 1871 povezal Trst z reševanjem slovenskega in jugoslovanskega vprašanja: "Trst mora priti v naše roke in postati novčni vir za nas in celo Jugoslavijo. Živela Jugoslavija!" ali pa: "Mi pa hočemo Jugoslavijo obstoječo iz vsih jugoslovanskih dežel, pod habsburško dinastijo, popolnoma ločeno od Ogrov in Nemcev."²⁰ Tudi kasneje so se take in podobne zamisli še pojavljale (na primer Fran Podgornik l. 1889). Trst, ki ni bil sicer nikoli samo problem slovenske politike na Primorskem, se je čedalje bolj vgrajeval v zavest vseh Slovencev.

V osemdesetih letih pa je nastopil že nov vidik, ki je še bolj podkrepil take zamisli in še bolj opredelil jugoslovansko državnoopravno orientacijo. Gre za premike na področju gospodarstva, ko se slovenske zamisli prejšnjih let uresničujejo in se tesno povezujejo z razvojem tržaškega pristanišča in tržaškega gospodarstva. Trst naj postane središče slo-

²⁰ *Primorec* 15.1.1871, števil. 2; 5.2.1871, števil. 3.

venskega gospodarskega razvoja, kasneje z načrtovanjem univerze, pa celo veliko slovensko kulturno središče. Slovenci na Primorskem začenjajo ustanavljati lastno gospodarstvo, asimilacija Slovencev v mestih, predvsem v Trstu, pojema in krepi se tudi gospodarska moč podeželja, kljub kriznim razdobjem.²¹ V Trstu in Gorici si Slovenci organizirajo lastno šolstvo, potem ko mestna oblast najde razne razloge, da slovensko šolsko mrežo ovira. Krepi se društveno življenje in spremenjene razmere pripeljejo v Gorico in Trst tudi intelektualni sloj, kar se zrcali v založništvu, časnikarstvu, v gledaliških prizadevanjih in ne nazadnje tudi v znanosti.

Novе izzive slovenski politiki na Primorskem prinaša novo stoletje. Ne najpomembnejša, a vendar značilna je odločitev Jugoslovanske socialdemokratske stranke, da si izbere Trst za središče svojega političnega delovanja. Zaradi zapletenih razmer na Hrvaškem se tudi na Slovenskem dvigne leta 1903 val demonstracij v podporo Hrvatom. Prav zato pričakujejo tvornici "novega kurza" hrvaške politike, da se bodo v politično gibanje, ki naj bi v borbi zoper nemški imperializem povežalo Hrvate, Srbe, Slovence in tudi nacionalistične Italijane, vključili Slovenci. Toda, ker je bilo sodelovanje Italijanov pogojevano z delitvijo vplivnih območij v Avstrijskem Primorju na škodo Slovencev in istrskih Hrvatov, se za tako sodelovanje niso odločili. Tudi ni uspel sporazum med tržaškimi Slovenci in Italijani leta 1904 o reševanju šolskih problemov v Trstu, seveda tudi italijanske univerze, ki je bilo tedaj vprašanje izrazito politične naravnosti.

Trst je nenehni izziv na slovenske politike v Trstu, na Primorskem in drugod po Slovenskem. Henrik Tuma opozarja leta 1907 na usodo mesta zaradi nakan nemškega in italijanskega imperializma, rešitev je morje: "Slovenske pokrajine, hrvatsko Primorje in Dalmacija, združene v trgovini in na morju, morejo tudi same ustaviti se germanskemu in italijanskemu prodiranju in tako postanejo zastavonoše jugoslovanske ideje."²² Oglašajo se tudi drugi slovenski politiki in publicisti, tudi kot odgovor na pisanje in dejanja italijanske strani. Na ne ravno velik odmev naleti pri Slovencih Vivantejeva analiza o jadranskem iredentizmu (*L'irredentismo adriatico*. Firenze 1912).²³

Ob Trstu pa se je na svoj način razvijala, gospodarsko sicer manj, a kulturno za Slovence zelo pomembna Gorica. Ugotovitev: "Ni daleč čas, ko se posloveni tudi glavno mesto Goriške, Gorica,"²⁴ je kazala na poseben razvoj mesta, na njeno slovenizacijo, kar pa je prekinila prva svetovna vojna. Gorica je bila pomemben kulturni center za Slovence z razvito osnovnošolsko in srednješolsko mrežo, z založniško dejavnostjo in splošnim kulturnim delovanjem, ki se je učinkovito širilo tudi na podeželje.

Prva svetovna vojna je znova postavljala izbire. Najbolj odločni so bili socialisti, slovenski in italijanski, ki so pred začetkom vojne z Italijo podali izjavo, da obsojajo vojne in nacionalistične težnje, ki so do vojne privedle in glede Trsta izjavili, "da se Trst z okolišnjim ozemljem izreče za samostojno svobodno samoupravno mesto, Trstu je pridružiti toliko

²¹ Času ustrežna je sodba, ki jo je Slovenski narod (2.11.1909) zapisal v daljšem članku *Neznani Trst*: "Gospodarski razvoj in naraščanje neitalijanskega prebivalstva, to sta največji nevarnosti za Italijane v Trstu. Čim bodo neitalijanski elementi po številu vsaj enaki Italijanom in dobili v gospodarskem oziru premoč, bo sedanjemu absolutnemu gospodstvu v Trstu konec, tudi če bo mesto še nekaj časa izgledalo, kakor bi bilo italijansko in bo še prevladovala italijanska kultura."

²² Henrik Tuma, *Jugoslovanska ideja in Slovenci*. Gorica 1907², 27.

²³ Na primer omemba Vladimirja Knafliča v *Vedi* (2/1912, 435): "Vivante priznava: Slovenci so na pohodu! Italijanom odpira oči, je njihov kulturni delavec prve vrste in nam je zato nevaren. Le iz splošno etičnega stališča ga moramo pozdravljati: Govori resnico."

²⁴ Henrik Tuma, *Jugoslovanska ideja* ..., 11.

ozemlja, da bo prostora za poln gospodarski razvoj in da se ustanovi med obema narodoma, italijanskim in slovenskim, pariteta.”²⁵ Tako stališče je vse do konca vojne in še malo pozneje ohranila le peščica socialistov, večino, tako Slovencev kot Italijanov, je premamilo drugačno reševanje tržaškega vprašanja, tako, ki je sledilo narodnostni koncepciji. Primorski politiki so se vključili v deklaracijsko gibanje, kasneje v delo Narodnih svetov in v reševanje problemov, ki so jih prinesli prevratni dnevni ob koncu vojne. Henrik Tuma, ki je skozi celo leto 1918 vodil diskusije o Trstu – eno izmed teh smo spoznali na začetku tega prispevka – je vztrajal na internacionalistični in marksistični osnovi reševanja, ker je sodil, da niti italijanska in niti jugoslovanska meščanska politika ne bosta sposobni rešiti problema, zato “naj bi Američani in Angleži prevzeli industrijsko, finančno in trgovinsko organizacijo tega emporija v svoje roke, internacionalizirali Trst med italijansko in jugoslovansko državo in zagotovili Trstu demokratično in svobodno ustavo.”²⁶

Na Goriškem je ob koncu vojne tamkajšnji Pokrajinski odsek Narodnega sveta v imenu jugoslovanske države prevzel oblast nad slovenskim delom Goriško-Gradiščanske in nad njenim glavnim mestom. Prevzem oblasti ni imel nobene formalnopravne veljave in to dejanje je kmalu uničila italijanska okupacijska vojaška oblast. V Trstu je Krajevni narodni svet postal član odbora za javno blaginjo (Comitato di salute pubblica). Tudi njegovo delovanje je prenehalo s prihodom italijanskih čet v Trst.

Slovenska politika na Primorskem je bila tako, ob koncu vojne in ob koncu Avstro-Ogrske, postavljena le pred eno izbiro, ki jim je bila najmanj po volji – italijansko okupacijo. Toda prav to spoznanje in dejstvo jih je napotilo k iskanju novih izbir, še pred tem pa so vsa pričakovanja položili v odločitve mirovnih konferenc. Kmalu po prihodu italijanske vojske v Gorico je tamkajšnji Pokrajinski odsek Narodnega sveta v jasnem proglasu sodil: “Povdarjati je treba, da s tem pripadnost naše dežele za bodočnost ni odločena. Temveč da o tem odloči, kakor naravno, mirovna pogodba, ki se sklene na mirovnem kongresu. Tej pogodbi se bodo morale vse stranke miru ukloniti, ker smo prepričani, da bo s to pogodbo za vedno zagotovljeno mirno sožitje narodov celega sveta.”²⁷ Podobno upanje je izrekel zadnjega novembra leta 1918 tržaški slovenski dnevnik *Edinost*: “Kam da pripada Trst, o tem spregovori svetovna konferenca zadnje besedo...”²⁸

Riassunto

Gli orientamenti politici degli Sloveni nel Litorale Austriaco (1848–1918)

Branko Marušič

La vita politica degli Sloveni nel Litorale Austriaco (Gorizia–Gradisca, Trieste e Istria) negli anni 1848–1918 fa parte integrale dello sviluppo politico sociale nelle altre *Länder* slovene dello stato asburgico, sebbene è fortemente influenzata dal secolare vicinato italiano. La presenza delle due entità nazionali, con il proprio programma politico diverso, crea una situazione particolare, basata soprattutto sul rapporto

²⁵ Henrik Tuma, *Iz mojega življenja*. Ljubljana 1997², 347.

²⁶ Henrik Tuma, *Iz mojega...*, 374.

²⁷ Goriška straža 9.11.1918, številka 10.

²⁸ Milica Kacin Wohinz, *Tržaški slovenski socialisti v letu 1918. V: Slovenski in italijanski socialisti na Primorskem 1900–1918: Socialisti sloveni e italiani nel Litorale*. Ljubljana–Trst 1979, 11.

città-campagna che rappresenta, seconda la storiografia slovena, il problema di base per la comprensione dello svolgimento delle vicende storiche nel Littorale Austriaco durante il periodo trattato. Con il risveglio dell' idea nazionale slovena gli italiani vedono in pericolo la loro tradizione storico-culturale. Questo risveglio come fautore del programma politico sloveno rappresenta anche un pericolo anche per la realizzazione dell' idea risorgimentale italiana. Gli Sloveni del Littorale hanno operato per una Slovenia unita ed avevano anche una loro visione del come e perchè unire amministrativamente le terre degli Slavi del sud. I cambiamenti che si sono seguiti dopo la prima guerra mondiale sono stati accettati da parte degli Sloveni con grande delusione.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejše zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljanje zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo, tudi večino starih letnikov, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120, faks: 200 3160. Naprodaj je tudi v vseh večjih slovenskih knjigarnah.

Ludwig Steindorff

Glavno mesto kot simbol nacionalne države v vzhodni srednji Evropi*

Naslov prispevka že vključuje tezo: glavno mesto je simbol nacionalne države. Glavno mesto uteleša idejo in prizadevanje za nacionalno državo v prvi vrsti s tem, da doprinaša k oblikovanju in funkciji nacionalne države, in nato s tem, da mu pripisujemo simbolno funkcijo za nacionalno državo.

Pojem "glavnega mesta" tu uporabljamo v sodobnem smislu; medtem ko so v starejši jezikovni rabi kot glavno mesto določenega prostora lahko označevali katerikoli kraj z izrazito središčno funkcijo in "glavno mesto" ni bilo nikakršna ustavno relevantna kategorija,¹ pa je glavno mesto v sodobni jezikovni rabi jasno politično-pravno opredeljeno. Praviloma je hkrati metropola; izjema je bil Bonn.²

Razmišljanja o glavnem mestu kot simbolu nacionalne države bomo razvili v treh korakih: po uvodu, ki bo veljal primeru Budimpešte, bom razvoj glavnega mesta prikazal kot del procesa modernizacije; nato bom obravnaval simbolno funkcijo objektov glavnega mesta in se nazadnje posvetil specifični glavnih mest vzhodne srednje Evrope.

Izhajam iz zvezka "Budimpešta", tretjega izmed zvezkov o Madžarski iz serije "Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild", ki je izhajala na prehodu iz 19. v 20. stoletje, nastala na pobudo prestolonaslednika Rudolfa in v kateri so predstavljena posamezna območja celotnega cesarstva. V nadaljevanju bom posegal tudi po drugih zvezkih iz te serije; kajti vsi se bolj ali manj izčrpno ukvarjajo s položajem glavnega mesta znotraj posameznega ozemlja.

Zvezek "Budimpešta" je izšel leta 1893. V uvodu, ki ga je napisal romanopisec in liberalni politik Maurus (Mór) Jókai (1825–1904),³ se med drugim glasi: "Še leta 1848 je velik madžarski državnik dejal: 'Budimpešta ni Madžarska na način, kakor je Pariz Francija.' Odtlej pa je čas tako napredoval, da danes vsakdo pravi: 'Budimpešta je srce Madžarske.' [...] Brez patriotske samohvale, brez zanosne arogance lahko rečemo, da je Budimpešta dandanes resnično glavno mesto Madžarske, ki s svojo silovito rastjo po eni strani močno privlači celotno deželo, po drugi strani pa predstavlja tisto gorišče nacionalnega bitja, kulture, trgovine in prometa, iz katerega se združeno stremljenje zopet razliva na celotno

* Članek temelji na predavanju, ki ga je avtor imel februarja 1998 na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

¹ Prim. leksikalna gesla, med drugim Johann Heinrich Zedler: *Großes vollständiges Universal-Lexikon*, 20. zv., Halle-Leipzig 1738 (ponatis 1961), stolpec 1231, geslo Metropolis, die Haupt-Stadt, die vornehmste Stadt einer Provinz; Johann Christoph Adelung: *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart*, II. zv., Leipzig 1796 (ponatis 1990), zlasti 1018–101; Jacob Grimm in Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch*, IV. zv., 2, Leipzig 1877, zlasti 631–132.

² Glede pojma glavnega mesta in njegovih politično-pravnih implikacij prim. Manfred Wochner: "Hauptstadt" als Rechtsbegriff, v: *Zeitschrift für Rechtspolitik* 24 (1991), str. 207–212.

³ Das geistige Ungarn. *Biographisches Lexikon*, izd. Oskar von Krücken, Imre Parlagi, I. zv., Wien – Leipzig 1918, str. 570–572; *Magyar életrajzi Lexikon*, I. zv., Budapest 1967, str. 815–817. – Jókai je bil hkrati tudi urednik vzporedne madžarske izdaje te serije.

deželo. Kdor je že tri desetletja priča razvoju tega glavnega mesta, se je gotovo prepričal, da to veliko preoblikovanje ni umetno izzvan pojav, temveč kot naravni sad izhaja iz stikanja splošnega državnega interesa z ustavnimi in gospodarskimi, trgovskimi in kulturnimi dejavniki.”⁴

Primerjava s Parizom je pomenljiva v dveh pogledih. Avtor gleda na Budimpešto z vidika razvoja, ki ga mora mesto nadoknaditi, izogiba pa se primerjavi z Dunajem, z drugo metropolo dvojne monarhije.

Dobro je izražena funkcija glavnega mesta, da predstavlja središče izmenjave in komunikacije.⁵ Avtor poudarja, da razvoj, ki ga je doživela Budimpešta, ni, denimo, vsiljen; vloga naj bi odgovarjala naravnim danostim. V prenesenem pomenu implicitno namiguje, da je ustavnopravni in politični razvoj v smeri zahteve po madžarski nacionalni državi prav tako naraven.

Jókai v nadaljevanju opisuje novosti preteklih desetletij. Kjer so se prej dvigovali le oblaki prahu, se zdaj nahajajo ceste, vrtovi in gaji. Omenja zobato železnico in centralni vodovod. Opozarja na nove mostove, predvsem na verižni most. *“Kadeči se dimniki daleč naokrog oznanjajo, da ima glavno mesto razvito tovarniško industrijo, živahno tekanje delavcev v pristanih pa daje sklepati na cvetočo trgovino.”*

Treba bi bilo *“... omeniti marsikaj: zavode, stavbe izbranega okusa, muzeje, umetnostne dvorane, gledališča, slikarske galerije, državne palače, institute za gospodarstvo in zdravstvo, nekaj uglednih cerkva, med njimi čudovito novo katedralo.”*

Za sekularizacijo razmišljanja kot del procesa modernizacije je značilna okoliščina, da so sakralne stavbe v tem dolgem nizu omenjene na zadnjem mestu. *“Če si tujec vzame več časa za spoznavanje Budimpešte, bo zasledil dejavnike in stvaritve nacionalnega sobivanja, kulturnega napredka brez prestanka in prepričljive dokaze resnega stremjenja na vseh področjih.”*

Budimpešta je v tridesetih letih postala bogato in madžarsko mesto. [...] Medtem ko je mesto razvijalo svoj nacionalni značaj, si je prizadevalo tudi, da bi temu ustrezno ostalo v koraku z evropsko kulturo.”

Celotno besedilo je v prvi vrsti usmerjeno v sodobnost, v razmišljanje o napredku in optimizmu: izraz tega je pridobivanje “nacionalnega značaja” in “evropske kulture”, ki se nikakor ne izključujeta, temveč se medsebojno dopolnjujeta.

Besedilo le na dveh mestih omenja zgodovinski zgradbi, ko opisuje ponosno lego Odprtega kraljevega dvorca in prenovo Matejeve cerkve.

Mnogo več prostora zavzema naštevanje načrtov za prihodnost: na Gellért Hegyju, ki ga tu imenuje ‘blokovski grič’, je bil predviden – sicer nikdar uresničeni – madžarski Panteon; ulice naj bi krasili spomeniki. Načrtovana je nova mestna hiša, blagovnice in električna razsvetljava po ulicah; javne zgradbe naj bi krasile “mojstrovine madžarske umetnosti”.

Po zaslugi regulacije Železnih vrat bo Budimpešta dostopna za pomorske ladje. Ta skrajna utopični načrt je značilen za visoko prestižno vrednost, ki jo je pomorska plovba uživala v času imperializma; pozitivna konotacija morja je v besedilu povzeta tudi v pripombi, da se Budimpešta ponoči zdi kot mesto v morskem zalivu.

⁴ Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild [v nadaljevanju: ÖUM]. Ungarn (III. zvezek), Wien 1893, na str. 3–6 ta in naslednji citati.

⁵ Kot pomemben vidik navaja Ágnes Ságvari: Introduction, v: The capitals of Europe. Les capitales de l'Europe. A guide to the sources for the history of their architecture and construction, München – New York – London – Pariz 1980, str. 14–28, tu str. 17.

Začuda pa še ni omenjena nameravana gradnja podzemne železnice, saj so načrt uresničili že leta 1896 ter tako tehnično-urbane zahteve po modernizaciji povezali z nacionalnim prestižem. To je bila prva podzemna železnica v kontinentalni Evropi.

Avtor ponovno poudarja gospodarski razmah Madžarske, ki temelji na lastnih močeh, in predpostavlja, da je splošno življenjsko kakovost v Budimpešti mogoče primerjati s kakovostjo življenja v Parizu. *“Končno bo tudi Budimpešta za “male gospode” tako poceni in primerna za bivanje kot Pariz. In ko bo vse to postalo dejstvo, bo prihodnji rod – v ne tako daljni prihodnosti – lahko dejal: ‘Budimpešta je Madžarska.’*“

Ali splošneje rečeno: glavno mesto je simbol nacionalne države.

Vsakomur je jasno, da je argumentiranje v primeru Budimpešte mogoče prenesti na druga evropska glavna mesta in nacionalne metropole. Vsem je skupno spreminjanje značilnosti glavnega mesta kot del modernizacije v teku 19. stoletja.⁶

Glavno mesto je bilo v 18. stoletju še v prvi vrsti monarhova rezidenca v teritorialni državi in je bilo prav v vzhodni srednji Evropi stanovsko reprezentativno.⁷ Temu ustrezno v tedanjem času simbola države še ni predstavljal celotno mesto, temveč so to nalogo izpolnjevala le izstopajoča politična in sakralna središča znotraj ali v bližini glavnega mesta.

Glavno mesto 19. stoletja pa je nasprotno služilo moderni državi kot simbol v svojem celotnem funkcijskem sestavu. Kolikor bolj je nacija presegala stanovske meje in je v politiki lahko sodelovalo tudi meščanstvo, je njegov mestni življenjski svet postal relevanten za nacionalno ustvarjanje simbolov. Cela vrsta objektov, ki smo jih omenili v primeru Budimpešte, je bila prestižnega pomena; dopolniti jo moramo predvsem s stavbami na železniških postajah, z novo urejenimi javnimi parki in zdaj tudi meščanski javnosti dostopnimi starejšimi parki kot tudi parkovno urejenimi pokopališči. Besedilo o Budimpešti omenja bližnje gozdove in zelenje na Margaretinem otoku.

Prav v rezidenčnih mestih, torej v glavnih mestih, so v teku vzpostavljanja absolutistične države močno omejili iz srednjega veka poznano občinsko svobodo; v 19. stoletju so vse bolj cenili komunalno samoupravo. Glavno mesto je lahko izpolnjevalo svoje naloge središča celotne države le, če je njen vsakdan organizirala učinkovita in samostojno delujoča občina; sem je tako v Budimpešti kot v Zagrebu sodilo, da so presegli pravosodno razcepljenost, ki je izvirala iz porajanja mesta, ter oblikovali enotno mestno občino na celotnem funkcionalnem prostoru mesta. Simbolni izraz nove komunalne samozavesti je bila gradnja reprezentativnih mestnih hiš.⁸

Glavno mesto 18. stoletja je bilo še v prvi vrsti konzumno središče;⁹ glavno mesto 19. stoletja pa hkrati tudi proizvodno središče. Naj opozorimo na pozitivno konotacijo tovarniških dimnikov v besedilu o Budimpešti. V zvezku “Hrvaška – Slavonija” predstavljene knjižne serije o Avstro-Ogrski je glede Zagreba rečeno, da človek vidi *“obrate, ki s*

⁶ Izvajanja v nadaljevanju slonijo na delu Agnes SÁGVÁRY: *Stadien der europäischen Hauptstadentwicklung und die Rolle der Hauptstädte als Nationalrepräsentanten*, v: *Hauptstädte in europäischen Nationalstaaten*, izd. Theodor Schieder, Gerhard Brunn, München – Wien 1983, str. 165–180.

⁷ Edith Ennen: *Funktions- und Bedeutungswandel der “Hauptstadt” vom Mittelalter zur Moderne*, v: *Hauptstädte in europäischen Nationalstaaten*, str. 154–163.

⁸ Martin Damas: *Das Rathaus. Architektur- und Sozialgeschichte von der Gründerzeit bis zur Postmoderne*, Berlin 1988, str. 12–15 se ukvarja z mestno hišo kot “simbolom mestne samouprave” in kot “ustavnim simbolom”, vendar hkrati dvomi o izpolnljivosti te zahteve, kadar se država kot celota nahaja v nadrejenem položaju.

⁹ SÁGVÁRY: *Introduction*, str. 19.

svojimi visokimi kadečimi se dimniki temu delu Zagreba podeljujejo videz industrijske države".¹⁰

Nosilci izgradnje glavnega mesta so bili v 18. stoletju krona, država in plemstvo. V 19. stoletju je izgradnja postala zadeva meščanskih slojev in s tem naloga, ki so si jo zastavili sami. To zelo lepo ponazarja zvezek iz serije o monarhiji, ki govori o Dunaju. Modernizacija Dunaja napreduje "pod zaščito cesarske hiše, z blagoslovom napredujočega duhovnega in gospodarskega življenja, smisla za skupnost ter ustvarjalne moči svobodnega meščanstva".¹¹ Izgradnja naj bi postala možna; kajti "na mesto birokratskega pokroviteljstva je stopila prosta konkurenca". Dunaj je pod novimi pogoji postal "z lepoto prežeta celostna umetnina, ki od stolpov in kupol monumentalnih zgradb pa vse do keramičnih ploščic in preprog, ki pokrivajo tla naših bivalnih prostorov, priča o osvobojenem umetniškem prebivalstvu".¹²

Mesto kot celota predstavlja simbol meščanskega vzpenjanja; mestna hiša mestne občine se popolnoma sklada z imperialnimi zgradbami ob Ringu.

V primerjavi z 18. stoletjem je 19. stoletje zaznamovala mnogo večja socialna dinamika, ki se kaže že v hitrejši rasti mest. K spreminjanju funkcijskega sklopa mesta je hkrati sodila vse večja muzealizacija posameznih delov mesta, ki so prav s tem dobili značaj spomenikov nacionalne zgodovine. Primeri tega so gornje mesto v Budi, praške uličice ali gornje mesto v Zagrebu: "Spokojna tišina nas objame, kakor hitro iz poslovnega vrveža spodnjega mesta z žičnico prispemo na Strossmayerjevo sprehajališče".¹³

Kar smo na tem mestu povedali o modernizaciji glavnih mest, sicer velja na splošno za razvoj evropskih mest v 19. stoletju, vendar se to v skladu s hierarhijo tipov mest¹⁴ še posebej jasno kaže na primeru glavnih mest.

Preoblikovanje glavnih mest je potekalo ambivalentno v teku samodejnega procesa modernizacije in preobrazbe, ki jo je načrtovala politika reform. Zadevalo je preslojitev mestne družbe in se je v "notranji urbanizaciji" kazalo v prenovi mestne podobe in mestne infrastrukture. Nadaljnja vidika modernizacije sta vzpostavitev komunalne samouprave in spreminjanje dejavnikov, ki tvorijo mesto, predvsem na podlagi industrializacije.¹⁵

Glavno mesto, ki ustreza zahtevam sodobnosti, je izraz nacionalnega prestiža; vendar pa zgolj modernost še ni zadostno pojasnilo, zakaj glavno mesto postaja simbolna vrednota nacionalne države. Vrh tega imajo številni objekti glavnega mesta dvojno funkcijo; poleg primarne funkcije jim, kakor bomo v nadaljevanju prikazali na primeru posameznih objektov, dodatno pripisujemo simbolni pomen.

Muzej je v prvi vrsti kraj, kjer zbirajo in razstavljajo predmete kulturnega ustvarjanja.

¹⁰ ÖUM. Croatien-Slawonien, Dunaj 1902, str. 250 (avtor Hinko Hranilović). – Prepoznamo lahko jasne poudarke: Pariz je bil v prvi vrsti upravno mesto, London trgovsko in Berlin industrijsko mesto; prim. Jürgen Paul: Großstadtkultur und Lebensstil. London, Paris, Berlin, v: Funkkolleg Moderne Kunst. Studienbegleitbrief 1, Weinheim – Basel 1989, str. 52–94, na tem mestu str. 61.

¹¹ ÖUM. Wien und Niederösterreich, 1. Abt. Wien, Wien 1886, str. 50 (avtor prispevka: Karl Weiß).

¹² ÖUM. Wien und Niederösterreich, str. 72 (Karl von Lützwow).

¹³ ÖUM. Croatien-Slawonien, str. 256. – Izgradnja še danes delujoče talne žičnice ni služila le reševanju prometno-tehničnega problema, temveč je hkrati izražala željo po enakovrednosti Zagreba in Budimpešte, kjer talna žičnica vodi z brega Donave v gornje mesto Bude.

¹⁴ Prim. Paul: Großstadtkultur und Lebensstil, str. 81.

¹⁵ Opiramo se na S. Gyimesi: Die ostmitteleuropäischen Städte und die Modernisierung im 19. Jahrhundert, v: Études historiques hongroises 1985, publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois, Budapest 1985, 1. zv., str. 335–346, tu str. 336–337.

Določeni muzeji so hkrati opredeljeni kot kraji nacionalne integracije;¹⁶ v smislu *national building* postanejo “zidaki nacije”.

Gledališče je s svojim delovanjem vpeto v “literarno vrsto”;¹⁷ v svojem repertoarju in uprizoritvah sledi mednarodnim trendom, in, kakor je bilo rečeno v besedilu o Budimpešti, sodi k “evropski kulturi”.¹⁸ Istočasno pa se nahaja v “zunajliterarni vrsti”, kadar gledališki program sega po nacionalnih temah in je prostor lahko nacionalno konotiran, kakor je na primer Vlaho Bukovac železni zastor leta 1895 dokončanega zagrebškega Narodnega gledališča poslikal z motivom “hrvaškega nacionalnega preporoda”. Posamezna nacija svojo težnjo po prestižu izraža z željo po lastnem gledališču. “[Praško narodno gledališče] je zgovorna priča presenetljivega, silovitega razvoja celotnega naroda.”¹⁹

Izgradnja parlamentarne stavbe po eni strani zagotavlja proceduralnost civilne demokracije s cenzusno volilno pravico, pa čeprav je le-ta eventualno prisotna še v omejeni meri. Zgradba po drugi strani postaja simbol v parlamentu zastopane nacije. Simbolno vrednost lahko še povečajo določena znamenja, na primer parada orožja ob madžarskem državnem prazniku.

Pokopališča po svoji primarni funkciji služijo pokopavanju umrlih; novo osnovanje pokopališč v 18. in 19. stoletju namesto starih znotraj mesta so narekovali razmisleki o prostorskem načrtovanju in higienske zahteve. Vendar so določena pokopališča ali posamezna področja znotraj njihovega okvira postala nacionalni spomeniki, pa naj bo, da so, kakor pokopališče Père Lachaise v Parizu, do te vloge šele zrasla, ali pa, da so bili že osnovana kot takšna. Pokopališče postane simbol naroda, ker tu ležijo pokopani številni, ki jih pojmuje kot pomembne za narod; pokop na pokopališču, ki ga pojmuje kot simbolno nacionalnega, postane odlikovanje.²⁰ Vlogo pokopališča kot nacionalnega spomenika lahko posebej nazorno prikažemo na primeru arkad pokopališča Mirogoj v Zagrebu ali na podlagi pokopališča na Vyšehradu v Pragi. O tem priča tudi ustrezni zvezek serije o Avstro-Ogrski: “Nadaljnja znamenitost današnjega Vyšehrada je lepo ležeče in negovano pokopališče, ki je v preteklih desetletjih postalo neke vrste slavno pokopališče à la Père Lachaise.”²¹

Med nacionalne simbole v podobi glavnih mest sodijo tudi cerkve, pa naj bo, da gre za novogradnje v historističnem slogu ali za obnovitve starejših zgradb v skladu s historističnim okusom tedanjega časa. Besedilo o Budimpešti omenja restavracijo Matejeve cerkve; novo-

¹⁶ Podobno dvojno vlogo opravlja etnologija. Tudi tu nacionalno dediščino šele opredeljujejo; prim. Tamás Hofer: Construction of the 'Folk Cultural Heritage' in Hungary and Rival Versions of National Identity, v: Hungarians between “East” and “West”. National Myths and Symbols, izd. Tamás Hofer, Budapest 1993, str. 27–52.

¹⁷ Pojma “literarne” in “zunajliterarne vrste” uporablja ruski literarni teoretik Viktor Šklovskij, predstavnik formalistične šole. V posameznem besedilu se imanentne literarne smeri razvoja, “literarne vrste” križajo z vplivi zunajliterarnega sveta.

¹⁸ Prim. glede tega vidika Helmut Konrad: Urbane Identität in Zentraleuropa. Überlegungen zu einer vergleichenden Studie, v: Österreichische Osthefte 37 (1995), 1, str. 13–23. – Študija se nanaša na Linz, Leipzig, Bologna und Ljubljano.

¹⁹ ÖUM, Böhmen, I. del, Dunaj 1894, str. 191 (Avtor članka “Die alte Königsstadt Prag” Joseph Freiherr Alexander von Helfert). – Odseki o narodoslovju in literaturi v tem zvezku so strogo ločeni na “Slovane” in “Nemce”.

²⁰ Zanimivo je, kako se obstoječa simbolnost kraja ohrani ne glede na spreminjanje sistemov: tako predrevolucionarni kot tudi sovjetski veljaki so pokopani na pokopališču ob Novem ženskem samostanu v Moskvi.

²¹ ÖUM, Böhmen, str. 190.– V zvezku o Galiciji se glasi: “V skladu s splošnim občutenjem je krakovska katedrala že dolgo, če že ne poljska Westminsterska opatija, pa vsaj nacionalni “Campo santissimo”: ÖUM, Galizien, Wien 1898, str. 24.

gotska predelava Zagrebške stolnice, ki je bila poškodovana ob potresu leta 1880, se je vključila v modernizacijo glavnega mesta. Toda, gledano v celoti, je sakralnim zgradbam v izgradnji glavnega mesta v 19. in 20. stoletju pripadala še bolj podrejena vloga; k izoblikovanju moderne nacije je včasih sodilo, da je versko zavest kot prevladujoča identifikacija zamenjala nacionalna zavest.²²

Premik vrednot v teku sekularizacije se kaže tudi v izraziti simbolni funkciji šolskih in visokošolskih zgradb kot izrazov nacionalnega prestiža. Besedilo o Budimpešti se ponaša z velikimi izdatki *“za poglavitna sredstva nacionalne kulture, šole”*.

Postavljanje spomenikov gotovo služi estetizaciji prostora; vendar je pri njih simbolna funkcija celo primarna; kot primere naj navedemo Vaclavov spomenik v Pragi in Jelačićev spomenik v Zagrebu. S pomočjo spomenikov ter imen ulic in trgov je prostor glavnega mesta mogoče preoblikovati v topografijo nacionalne zgodovine.

Tako glavno mesto poleg pravno-politične funkcije opredeljuje tudi velika gostota objektov, ki so opredeljeni kot nacionalno relevantni; mesto v celoti privzema simbolno funkcijo.²³ Obisk glavnega mesta je podoben romanju; glavno mesto postane obvezni cilj razrednih potovanj.

Dosedanja izvajanja o glavnem mestu kot simbolu nacionalne države je mogoče na splošno prenesti na celotno Evropo in v veliki meri veljajo tudi za zunajevropska glavna mesta. Zato se zastavlja vprašanje, v čem se kažejo posebnosti glavnih mest v vzhodno-srednjeevropskem prostoru.

Najprej naj navedemo dve negativno formulirani razmejitvi:

Vsa vzhodno-srednjeevropska glavna mesta ležijo zunaj območja, na katerem so se nacionalne države oblikovale na podlagi integracije, kjer je obstoječa država nudila nespremenjen okvir za oblikovanje civilne nacije in s stabilnimi mejami dosegla novo identiteto kot nacionalna država; razvojni proces od rezidenčnega mesta do sodobnega glavnega mesta je bil tu neprekinjen. Oblikovanje nacionalne države na podlagi integracije je najčisteje potekalo v Franciji; verjetno pot Poljske do tega cilja so prekinile delitve.

Na Madžarskem je vse do poznega 19. stoletja obstajala pobuda, da bi iz dežel Štefanove krone s pomočjo integracije oblikovali nacionalno državo in neodvisno od etničnega izvora prebivalstva ustvarili madžarsko državljansko nacijo. Vendar je ta koncept od samega začetka dalje ogrožala učinkovito etnično opredeljena madžarska narodna zavest; koncepta nikdar niso sprejeli etnični ne-Madžari in njihova konkurenčna gibanja, in v enaki meri, do katere so se emancipirali drugi narodi, so tudi na madžarski strani postopoma prešli na dominantno etnično-jezikovno nacionalno razmejevanje.²⁴

Glavna mesta vzhodne srednje Evrope poleg tega ležijo izven mladih državnih tvorb na območju nekdanjega Osmanskega cesarstva. Le tu – v Srbiji, Bolgariji, Grčiji in Turčiji – se je zgodil izrazit prelom s časom pred nacionalno državo. Gradbena prenova in socialna prestrukturacija sta služili opuščanju stare dediščine, kar so najbolj dosledno izvedli v Beogradu.²⁵ V primeru Turčije je prelom s preteklostjo zaznamoval tudi prenos glavnega mesta v Ankaru.

²² Kar ne spremeni dejstva, da je Cerkev povsod tam, kjer je veroizpoved ostala kriterij nacionalne razmejitve, postala pomemben nosilec nacionalnega gibanja. Primera iz vzhodne srednje Evrope sta poljski in hrvaški narod.

²³ Podobno glede Londona, Pariza in Berlina Paul: *Großstadt-Kultur*, str. 52, 81.

²⁴ Glede odnosa med izgradnjo glavnega mesta in madžarizacijo mesta z naseljevanjem in asimilacijo prim. Horst Haselsteiner: *Budapest als Hauptstadt des ungarischen Reichsteils der Habsburger Monarchie*, v: *Hauptstädte in europäischen Nationalstaaten*, str. 121–133.

²⁵ Glede teh mest prim. prispevke v zborniku: *Hauptstädte in Südosteuropa: Geschichte, Funktion, nationale Symbolkraft*, izd. Harald Heppner, Wien – Köln – Weimar 1994.

Izjemo predstavlja glavno mesto Bosne in Hercegovine, Sarajevo. Z obstoječo relativno močno islamizacijo in "posebno potjo" razvoja spričo strukture različnih narodnosti je država deloma ohranila svoj orientalski značaj.²⁶

Današnja glavna mesta vzhodne srednje Evrope so se v 19. stoletju še vsa nahajala v imperialnih državah. Funkcijo glavnih mest posamezne nacionalne države so dobila bodisi v skladu z novo ureditvijo po prvi svetovni vojni; ali pa so, če kakor v primeru Bratislave in Zagreba ne upoštevamo začasne vloge glavnega mesta leta 1939 oz. od 1941 do 1945, šele z novo ureditvijo po letu 1991 postala glavna mesta samostojnih držav. Ob tem so glavna mesta držav, ki so nastale v letih 1991–93, vendarle že prej vsa izpolnjevala funkcijo glavnih mest posameznih federalnih enot znotraj nekdanjih držav.

Vsa glavna mesta vzhodne srednje Evrope imajo dolgo tradicijo centralnosti in so se prvič razmahnila v teku visokosrednjeveških kolonizacijskih gibanj in izoblikovanja mestnega tipa srednjeevropske pravne države. V skladu s tradicijo je bila za vsa glavna mesta vse do 19. stoletja značilna multietnična struktura in večjezičnost. Zdaj pa je analogno z uveljavitvijo principa nacionalne države v veliki meri zaključena tudi nacionalna homogenizacija ali vsaj marginalizacija pripadnikov drugih narodnosti. Izjemo predstavljata glavni mesti Estonije in Latvije s svojima močnima ruskima manjšinama, ki sta tja prispeli šele v teku sovjetske migracijske politike po drugi svetovni vojni.

Dunaj s svojo tradicionalno funkcijo prestolnice v vrsti glavnih mest vzhodne srednje Evrope predstavlja poseben primer. Izgradnja glavnega mesta v teku modernizacije v 19. stoletju je, kakor smo že nakazali, potekala še z namenom, da bo to cesarsko mesto; navedeno besedilo ni vsebovalo nikakršnih nacionalnih implikacij. Vendar se je že pred letom 1918, v času Karla Luegerja in prodora nemškonacionalne ideologije pokazala ambivalentnost med vlogama imperialnega in nacionalnega središča. – Po letu 1918 se je nato zgodila preobrazba iz simbola imperialne države v simbol nacionalne države Republike Avstrije: vendar ta preobrazba vse do danes ni bila dokončno izpeljana. Dunaj pač ni Avstrija, če parafraziramo uvodni citat o Budimpešti.

Druga mesta vzhodne srednje Evrope so že v 19. stoletju vsa obstajala v okviru imperialnih držav. Budimpešta, Praga in Varšava so bile tudi same metropole in rezidence samostojnih držav.

Budimpešta in Praga sta bili tudi v okviru svoje vključenosti v imperialne države v celoti pojmovani kot glavni mesti. – Kakor v članku o Budimpešti, tako tudi v prispevku o Pragi v ustreznem zvezku serije "Österreich-Ungarn in Wort und Bild" zasledimo smelo primerjavo z drugimi glavnimi mesti: začetki Prage naj bi ležali v temi prav kakor začetki Rima, Pariza in Londona.²⁷ Avtor se sklicuje na Alexandra von Humboldta in Prago poleg Carigrada, Lizbone in Neaplja predstavlja kot eno izmed najlepših evropskih prestolnic.²⁸ Praga naj bi bila v tej skupini edino mesto v osrčju dežele. Obmorska lega se tudi tu pojavlja kot estetska prednost. V Budimpešti lahko, kakor smo omenili zgoraj, pogled na nočno mesto zbudi vtis, kakor da mesto leži ob morju; Praga lahko prednost drugih mest nadomesti "tako s svojo neprimerljivo slikovito lego, kot tudi z množino zgodovinskih spominov in izjemnih stavb."

²⁶ Dober pregled nudi Jusuf Mulić: Sarajewo: Hauptstadt Bosniens und der Herzegovina zwischen Ost und West, v: Hauptstädte zwischen Save, Bosphorus und Dnjepr: Geschichte – Funktion – nationale Symbolkraft, izd. Harald Heppner, Wien – Köln – Weimar 1998, str. 145–170.

²⁷ ÖUM. Böhmen, str. 165. – Humboldt Neapelj obravnava kot glavno mesto kraljevine obeh Sicilij.

²⁸ ÖUM. Böhmen, str. 202.

Na splošno bode v oči, kako močno je prispevek Nemca v primerjavi s prispevkom o Budimpešti usmerjen v zgodovino. To morda lahko pojasnimo s tem, da je bila ob koncu 19. stoletja konsenza zmožna predvsem zgodovinsko osnovana regionalna identiteta, nasprotno pa bi ob močnem poudarjanju sedanjosti neizbežno morali tematizirati spor med narodnostmi. Avtor se zato tudi dosledno izogiba oznaki "češko". Dobrovský je predstavljen kot "avtohtoni učenjak".²⁹

Čehizacije Prage ni mogoče razbrati iz same podobe mesta, s spomenikov in napisov; šele funkcija in simbolna vrednost posameznih novogradenj kažejo na preobrazbo: Narodno gledališče,³⁰ Narodni muzej ter v notranjosti s češko-nacionalnimi motivi okrašena občinska zgradba so izrazi češke narodne zavesti.

Za razliko od Budimpešte ali Prage je bilo v drugi polovici 19. stoletja vsekakor vprašljivo, ali naj se zgodovinski prestolnici Poljske prizna vlogo nacionalne metropole. Varšava je živela v napetosti med "organskim delom" poljskega nacionalnega gibanja, ki je hotelo z dosledno modernizacijo okrepiti nacionalno identiteto, ter med namero ruske politike, da bi iz poljske metropole naredili rusko upravno mesto.³¹ Vlogo stavb kot simbolov lahko dobro ponazorimo na primeru pravoslavne katedrale v Varšavi. Zgradili so jo v znamenju nepoljskosti in jo prav kmalu po osnovanju poljske nacionalne države, že leta 1919, podrli.

Krakov je sicer že pred delitvijo Poljske igral vlogo najpomembnejšega središča v cesarstvu in v 19. stoletju ni bil več potencialna prestolnica poljske nacionalne države, ki naj bi jo na novo ustanovili. Toda mesto je posebej na avstrijskem območju in celo na celotnem območju, ki so ga naseljevali Poljaki, igralo vlogo metropole kulturne nacije.

Prispevek o Krakovu v zvezku o "Galiciji" mesto označuje kot "spomenik poljske kulture" in nadaljuje: "*Poleg tega se moramo zavedati, da si mora tisti, ki želi pravilno ceniti mesta, ki so bila nekdanj slavna in so danes propadla, in vsaj površno spoznati njihovo preteklost, ta mesta ogledati brez predsodkov, skrbno in natančno. Vedeti mora, da so speča mesta podnevi banalna in brez življenja; v večernih urah pa se vanje vrne vzdušje in iz starih zidov veje večna lepota in poezija.*"³²

Odrpto ostaja vprašanje, ali naj bi podoba o spancu mest implicirala ponovno prebujenje mesta v prihodnosti.

Današnja glavna mesta vzhodne srednje Evrope so postala središča nacionalnih gibanj že dolgo pred ustanovitvijo nacionalne državnosti. Glede Zagreba se glasi: "*Zagreb se je kot glavno mesto Hrvaške že v 19. stoletju povzpel do posebne pomembnosti. Ilirsko gibanje je iz Zagreba takoj naredilo osrednje mesto političnih in kulturnih interesov.*"³³

V istem smislu je že leta 1863 slovenski avtor Fran Levstik Ljubljano označil kot "naše znamenite Atene".³⁴

Notranja urbanizacija se je odvijala kot del procesa modernizacije, kot uveljavljanje meščanskih oblik življenja in istočasno kot vidik nacionalne emancipacije. Posedovanje metropole je omogočilo razmah kulturnega naroda in uveljavitev nacionalnega jezika.³⁵

²⁹ ÖUM. Böhmen, str. 166.

³⁰ Narodno gledališče se je razvilo iz deželnega gledališča, kar je bilo formalno izpeljano leta 1864. – V zvezku: ÖUM. Böhmen II, Wien 1896, str. 189 avtor prispevka o gledališkem življenju, Oskar Teube, uporablja izraz "čehoslovaško".

³¹ Stefan Kieniewicz: Warschau als Hauptstadt der neuzeitlichen polnischen Nation, v: Hauptstädte in europäischen Nationalstaaten, str. 87–102.

³² ÖUM. Galizien, str. 4–5, 30 (Constantin Maria Ritter von Görski).

³³ ÖUM. Croatien-Slavonien, str. 304 (Robert Pinter).

³⁴ Kakor citira: Peter Vodopivec: Laibach/Ljubljana: Die Hauptstadt der Republik Slowenien, v: Hauptstädte zwischen Save, Bosphorus und Dnjepr, str. 9–30, tu str. 22.

³⁵ Ságvári: Stadien der europäischen Hauptstadtentwicklung, str. 167.

Kot primer vzemimo izgradnjo zagrebškega spodnjega mesta v obliki "zelene podkve" v 2. polovici 19. stoletja. Podlago predstavlja botanični vrt; njegovi stranici tvorita osi parka. Na eni osi leži železniška postaja, umetnostni paviljon, Akademija in sodišča, na drugi strani pa Narodna knjižnica, Etnografski muzej, telovadnica "Sokola", Narodno gledališče in Univerza ter v najbližji bližini še gimnazija in Muzej umetnosti in obrti.³⁶ Tako je na majhnem prostoru nastalo to, kar je v zvezku o Dunaju označeno kot "celostna umetnina". Postavitev stavbe Deželnega zbora zunaj tega prostora in namesto tega na Markovem trgu v Zagrebškem gornjem mestu izhaja iz zgodovinske mogočnosti tega kraja; zgradba znotraj stavbne substance, ki jo obdaja, še vse do danes predstavlja predimenzioniran tujek.

Podobno kot Budimpešta znotraj Madžarske, je tudi Zagreb v zvezku "Hrvaška-Slavonija" prikazan kot središče, ki je nastalo po naravni poti: *"Na skrajni zahodni meji naše domovine se je zdaj razvil Zagreb kot vezni člen med Vzhodom in Zahodom, kot trdnjava in vrata zahodne kulture, ki je od tu po krvavi sledi stoletja dolgih bojev počasi prodirala proti Vzhodu, da bi se znova polastila odtujenih ji področij. To težavno nalogo je Zagrebu naložila njegova geografska lega in s tem, ko je mesto kot sedež izobraževanja predstavljalo duhovno središče naše domovine, je tudi v političnem, etnografskem in ekonomskem pogledu zraslo v prvo mesto Hrvaške."*³⁷

S tem, da ima narod metropolo s simbolno funkcijo, je istočasno povezana zahteva po nacionalni državi; metropola je ustvarila predpogoje za njeno realizacijo.³⁸ Skorajda značilnost vzhodne srednje Evrope je, da je bilo glavno mesto v trenutku oblikovanja nacionalne države že izoblikovano kot metropola naroda.

Podobe mest vzhodne srednje Evrope je relativno malo zaznamoval čas med obema vojnama. Sposobnost funkcioniranja je po eni strani zagotavljala že dana stavbna substanca; po drugi strani se je pridajanje simbolov v največji meri zgodilo že v 19. stoletju in se izkazalo za zadostno. Konec koncev so bili časi ekonomskega razcveta prekratki, da bi v njih lahko izvedli velike projekte.

Vendar pa vseeno naletimo na zametke ustvarjanja novih središč; takšen primer predstavlja Riga: od leta 1934 dalje, približno v času Ulmanisovega državnega udara in uveljavitve avtoritarne oblike oblasti se je pričela vse bolj kritična drža do gradbene dediščine starega mesta Rige, ki so ga zdaj odklanjali kot "tuje" in nemško.³⁹

Do leta 1939 so namesto porušениh zgradb nastale sodna palača, vojni muzej, ministvo za finance in vojaška veleblagovnica; načrtovanih nadaljnjih gradenj niso realizirali. Zahteva po modernosti in funkcionalne potrebe glavnega mesta so se dopolnjevale s postavljanjem znamenj, ki so kljubovala staremu mestu; novogradnje so bile simbol letonske nacionalne emancipacije. Ob tem eksplicitno niso izkoristili možnosti, da bi sodobno središče osnovali na dotlej nepozidani in simbolno nepomembni površini; za kar bi bil na voljo nasprotni breg Dvine. Realizirani in načrtovani ukrepi iz časa od 1934 do 1939 so skupaj s tem, kar je bilo uničenega v vojni, začrtali pot za načrtovanje mesta v sovjetskem obdobju.

³⁶ Zgodovino načrtovanja in izgradnje "zelene podkve" zdaj bolj natančno obravnava Snježka Knežević: *Zagrebačka zelena potkova*, Zagreb 1996.

³⁷ ÖUM. *Croatien-Slawonien*, str. 250 (avtor Hinko Hranilović).

³⁸ Temu ustrezno so se federalne ustavne ureditve Sovjetske zveze in Jugoslavije izkazale za neodvisne od izvornega namena in so v letih 1989–91 predstavljale koristen okvir za osamosvojitve posameznih narodov.

³⁹ Andreas Fülberth: *Hauptstadtausbau im Zeichen nationaler Emanzipation. Das Beispiel Riga*, v: *Nordost-Archiv N. F. 6* (1997), 1, str. 335–342. – Andreas Fülberth v okviru projekta, ki ga je sponzorirala tovarna Volkswagen, vodil pa avtor pričujočega zapisa, obravnava temo "Hauptstadt-Planung im autoritären Staat am Beispiel von Kaunas, Riga und Tallinn".

Prav Ljubljana je eden izmed primerov mest, ki jih je gradbeno močneje zaznamoval čas med obema vojnama. Cilj najpomembnejših arhitektov Ivana Vurnika in Jožeta Plečnika je bila "preobrazba mesta v slovensko nacionalno metropolo".⁴⁰

V času socializma in – izjemo Jugoslavije – istočasne pripadnosti sami Sovjetski zvezi ali sferi njene hegemonije vloga mesta kot simbola nacionalne države na splošno ni bila postavljena pod vprašaj. Odnos do gradbene dediščine je bil različen; ureditev je deloma narekovala vojna škoda. Nacionalno simboliko je ob tem predvsem v okviru novogradenj prekrila socialistična simbolika. Glede na razsežnosti preoblikovanja podobe glavnega mesta so nekaj posebnega predstavljali le deloma uresničeni načrti v Ceausescujevi Romuniji.

Preobrati ob razpadu socialističnega sistema in delne preureditve državnega zemljevida vzhodne srednje Evrope so nacionalni simboliki glavnih mest podelili novo težo. Počakati moramo, da bomo videli, do kolikšne mere bo bodoča gradbena politika tam načrtno ustvarila nacionalne simbole in predvsem, do kolikšne mere bodo simbole socializma odpravili ali jim pripisali nov pomen. Prav v ponovno združenji Nemčiji je tematika glavnega mesta, izbire njegovega sedeža in njegove ureditve zavzemala veliko prostora v političnem diskurzu.⁴¹

Vzhodna srednja Evropa je po eni strani vpeta v vseevropski proces preobrazbe in oblikovanja glavnega mesta v civilni družbi in v trdno pravno-politično opredelitev pojma glavnega mesta; po drugi strani pa vzhodno srednjo Evropo na podlagi specifikuma dolge pripadnosti imperialnim državam zaznamuje poseben razvoj: pridobitev vloge metropole nekega naroda in znamenj nacionalnega glavnega mesta se časovno jasno nahaja pred oblikovanjem nacionalne države.

Ob koncu naj pojasnimo, da glavno mesto ni **najpomembnejši**, temveč **eden izmed** simbolov nacionalne države. Drugi simboli so lahko: kot narodna dediščina opredeljeni literarni korpus, ustvarjanje glasbe, folklorja,⁴² ki jo priznavamo za svojo, pa tudi pokrajina, še posebej pogorja in reke. Agrarno romantična ideologija kot struja nacionalizma je bila do procesa urbanizacije celo skeptično naravnana in je zato tudi v glavnem mestu mogla videti le majhno simbolno vrednoto.⁴³

Predhodna izvajanja smo si zamislili kot predstavitev rastra sistematičnih vprašanj, pa tudi kot zametek obsežnega komparativnega preučevanja posameznih objektov in razvojnih procesov v glavnih mestih vzhodne srednje Evrope.

Pričel sem z Budimpešto in bom s citatom o tem mestu tudi zaključil; v zborniku "Hauptstädte in Südosteuropa", ki je izšel leta 1994, Éva Somogyi pravi takole: "*Budimpešta v madžarski zgodovini in sedanosti ni zgolj veliko mesto, v katerem prebiva nezdravo velik del prebivalstva dežele, temveč predstavlja tudi simbol*".

Prevedla Amalija Mergole

⁴⁰ Vodopivec: Laibach/Ljubljana, str. 26.

⁴¹ Paul: Großstadtkultur, str. 81 pravi, da sta bila v 19. stoletju "estetski pomen in reprezentativna funkcija" mesta še samoumevna. Šele v sedanjem času – torej ob koncu osemdesetih let 20. stoletja – naj bi "se splošna zavest v kritični reakciji na moderno ponovno močneje zavedla estetske funkcije oblikovanja mesta". – Prav diskusije o prestolnici v Berlinu kažejo, da se je ta težnja še okrepila.

⁴² Prim. omenjeno delo Hoferja: Construction of the "Folk Cultural Heritage". – Sem sodi tudi ples, prim. Peter Rustja: "Glasba svira Hej Slovani ...". O plesnoj kulturi slovenskega meščanstva v Trstu v letih 1852–1897, v: Zgodovina za vse. Vse za zgodovino 4 (1997), 2, str. 66–72.

⁴³ Prim. Éva Somogyi: Budapest als Hauptstadt Ungarns, v: Hauptstädte in Südosteuropa, str. 29–36, tukaj str. 35. – Tukaj tudi citat na koncu prispevka.

Zusammenfassung

Die Hauptstadt als Symbol des Nationalstaates in Ostmitteleuropa

Ludwig Steindorff

Die Hauptstadt verkörpert Idee und Anspruch des Nationalstaates einmal durch die Leistungen, die sie für Ausbildung und Funktion des Nationalstaates erbringt, dann dadurch, daß ihr eine Symbolfunktion für den Nationalstaat zugeschrieben wird.

Der Autor geht aus von Zitaten aus dem Band "Budapest" aus der halboffiziösen, um die Jahrhundertwende erschienenen Reihe "Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild", in der sich die einzelnen Territorien des Gesamtreiches präsentieren. Der ganze Text ist vorrangig auf Modernität, Fortschrittsdenken und Optimismus orientiert.

Die Argumentationsführung mit Bezug auf Budapest läßt sich leicht auf andere europäische Hauptstädte und nationale Metropolen übertragen. Ihnen allen ist gemeinsam, dass sich die für die Hauptstadt charakteristischen Merkmale im Zuge der gesellschaftlichen Modernisierung im 19. Jahrhundert deutlich wandeln.

Die den Ansprüchen der Moderne entsprechende Hauptstadt ist Ausdruck von nationalem Prestige. Doch die Modernität allein ist noch kein hinreichendes Erklärungsmuster dafür, warum die Hauptstadt zum Symbolwert für den Nationalstaat wird. Hinzu tritt die Doppelfunktion vieler Objekte der Hauptstadt; neben ihrer Primärfunktion wird ihnen, wie anhand von Museum, Theater, Friedhof, Parlamentsgebäude und Denkmälern erläutert, zusätzlich eine symbolische Bedeutung zugewiesen.

Es stellt sich nun die Frage, worin die Spezifika für die Hauptstädte im Raum Ostmitteleuropas liegen. – Die ostmitteleuropäischen Hauptstädte liegen alle außerhalb des Bereiches der Nationalstaatsbildung durch Integration, wo ein bestehender Staat den unveränderten Rahmen für die Ausbildung der bürgerlichen Nation bot. Die Hauptstädte Ostmitteleuropas liegen zudem außerhalb der jungen Staatenbildungen im Bereich des ehemaligen Osmanischen Reiches. Nur dort erfolgte ein expliziter Bruch mit der Zeit vor dem Nationalstaat.

Die heutigen Hauptstädte Ostmitteleuropas waren im 19. Jahrhundert alle noch in Imperialstaaten gelegen. Sie erlangten die Funktion von Hauptstädten eines Nationalstaates entweder in Folge der Neuordnung nach dem Ersten Weltkrieg; oder sie wurden erst durch die Neuordnungen ab 1991 Hauptstädte von selbständigen Staaten.

Alle Hauptstädte Ostmitteleuropas blicken auf eine alte Tradition der Ausübung von Zentralitätsfunktionen zurück und erlebten ihre erste Entfaltung im Zuge der hochmittelalterlichen Kolonisationsbewegungen und der Ausbildung des Stadttyps der mitteleuropäischen Rechtsstadt. Sie wurden lange vor Erreichung der Nationalstaatlichkeit bereits zu Zentren von Nationalbewegungen. Das Verfügen über eine Metropole ermöglichte die Entfaltung der Kulturnation und die Durchsetzung der Nationalsprache. Im Verfügen über eine Metropole mit Symbolfunktion für die Nation lag zugleich der Anspruch auf den Nationalstaat; die Metropole schuf die Voraussetzungen zu seiner Realisation.

Die Stadtbilder der Hauptstädte Ostmitteleuropas sind relativ wenig von der Zwischenkriegszeit geprägt. Nur fallweise treffen wir durchaus auf Ansätze zur Schaffung neuer Zentren; Beispiele bieten Riga und Ljubljana. Die nationale Symbolik wurde dabei vor allem im Umfeld von Neubauten durch Symbolik des Sozialismus überlagert. Es bleibt abzuwarten, inwieweit jetzt nach Ablösung des sozialistischen Systems zukünftige Baupolitik in den Hauptstädten planvoll neue nationale Symbole schafft.

Ostmitteleuropa ist einerseits eingebunden in den gesamteuropäischen Prozeß der Umformung und Ausbildung der Hauptstadt in der bürgerlichen Gesellschaft und in die feste politisch-juristische Definition des Hauptstadtbegriffes; andererseits ist Ostmitteleuropa durch das Spezifikum der langen Zugehörigkeit zu Imperialstaaten von einer Sonderentwicklung gekennzeichnet: Die Gewinnung der Rolle als Metropole einer Nation und der Merkmale einer nationalen Hauptstadt geht der Nationalstaatsbildung zeitlich deutlich voraus.

Die vorangegangenen Ausführungen sind gedacht als Vorstellung eines Rasters von systematischen Fragestellungen wie auch als Ansatz für weitergehende komparative Untersuchungen zu einzelnen Objekten und Entwicklungsprozessen in den Hauptstädten Ostmitteleuropas.

Jure Gombač

Novo urejanje socialnega skrbstva v Sloveniji 1944–1947

Nastanek in razvoj Odseka za socialno skrbstvo¹

Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju je 3. oktobra 1943, potem ko je potrdil delo izvršnega odbora OF, sklenil, naj le-ta ostane v dotedanji sestavi in naj opravlja tudi funkcijo predsedstva Slovenskega narodno osvobodilnega sveta (SNOS). Na prvem zasedanju SNOS je Boris Kidrič prisotnim razložil, kakšne funkcije naj bi po njegovem mnenju opravljal izvršni odbor OF. Bil naj bi:

1. vrhovni izvrševalni organ OF kot politične organizacije in vseljidskega gibanja,
2. predsedstvo slovenskega parlamenta,
3. vrhovni izvršilni organ ljudske oblasti.

Ker se je enajstčlansko predsedstvo SNOS zavedalo, da samo ne bo zmoglo voditi dela organov ljudske oblasti na Slovenskem, si je moralo izoblikovati področne organe za posamezne panoge. Tako so se izoblikovali odseki, komisije in zavodi kot pomoč pri njihovem delu. Po številnih predlogih se je predsedstvo SNOS marca 1944 odločilo, da ustanovi osem odsekov. Ti odseki, zarodki bodočih poverjeništev po vzoru poverjeništev pri Narodnem komiteju osvoboditve Jugoslavije (NKOJ), so bili:

- Odsek za notranje zadeve,
- Odsek za izgradnjo narodne oblasti,
- Odsek za gospodarstvo,
- Odsek za obnovo,
- Finančni odsek,
- Odsek za prosveto,
- Odsek za informacije in propagando,
- Odsek za zdravstvo, ki naj bi imel po prvotni zamisli tri oddelke, in sicer oddelek za preventivno medicino, oddelek za kurativno medicino ter oddelek za socialno skrbstvo.

Vendar so člani zdravstvenega sveta pri Odseku za zdravstvo na seji dne 13. aprila 1944 sklenili, da je treba pri SNOS ustanoviti poseben odsek za socialno skrbstvo.²

Ta naj bi se začel intenzivno ukvarjati z reševanjem težkih gospodarskih in socialnih problemov, ki jih je nakopičila triletna vojna s “krvoločnim in vandalskim okupatorjem in izdajalskimi švabobranci.”³

Predsedstvo SNOS je na svoji seji 19. aprila 1944 upoštevalo predlog zdravstvenega sveta in pod svojim okriljem ustanovilo odsek za socialno skrbstvo. Za prvega načelnika je imenovalo Jožeta Jurančiča, člana KPS. Odsek je začel z delom 12. maja 1944, v njegovem

¹ Razprava povzema ugotovitve avtorjeve diplomske naloge pri prof.dr. Dušanu Nečaku na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

² Tone Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945*, 3, Ljubljana 1991, str. 47.

³ Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS), SNOS, šk. 485/II/2, Vsem okrožnim odborom, 28.6.1944.

okviru pa naj bi zaživelih naslednji oddelki:

- Oddelek za mladinsko skrbstvo,
- Oddelek za splošno skrbstvo,
- Oddelek za nezgodno, bolniško in starostno zavarovanje,
- Oddelek za ureditev delovnih razmerij,
- Oddelek za kolonizacijo,
- Oddelek za dekolonizacijo,
- Oddelek za repatriacijo in izseljenišvo,
- Oddelek za socialno kontrolo in pritožbe.⁴

Denar za financiranje svojih dejavnosti naj bi odsek za socialno skrbstvo dobil iz nakazil in dotacij Finančnega odseka pri Predsedstvu SNOS, včasih pa tudi od raznih okrožnih gospodarskih komisij.

Predsedstvo SNOS je v začetku maja 1944 o nastanku novega odseka obvestilo vse okrožne odbore OF, njegova odločitev je bila objavljena tudi v *Uradnem listu SNOS in NVS*. Ker je postalo nujno, da ta odsek začne opravljati dejavnosti, ki so mu bile določene, je bilo vsem okrožnim odborom OF naročeno, da je treba v najkrajšem času postaviti pri krajevnih, okrajnih in okrožnih narodno osvobodilnih odborih oziroma pri vseh terenskih, rajonskih in okrožnih odborih OF posebne referente za socialno skrbstvo. Ti referenti, ki so morali biti člani odborov, naj bi od odseka za socialno skrbstvo prejeli navodila in z njihovo pomočjo reševali probleme v praksi.⁵

Osnovne naloge, ki jih je odsek za socialno skrbstvo predpisal svojim referentom pri odborih NOO in OF, so bile sledeče:

- ljudem brez strehe je treba najti dom,
- lačne je treba nasititi, gole obleči,
- invalidom, vdovam, sirotam in onemoglim je potrebno nuditi vsestransko pomoč.⁶

Pri svojem delu naj bi se referenti naslanjali predvsem na lastno iniciativo in delo, saj niti predsedstvo SNOS niti odsek za socialno skrbstvo svoje pomoči še nista mogla nuditi. Vendar so se, če ni šlo drugače, po pomoč lahko zatekli k pomožnim organizacijam, kot sta bili SPŽZ (Slovenska protifašistična ženska zveza) in LMS (Ljudska mladina Slovenije).

Odsek za socialno skrbstvo je medtem organiziral več ustanov, ki naj bi razbremenile že tako preobremenjene odbore OF in NOO. Tako so v Črnomlju ustanovili Posredovalnico za delo in zaposlitev, v Metliki, Pudobu in Cerknici so poslovali domovi za obnemogle, ki so ostali brez sredstev za preživljanje, v Snežniku pa so organizirali mladinski dom, v katerega so sprejemali mladino obeh spolov v starosti do petnajst let. V poštev so prišle predvsem sirote in tisti otroci, ki jih starši niso mogli vzdrževati, v domu naj bi jim nudili ljudsko šolo, otroški vrtec, otroške posteljice in najboljšo možno strokovno oskrbo.⁷ Ker je stanje v tem domu zaradi stalnega dotoka beguncev postalo dramatično, je odsek za socialno skrbstvo predlagal okrožnim gospodarskim komisijam, naj del potrebne opreme pridobijo z zaplenbo imetja izgnanim belogardističnim družinam ter na ta način rešijo problem zaščite mater in otrok.⁸

V pričakovanju konca vojne je odsek za socialno skrbstvo zahteval od vseh odborov OF, da natančno popišejo vse socialne ustanove na njihovem področju. V poštev so prišle zava-

⁴ Tone Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945*, 3, Ljubljana 1991, str. 63.

⁵ ARS, SNOS, šk. 485/I/2, Predsedstvo SNOS vsem Okrožnim odborom OF, 18.5.1944.

⁶ ARS, SNOS, šk. 485/I/2, Vsem okrožnim odborom, 28.6.1944.

⁷ Isto.

⁸ ARS, SNOS, šk. 485/I/2, Vsem okrožnim gospodarskim komisijam, 27.8.1944.

rovalnice, bratovske skladnice, delavske zbornice, javne kuhinje, hiralnice, mladinski domovi, deška zavetišča, dnevna zavetišča, počitniški domovi, okrevališča...

Popisati je bilo treba tudi vse izgnance, preseljence, internirance in kaznjence, saj je postalo jasno, da bo repatriacija po koncu vojne ena od najvažnejših nalog odseka za socialno skrbstvo.⁹

Konec julija 1944 je nastal Rdeči križ Slovenije in odsek za socialno skrbstvo je dal svojim referentom jasno vedeti, da jim bo ta masovna humanitarna organizacija vedno lahko služila kot desna roka pri vseh socialnih akcijah že sedaj, še bolj pa v prihodnosti, zato naj bi se ti kar najbolj potrudili pri ustanavljanju in pomoči okrožnim, okrajnim in krajevnim organizacijam Rdečega križa.

Podeljevati so začeli tudi podpore tistim, ki so pomoč kar najbolj potrebovali, vendar so morali biti zaradi pomanjkanja denarja odbori OF kar se da kritični pri ugotavljanju, kdo je do podpore sploh upravičen.¹⁰

Teoretični program socialnega skrbstva

Ker so se referenti za socialno skrbstvo pri odborih OF in NOO ukvarjali predvsem s praktičnim delom, se je odsek za socialno skrbstvo čutil dolžnega, da jim predstavi tudi svoj teoretični program. Tako se je 10. avgusta 1944 "na položaju" zbralo vodstvo odseka, člani predsedstva SNOS, predstavniki drugih odsekov in tisti referenti za socialno skrbstvo pri odborih OF, ki so se lahko kljub vojnim razmeram odzvali povabilu. To prvo konferenco odseka za socialno skrbstvo je z uvodnim govorom začel načelnik odseka, Jože Jurančič.¹¹

Po njegovem mnenju so ljudje sodili vsako oblast po tem, kako rešuje socialna vprašanja svojega naroda. Zato bi pri izgradnji nove socialne politike morali sodelovati vsi resorji javne uprave, vsi sloji ter vse narodno in naravno bogastvo, pa tudi proizvodnja. Glavna načela takšne socialne politike bi bila:

1. Socialno vprašanje vsakega Jugoslovana, Slovenca, mora biti rešeno na način, da je sleherni zaposlen po svojih sposobnostih, viri njegovih dohodkov pa so taki, da bo živel življenje, ki je vredno kulturnega in civiliziranega človeka.

2. Onemogli in za delo nesposobni ljudje morajo biti absolutno zaščiteni in jim je zajamčeno tako življenje, ki je vredno človekovega dostojanstva.

3. Mladini mora biti posvečena skrb v tolikšni meri, da se razvijejo v njej vse naravne, dedne, umske in telesne sposobnosti.

4. Delovne razmere morajo biti urejene tako, da produkcijo dvignejo na najvišjo stopnjo, s tem pa izboljšujejo splošni socialni standard vsega naroda.

5. Takoj po zlomu Nemčije bo potrebno repatriirati vse izgnance, internirance, jetnike itd. Postopoma bo treba repatriirati tudi vse izseljence, ki so že poprej morali oditi za kruhom v svet. Koloniziralo se bo vso razlaščno zemljo ter dekoloniziralo iz naselij, kjer je nemogoče, da bi si človek socialni položaj izboljšal in ga izpopolnil do splošne socialne ravni.

6. Vse javno življenje se mora usmerjati v smislu, da ne izziva in ne rodi socialnega zla, ampak ga odpravlja.¹²

⁹ ARS, SNOS, šk. 485/I/2, Vsem pokrajinskim odborom OF, 24.7.1944.

¹⁰ ARS, SNOS, šk. 485/I/2, Vsem okrožnim odborom OF, 24.7.1944.

¹¹ ARS, SNOS, šk. 485/I/2, Zapisnik o prvi redni konferenci odseka za socialno skrbstvo pri predsedstvu SNOS, 10.8.1944.

¹² ARS, SNOS, šk. 485/I/2, referat Socialno skrbstvo danes in jutri, Jože Jurančič, 10.8.1944.

Namestnik načelnika odseka za socialno skrbstvo, Anton Toman, član Krščanskih socialistov, je v svojem referatu o ustanovah socialnega odseka poudaril, da se bodo morale predvojne socialne ustanove zaradi doprinosa delovnega ljudstva v osvobodilnem gibanju temeljito spremeniti, tako da bo delovno ljudstvo imelo v vseh teh ustanovah po svoji svobodni volji izbrane zastopnike. Le tako naj bi namreč lahko služile splošnemu interesu delovnega ljudstva. V Kraljevini Jugoslaviji naj bi namreč po njegovem mnenju kljub moderni zakonodaji prihajalo do zlorab zaradi pohlepnosti kapitala in neorganiziranosti ter neobveščенosti delavstva. Različne socialne ustanove, kot so recimo bile Delavske zbornice, Trgovska podporna društva za nameščence, zavarovalnica trgovskih delavcev Merkur, Pokojninski zavod, Državni in banovinski zavodi za slučaj bolezni, nezgod in starosti, Bratovske skladnice in Borze dela zato svojega dela niso opravljale tako, kot bi bilo treba. Po novem bi bilo treba vso socialno zakonodajo, od obrtnega zakona in zakonov o zaščiti delavstva, obrtnih zaupnikih, bolniškem, nezgodnem in starostnem zavarovanju ter do raznih uredb k tem zakonom popraviti tako, da bi začeli služiti delovnemu ljudstvu. Socialna politika bi s tem postala politika želja delovnega ljudstva. "Le če bi se namreč gradilo na ljudstvu z ljudstvom, bi odsek za socialno skrbstvo lahko dosegel rezultate."¹³

Tudi mladinskemu socialnemu skrbstvu so na tej konferenci postavili nove temelje. Glavna naloga je postala "ustvariti vse pogoje, ki so potrebni za fizično in moralno zdrav mladi rod, da bi se rane naroda zacelile in bi dobili v zdravi, moralno krepki mladini najmočnejšo pogonsko silo, ki bi segla na vsa polja obnove in rasti."¹⁴

Kratkoročne načrte je nadomestil maksimalni program, ki naj bi se z zlomom Nemčije le še razširil. Poskrbel naj bi za:

1. Pravno zaščito, uvedbo mladinskega sodstva in ureditev vzgojnih domov po modernih vzgojnih načelih.
2. Zaščito nelegitimne (nezakonske) matere z vsemi pravicami, ki ji zagotavljajo izenačitev z legitimno materjo.
3. Zakonito prepoved izkoriščanja šoloobveznih otrok kot dodatne delovne sile in določitev meje pri uporabi mladoletnih pri delu.
4. Ureditev modernih mladinskih domov, okrevališč, letovišč, športnih igrišč in mladinskih čitalnic, ko bodo za to dane možnosti.

"Pri tem naj bi mu pomagal tisk, ki bi zainteresiral široke plasti celotnega naroda in slovenska žena, ki naj bi s svojim nagibom in čutom za otroke bistveno pripomogla k dvigu socialnega standarda mladine na tisto raven, ki je potrebna, da narod razvije vse svoje sile do najvišjih zmoglosti."¹⁵

Ostali oddelki odseka za socialno skrbstvo svojega programa niso predstavili, saj delo v njih sploh še ni steklo. Vodstvo odseka je zato sklenilo, da vsem olajša delo in združi nekatere svoje oddelke. Tako so se namesto z osmimi oddelki zadovoljili s šestimi. Ostali so oddelek za nezgodno, bolniško in starostno zavarovanje, oddelek za mladinsko skrbstvo, oddelek za splošno skrbstvo, oddelek za ureditev delovnih razmerij ter oddelek za socialno kontrolo in pritožbe, v oddelek za kolonizacijo, dekolonizacijo, repatriacijo ter izseljeništvu pa so natrpali vse tisto, kar jim je ostalo.

S tem se je končala prva konferenca odseka za socialno skrbstvo. Referenti so odšli tja, kjer so jih potrebovali, in se še naprej spopadali s socialnimi problemi, ki jih je s seboj

¹³ ARS, SNOS, šk. 485/II/2, referat Antona Tomana na I. konferenci odseka za socialno skrbstvo, 10.8.1944.

¹⁴ ARS, SNOS, šk. 485/II/2, referat Kriste Šuler na I. konferenci odseka za socialno skrbstvo, 10.8.1944.

¹⁵ Isto.

prinašal vsak nov dan vojne. Odsek je še naprej z okrožnicami vodil in s komisijami nadzoroval njihovo delo, po odhodu Jožeta Jurančiča na Štajersko pa je novi načelnik postal Anton Toman, ki je takoj opozoril vse referente socialnega skrbstva, da so na svoja mesta postavljeni zaradi ljudstva, ne pa ljudstvo zaradi njih.

Ker je prebivalstvo Jugoslavije po mnenju NKOJ pretrpelo pod okupacijo pa tudi v toku borbe proti sovražniku ogromne žrtve, je bilo treba narediti potrebne korake, da se osebam, ki so postale žrtve vojne ali fašističnega terorja, nakaže materialna pomoč. Tako je bil 19. decembra 1944 s strani Poverjeništvu socialne politike pri NKOJ vsem federalnim odsekom za socialno skrbstvo izdan odlok o razdeljevanju začasne denarne pomoči nepreskrbljenim rodbinam borcev Narodno osvobodilne vojske (NOV) in Partizanskih odredov Jugoslavije (POJ), padlih borcev NOV in POJ, invalidom NOV in njihovim družinam, kakor tudi družinam žrtev fašističnega nasilja.¹⁶

Predsedstvo SNOS je na ta odlok odgovorilo 29. marca 1945, ko je izdalo odseku za socialno skrbstvo nalog o izplačilu enkratne podpore nepreskrbljenim družinam borcev Jugoslovanske vojske in njenim invalidom, njihovim rodbinam, kakor tudi rodbinam žrtev fašističnega nasilja in rodbinam, katerih hranilci so bili v ujetništvu ali v internaciji. Enkratna podpora je znašala od 500 do 1000 lir in je bila odvisna od števila otrok v družini. Za njeno izplačilo je Predsedstvo SNOS nakazalo odseku za socialno skrbstvo 2,500.000 lir, vendar je odsek za socialno skrbstvo takoj izračunal, da bi potreboval za kritje potreb najrevnejših družin po Sloveniji najmanj 24.000.000 lir mesečno, česar minister socialne politike pri NKOJ dr. Anton Kržišnik ni mogel zagotoviti.¹⁷

Marca in aprila 1945 je odsek pozval vse svoje člane in referente pa tudi ostale strokovnjake, naj napišejo svojo vizijo socialne politike v Sloveniji po končani vojni. Iz referatov, ki jih je odsek obravnaval na svojih konferencah, je bilo že razvidno, da bo v bodoči državi osrednje vprašanje socialne politike prav delavsko vprašanje, saj pravilna rešitev le-tega ni zadevala le delavstva, temveč tudi gospodarsko sposobnost države in ureditev industrije, s čimer naj bi se osvobodili škodljivega tujega vpliva, ki ga je okoli sebe širil zahodni kapitalizem. Delavcu, ki naj bi v bodoči Sloveniji postal najvažnejši činitelj pri izgradnji gospodarskega življenja, naj bi ustvarili pogoje življenja, ki bi ga čimbolj spodbujali k delu.

Največje spremembe so avtorji referatov, dopisov in prispevkov napovedali vprašanju delavskih sindikatov in socialnemu zavarovanju.

Sindikati naj bi tako skrbeli za ekonomsko zaščito delavca, nadzorovali naj bi izvajanje uzakonjene socialne zakonodaje, izvajali kontrolo nad poslovanjem podjetij in skrbeli za dvig produkcije v narodnem gospodarstvu.¹⁸

Socialno zavarovanje naj bi bilo organizirano po vzoru prve države socializma. Sovjetski zvezi je glavne smernice za ureditev tega vprašanja postavil Lenin na Praški konferenci leta 1912. Temeljna načela te politike so bila sledeča: socialno zavarovanje mora zaščititi delavca v vseh primerih izgube delovne sposobnosti, kot so bolezen, invalidnost in starost, delavke v času nosečnosti in poporodnem obdobju, v primeru smrti zavarovanca pa tudi vdove, vdovce in otroke; zavarovanje morajo zajeti vse zaposlene osebe in njihove družinske člane; zavarovanci imajo pravico do popolnega nadomestila mezde, vse stroške socialnega zavarovanja pa morajo nositi država in delodajalci.¹⁹

¹⁶ ARS, SNOS, šk. 485/II/3, Odlok o dajanju začasnih podpor, 19.12.1944.

¹⁷ ARS, SNOS, šk. 485/II/3, Navodila o podeljevanju podpor, 19.12.1944.

¹⁸ ARS, SNOS, šk. 485/III/2, Smernice socialne politike v bodoči Sloveniji.

¹⁹ Mateja Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika 1945-1950, Ljubljana, 1995, str. 30-31.

Nekaj časa je po odseku za socialno skrbstvo krožil tudi predlog angleške vlade za bodočo ureditev socialnega zavarovanja pri nas, ki ga je objavil "The Financial Times" z dne 26.9.1944. Po njem bi prebivalce razdelili v tri razrede

1. produktivni sloj, kamor bi spadal ves produktivni del prebivalstva, ne glede na razliko v zaposlitvah, fizičnih ali umskih;

2. mladina v učni dobi, ki s svojim rastočim znanjem, teoretskim ter praktičnim, in z nabiranjem konkretnih izkušenj tvori vse močnejšo ustvarjalno silo in še kako potrebno rezervo novih delovnih kadrov;

3. ostareli, oboleli, invalidi.

V času brezposelnosti in bolezni bi bili delavci upravičeni do rente. Osnovna izplačilna vsota za slehernega obolelega člana bi znašala višino njegovih službenih prejemkov, in sicer v znesku zadnje plače. Brezposelni bi prejeli enako podporo v višini njihovega zadnjega zaslužka, obenem pa bi še naprej plačevali svoje prispevke.

Razmerje invalidske rente do pokojnine naj bi bila po tem načrtu 1:1, za invalidnost so bili predvideni dodatki, za pokojnino ne. Pokojnina naj bi kot plačilo za dolgotrajno delo znašala prav toliko kot poslednja plača. Član naj bi bil poleg pokojnine deležen vseh ugodnosti, ki mu lahko nudijo dostojno življenje bodisi v zdravstvenem bodisi v kulturnem življenju.²⁰

Ministrstvo za socialno politiko

Predsedstvo Slovenskega narodno osvobodilnega sveta (SNOS) je na svoji svečani seji 5. maja 1945 v Ajdovščini izdalo Zakon o Narodni vladi Slovenije. Ta zakon je določal, da Narodno vlado Slovenije, najvišji izvršni in zakonodajni organ državne oblasti v Sloveniji, imenuje prav Predsedstvo SNOS.

Narodna vlada Slovenije naj bi bila sestavljena iz predsednika, enega ali dveh podpredsednikov in ministrov za: notranje zadeve, pravosodje, prosveto, finance, industrijo in rudarstvo, trgovino in oskrbo, poljedelstvo, gozdarstvo, socialno politiko, narodno zdravje, gradnjo ter lokalni promet. Nekdanji odseki predsedstva SNOS so tako postali ministrstva Narodne vlade Slovenije.

Predsedstvo SNOS je poverilo mandat za sestavo Narodne vlade Borisu Kidriču, ki je izbral podpredsednika in dvanajst ministrov. Za ministra, ki naj bi se ukvarjal s socialno politiko, je bila izbrana Vida Tomšič.²¹ Njeno ministrstvo naj bi še naprej izpolnjevalo osnovne naloge, ki mu jih je že med vojno predpisalo Predsedstvo SNOS: socialno skrbstvo za vse sloje delovnega ljudstva, zaščita socialno ogroženih slojev, zaščita invalidov in drugih žrtev NOB, zaščita mater, otrok in mladine, skrb za izseljence in repatriacijo vojnih ujetnikov, konfirancev, internirancev, pregnancev in kontrola ter izvajanje socialnega zavarovanja. Da je ministrstvo lahko uspešno reševalo te naloge, se je organiziralo na sledeč način:

Ministrstvo je vodil minister za socialno politiko, pri tem pa mu je pomagal pomočnik. Šef kabineta je vodil kabinet ministrstva in poleg tega opravljal še vse zadeve, ki mu jih je poveril minister.

²⁰ ARS, SNOS, šk. 485/III/2, Predlog angleške vlade za bodoče zavarovanje pri nas.

²¹ Uradni list, letnik I/II, št. 5, 2. junij 1945, str. 22.

I. Splošni oddelek, kjer delo še ni povsem steklo, so sestavljali:

1. Personalni odsek, ki je nastavljal uslužbenca po vseh ustanovah v kompetenci ministrstva in vodil tudi njihov seznam.
2. Finančno-ekonomski odsek, ki se je ukvarjal z nabavljanjem kreditov, povišanja in selitvijo pisarn v pritličje ministrstva.
3. Odsek za statistiko, propagando in socialne študije.
4. Komisija za upravo domov, ki je bila poslana na teren ugotovljat škodo.
5. Pisarna ministrstva, ki je s pomočjo novih sil organizirala birokratsko delo.

II. Oddelek za splošno socialno skrbstvo:

1. Odsek za socialno pomoč je prevzel vse fonde, ki so bili ustanovljeni kot bivše podporne ustanove, in s tem prevzel vse socialno skrbstvo v svoje roke. Skupaj s Statističnim uradom so zbirali podatke, ki so spadali v okvir socialnega skrbstva, ter poskrbeli, da je denar, nakazan s strani finančnega ministrstva dne 3. junija 1945, šel v vse okrožne NOO in odbore OF. Ti so zdaj lahko izplačali podpore pomoči potrebnim.
2. Odsek za zaščito vasi je imel skupaj z ministrstvom za poljedelstvo, gozdarstvo in gradnjo konferenco na temo zaščite vasi.
3. Odsek za stanovanjsko politiko je izvedel vrsto anket o stanovanjskih razmerah v Ljubljani, o ureditvi najemnin in ureditvi stanovanjskega vprašanja. Izdali so tudi uredbo o stanovanjih in poslovnih lokalih, ki je izšla v Uradnem listu.

III. Oddelek za ureditev delovnih razmer in socialno zavarovanje:

1. Odsek za ureditev delovnih razmer je po konferenci z ministrstvom za preskrbo izdal določilo o dodatnih živilskih kartah za delavce, ki so se ukvarjali s težkimi deli, sicer pa je vodil številne ankete in se pripravljaj na izdajo zakona o ureditvi delovnih razmer.
2. Odsek za socialno zavarovanje je s pomočjo posebnega strokovnega sveta za socialno zavarovanje formiral nekatere uredbe in jih posredoval ministrstvu za pravosodje v dokončno redakcijo. Tako so zavarovali "poljedeljske delavce", potrdili Federalni zakon o socialnem zavarovanju, uredili položaj hišnih pomočnic in uvedli nove mezdne razrede v dinarski veljavi za vso Slovenijo.
3. Odsek za posredovanje in inšpekcijo dela je diskutiral o vajeniškem vprašanju in sodelovanju s strokovnim šolstvom.
4. Izsledniški oddelek, ki ga je vodil posebni referent dr. Ivo Štempihar, se je ukvarjal z načrtom, kako vrniti domov vse tiste Slovence, ki so iz najrazličnejših razlogov odšli po svetu.

IV. Oddelek za zaščito mater, otrok in mladine:

1. Odsek za zaščito dojenčkov je skušal priskrbeti dojenčkom posebne živilske karte, hkrati pa je organiziral domsko zaščito za slabotne, zapuščene in osirotele dojenčke.
2. Odsek za zaščito predšolske mladine se je prav tako ukvarjal z domsko zaščito sirot, organizirali pa so tudi akcijo "za priboljšek izčrpani mladini", kjer so razdelili okoli 10 ton kruha in tono marmelade.
3. Odsek za zaščito šolske mladine je poleg organizacije domske zaščite delal tudi na otvoritvi socialno-politične šole za vzgojo novih kadrov, ki naj bi v bodoče zapolnjevala prazna mesta na ministrstvu za socialne razmere.
4. Odsek za zaščito mater je skušal doječim materam priskrbeti dodatne živilske karte.
5. Referat za počitniške kolonije je imel ogromno dela, saj naj bi v kolonije v razne kraje Slovenije odšlo okoli 4000 otrok. Treba je bilo najti in adaptirati ustrezne zgradbe, poskrbeti za prehrano, aktivirati ljudi iz frontnih organizacij in spraviti otroke tja in nazaj.

6. Referat za specialne zavode je šele zbiral podatke o prizadetih in iskal ustrezne zgradbe za formiranje zavodov za slepe, gluhoneme in umsko prizadete osebe. Največkrat je bila v najprimernejših zgradbah vojska, ki se po navadi ni hotela umakniti.

V. Invalidski oddelek:

1. Odsek za socialno in zdravstveno zaščito invalidov je izdelal predloge za izplačila invalidnin invalidom iz JA in civilnim invalidom. Na okrožjih so posebne Komisije za podeljevanje podpor dobile navodila o podeljevanju podpor. Kar se tiče zaposlitve invalidov, so na okrožjih morali sestaviti sezname zaposlitev, ki bi jim bili invalidi kos. Organizirana je bila šola za prešolanje invalidov v Preddvoru, kjer so jih učili strojepisja, knjigovodstva in zadružništva. V kompetenco ministrstva je spadala tudi delavnica Proteza. Kreditna nabavljalna in prodajna zadruga je za invalide prevzemala blago od UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) in skrbela za kredite.

2. Odsek za kontrolo invalidov je zaenkrat sodeloval pri delu Odseka za socialno in zdravstveno zaščito invalidov ter pripravljaj svoj program dela.

VI. Oddelek za repatriacijo:

1. Odsek za notranjo repatriacijo je skrbel za Transporte iz Srbije in Vojvodine, ki so v Slovenijo začeli prihajati kmalu po tem, ko je Rdeča armada od tam pregnala Nemce. Te kompozicije so bile tako slabo pripravljene in oskrbovane, da so se na odseku pritožili na zvezno ministrstvo za socialno politiko.

2. Odsek za zunanjo repatriacijo je imel vrsto pogovorov na Dunaju, v Pragi in Parizu. Angleška in ameriška komisija sta izjavili, da se bo iz angleškega in ameriškega sektorja kmalu začelo repatriirati okoli 250.000 Jugoslovanov, na kar se je bilo treba ustrezno pripraviti. Kredit, ki so ga odobrili odseku za repatriacijo, je bil že skoraj porabljen, saj je bilo v tem času skozi slovensko ozemlje repatriiranih 61.089 oseb, ki jih je bilo treba oskrbeti z vsem potrebnim.²²

Vsak okrožni narodno osvobodilni odbor je imel svojega poverjenika za socialno politiko, ki je vodil odsek za socialno skrbstvo. Tega so sestavljali:

1. referent za splošno socialno skrbstvo,
2. referent za domove in stanovanjske zadeve,
3. referent za zadeve invalidov in upokojencev,
4. referent za zaščito mater, otrok in mladine,
5. inštruktor za domove.

Okrajni narodno osvobodilni odbori so imeli poverjenike za socialno skrbstvo, ki so načelovali odsekom za socialno skrbstvo. Njemu so bili podrejeni:

1. referent za splošno socialno skrbstvo,
2. referent za zaščito mater, otrok in mladine,
3. referent za zadeve invalidov in upokojencev.

V krajevnem narodno osvobodilnem odboru je direktive ministrstva za socialno politiko izpolnjeval odbornik za socialno skrbstvo.²³

Takšno je bilo torej ogrožje ministrstva za socialno politiko Narodne vlade Slovenije, ki se je izoblikovalo tja do avgusta 1945. Nekateri oddelki so bili do vratu v delu, v nekaterih pa so se zaposleni spraševali, zakaj so sploh tam. V okrožnih, okrajnih in krajevnih NOO je bilo vse še naprej odvisno od iznajdljivosti posameznih referentov in od tega, kako so si raztolmačili smernice, ki jim jih je pošiljalo ministrstvo.

²² ARS, MSS, šk. 5/51, Poročilo o delu Ministrstva za socialno politiko, 12.6.1945.

²³ ARS, MSS, šk. 5/42, Pregled o začasni organizaciji socialne politike, 16.8.1945.

Pomoč množičnih organizacij

Slovenske sindikalne organizacije so zbirale prispevke za sirote, vdove padlih partizanov in talcev ter za druge socialno ogrožene kategorije prebivalstva, poleg tega pa so sodelovale še v treh širše zastavljenih akcijah, ki so pomagale pri uresničevanju učinkovitejše socialne politike: pomagale so pri ustanavljanju patronatov, zbirale prispevke za socialni fond OF in aktivno sodelovale v socialno-zdravstvenih svetih.²⁴

Država je bila po ustavi FLRJ z dne 31.1.1946 dolžna skrbeti za družine in otroke padlih borcev in žrtev vojne ter vojne invalide, vendar državni proračun sam te obremenitve preprosto ni zmožel. Zato je ljudska oblast pozvala vse zavedne državljane, naj pri reševanju nalog socialnega skrbstva sodelujejo po svojih močeh in zmožnostih. Prek člankov v *Delavski enotnosti* je Referat za socialno skrbstvo pri Glavnem odboru Enotne strokovne zveze delavcev in nameščencev spodbujal sindikalne organizacije k zbiranju prispevkov za socialno ogrožene in k organiziranju različnih akcij za zagotavljanje socialne pomoči. Sindikalne podružnice so tako v letu 1945 zbrale okoli 7 milijonov dinarjev, s katerimi so v sodelovanju z ministrstvom za socialno politiko financirali najrazličnejše dejavnosti socialnega značaja.

Ena od teh skupnih akcij je bilo tudi formiranje patronatov. Ministrstvo za socialno skrbstvo LRS je aprila 1946 za predstavnike množičnih organizacij pripravilo konferenco, na kateri je predstavilo idejo o formiranju patronatov. Če pogledamo konkreten primer, bi moral patronat funkcionirati približno takole: če je bila v nekem okraju za večje število nepreskrbljenih otrok zagotovljena stavba za njihovo oskrbo, naj bi sindikalna podružnica gradbenih delavcev to stavbo adaptirala, podružnica delavcev lesarske industrije bi poskrbela za opremo, sindikalna podružnica uslužbencev gospodarsko-upravnih ali finančnih ustanov bi lahko ob pomoči krajevnega odbora OF zbirala sredstva, članice krajevne organizacije AFŽ bi skrbele za kuho, snago in vzdrževanje perila, mladinske organizacije pa bi zbirale hrano, obleke, igrače in učbenike ter skrbele za telovadbo, igro in zabavo. K tej socialni akciji bi bilo koristno pritegniti tudi vse "privatne pridobitnike, trgovce in obrtnike, tako da bi v vseh teh kategorijah prebivalstva vzbudili pravo politično zavest in čut socialne dolžnosti."²⁵

Funkcijo patrona oziroma zaščitnika določenega doma ali zavoda je lahko prevzelo eno ali več podjetij, zadrug, terenov, vasi, množičnih organizacij, pa tudi vojaške enote ali telovadna društva. Tako organizirani patronati ne bi le pomagali državi pri reševanju socialnih vprašanj, ampak bi s svojo uspešnostjo in dobro organizacijo predstavljali praktičen dokaz, kaj vse zmore ljudska skupnost v tesni povezavi s svojo oblastjo.

Ker so prispevki za najrazličnejše akcije socialnega značaja ponekod predstavljali že kar pretežno breme za delovno ljudstvo, se je vlada Ljudske republike Slovenije maja 1946 odločila, da lahko na njenem ozemlju zbirajo prostovoljne prispevke za reševanje posebnih in splošnih nalog socialnega skrbstva izključno uprave socialnega fonda OF na podlagi predhodnega dovoljenja notranjega ministra. Izvršni odbor OF je takoj izdal statut, ki je določal ustanovitev uprav socialnega fonda pri IO OF in pri okrajnih ter krajevnih odborih OF. Te uprave naj bi dajale pobude za ustanavljanje patronatov, zbirale naj bi mesečne prispevke, organizirale nabiralne akcije, sprejemale darila in na ta način zbrana sredstva razdelile ustanovam in pomoči potrebnim posameznikom. Uprava socialnega fonda pri IO OF

²⁴ Mateja Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika 1945-1950, ARS, Ljubljana 1995, str. 85.

²⁵ Prav tam, str. 87.

je sporazumno z ministrstvom za socialno skrbstvo LRS sklenila postopoma združiti vse prispevke za patronate in tiste za socialni fond v en sam prispevek. Tako bi vsakdo, ki bi želel prispevati karkoli v socialne namene, sredstva preprosto nakazal na socialni fond OF, ta pa bi jih nato porazdelil tistim, ki so jih potrebovali. Člani sindikatov naj bi v socialni fond OF prispevali prostovoljno kot zavedni in dobri državljani, ukinili naj bi odtegotanje od plače, prisilne ukrepe in visoke obveze, ki so med ljudmi že zbudili nezadovoljstvo in godrnjanje.

Socialno-zdravstveni sveti so bili sestavljeni iz predstavnikov množičnih organizacij, Rdečega križa, invalidskega združenja, uprave socialnega fonda in zastopnikov s področja prosvete, zdravstva, socialnega skrbstva, sodstva in notranjih zadev. Delovali so v okviru ministrstva za socialno skrbstvo LRS, dajali pa naj bi mnenja o prejemanju različnih podpor, zbirali podatke o osebah, potrebnih socialne pomoči in organizirali "ljudsko pomoč" za tiste kategorije prebivalstva, ki so bile te pomoči najbolj potrebne.

Pomagali naj bi tudi pri ustanavljanju patronatov in izbiri rejnikov, sodelovati bi morali še pri določanju zdravniških in zobozdravniških tarif ter dajati pripombe s področja skrbstva in zdravstva k zakonskim predpisom. Borili naj bi se proti vsem razvadam, ki so po njihovem mnenju škodovale zdravju in jemale ugled skupnosti. Med te razvade so šteli alkoholizem, prostitucijo, beračenje, nasilna dejanja, zlorabo otrok, mazaštvo in "kriminalni splav."²⁶

Antifašistična fronta žensk (AFŽ), ki se je razvila iz Slovenske protifašistične ženske zveze, je že med vojno pogosto sodelovala z odsekom za socialno skrbstvo pri reševanju raznih socialnih problemov; naveza se je po koncu vojne še okrepila. Tako je AFŽ s pomočjo nabiralnih akcij, prostovoljnega dela in udarnišтва skrbela na nepreskrbljene otroke, vdove in invalide, probleme, ki jih "ljudska oblast nenadoma ni mogla več v celoti rešiti."²⁷ Članice so leta 1945 zbrale za okoli dva milijona dinarjev prostovoljnih prispevkov, poskrbele za preskrbo 5800 sirot, ki so prišle iz Bosne v Slovenijo in prevzele patronat nad 34 različnimi domovi. Po domovih so skrbele za varstvo in izobrazbo otrok, šivale obleke in jih kasneje tudi krpale, pomagale v pralnicah, kuhinjah in ambulantah ter vzdrževale čistočo. Poleg tega je bilo treba organizirati tudi nabiralne akcije, s katerimi so za te domove zbirale denar, hrano, igrače, učila, obleko in inventar. V domovih za invalide so bile njihove dejavnosti podobne, le da je bilo več poudarka na fizični in psihični rehabilitaciji, manj pa na vzgoji.

S pomočjo institucije obiskovalk je AFŽ spremljala delo rejniških družin in njihov odnos do rejencev. O tem so obveščale ministrstvo za socialno politiko NVS, ki je nato reagiralo z denarnimi stimulacijami, če je bilo delo dobro opravljeno, ali pa z odvzemom otroka v primeru zanemarjanja.

AFŽ je po vsej Sloveniji organizirala tudi številna predavanja na temo higiene, nege otrok, invalidov in bolnikov ter razne tečaje, na katerih so slušateljice pridobile praktično znanje za delo po domovih ministrstva za socialno skrbstvo.²⁸

Čeprav se je kmalu začela politizacija te množične organizacije, ki naj bi po novem postala "glavni politični mobilizator žensk v Sloveniji,"²⁹ lahko rečemo, da je takoj po vojni marsikatera akcija socialnega značaja slonela izključno na iznajdljivosti in delav-

²⁶ Prav tam, str. 91.

²⁷ ARS, GO AFŽ, š.k. 7/III/310, Poročilo o delu in organizacijska vprašanja AFŽ Slovenije.

²⁸ ARS, GO AFŽ, š.k. 7/III/310, Zapisnik II. kongresa AFŽ.

²⁹ ARS, GO AFŽ, š.k. 7/III 310, govor Borisa Kidriča na III. kongresu AFŽ Slovenije.

nosti članic AFŽ, ki so v sodelovanju z drugimi množičnimi organizacijami uspele nadomestiti pomanjkanje finančnih in drugih sredstev, s katerimi se je v tem času spopadalo ministrstvo za socialno politiko.

Tudi Ljudska mladina Slovenije je po svojih močeh pomagala pri organizaciji raznih akcij socialnega značaja. Na svojem drugem kongresu 24. junija 1945 v Ljubljani je Centralnemu odboru USAOJ in Izvršnemu odboru OF obljubila, da bo v prihodnosti:

1. še naprej trdno stala na braniku domovine in pridobitvah štiriletne osvobodilne vojne, za katere je dalo življenje na tisoče najboljših tovarišev in tovarišic;

2. dala vse svoje mlade sile na razpolago domovini za njeno čimprejšnjo obnovo in izgradnjo;

3. da bo čuvala bratstvo in enotnost vse jugoslovanske mladine, ki je porok mirnega življenja in hitrega razvoja naših narodov;

4. da se bo borila z vsemi silami za okrepitev naše nove ljudske oblasti, za utrditev prave ljudske demokracije. Izločila bo iz svojih vrst vse protidemokratske, protislovenske in fašistične elemente, ki ogrožajo svobodo in novo ljudsko oblast;

5. da bo še naprej prva v delu in da bo, kakor tudi do sedaj, tudi v bodoče dosledno izvrševala vse, "kar bo od njih zahtevala domovina, naše vodstvo in naš veliki maršal Tito."³⁰

Nekje v teh smernicah je zajeto tudi delo, ki sta ga LMS in njej podrejena Pionirska organizacija opravljali za ministrstvo za socialno politiko. Bolj konkretno so mladi počeli sledeče: s skupnimi igrami, izleti, počitnikovanji, tabori in delovnimi akcijami so pomagali sirotam preboleti izgubo staršev ter pomagali AFŽ pri delu v domovih, hodili so na obiske k invalidom, bolnikom in prizadetim ter z darili, raznimi priboljški in kulturnim programom dvigovali njihovo moralo, pomagali so pri organizaciji raznih nabiralnih akcij, pa dneva matere in otroka, dneva invalidov, dneva mladih in dneva onemoglih, počeli so torej vse tisto, za kar je AFŽ zmanjkalo časa, številne akcije pa so bile pripravljena tudi s strani LMS. Marsikaj, kar je koristilo izboljšanju socialnega položaja ljudi, se je naredilo tudi na mladinskih delovnih akcijah.³¹

Delo oddelkov ministrstva za socialno politiko Narodne vlade Slovenije med leti 1945 in 1947

Splošno pomanjkanje, nizka proizvodnja, prometne, organizacijske in druge težave so Narodno vlado Slovenije prisilile, da je maja 1945 s "Pravilnikom o legitimacijah za preskrbo in potrošniških knjižicah" vpeljala sistem racionirane preskrbe z najpomembnejšimi živili, kot so meso, maščobe, moka, sladkor, fižol in porabniškimi industrijskimi izdelki (obutev, obleka). To je pomenilo, da je bilo trgovanje s temi živili in izdelki omejeno ter da je pretežni del prebivalstva lahko do njih prišel le s pomočjo kart in nakazil.³²

V teh razmerah je delo ministrstva za socialno politiko in njegovih oddelkov postalo težje, tako da so jim prav prišle izkušnje, ki so si jih nabrali med vojno. Precej je namreč spet postalo odvisno od iznajdljivosti referentov, od pomoči množičnih organizacij in od posameznikov. Ministrstvo in njegovi oddelki so bili nekakšen vezni člen, ki je povezoval tiste, ki so želeli pomagati, s tistimi, ki so bili pomoči potrebni.

³⁰ ARS, GO LMS, šk. 4/I, Izvršnemu odboru OF, 23.6.1945.

³¹ ARS, GO LMS, šk. 4/I, Centralnemu odboru USAOJ, 23.6.1945.

³² Jože Prinčič, Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji, Ljubljana 1997, str. 14-19.

Znotraj splošnega oddelka sta se obdržala dva odseka in ena komisija. Personalni odsek je skrbel za popolnitev kadra ostalih oddelkov ter okrožnih, okrajnih in krajevnih narodno-osvobodilnih odsekov. Da bi v socialnih ustanovah lahko zaposlili usposobljene ljudi, so v Ljubljani na Streliški ulici ustanovili socialno-politično šolo, ki so jo na začetku vodile nune. Razmere v tem internatu so bile katastrofalne, saj so tečajnice spale po dve na eni postelji, brez posteljnine, odejo so imele le, če so jo prinesle s seboj.³³

Finančno-ekonomski odsek se je trudil dobiti denar za vse številnejše naloge ministrstva tako od Narodne vlade Slovenije, kot tudi od vlade Demokratične federativne Jugoslavije in mednarodnih človekoljubnih organizacij. Uspeh je bil zaradi vsesplošnega pomanjkanja sredstev in politične situacije boren, saj so se vsi oddelki stalno pritoževali nad akutnim pomanjkanjem denarja. Uspešnejši pa je bil odsek pri dogovarjanju z ministrstvom za socialno politiko DFJ v Beogradu. To se je namreč odločilo, da bo skušalo poslati v federalno enoto Slovenijo inventar za 109 dečjih in mladinskih domov. Ves material, ki so ga imeli na voljo, je bil poslan iz Beograda v okviru kontingenta ministrstva za trgovino in preskrbo.³⁴

Komisija za upravo domov je po vsej Sloveniji iskala primerne zgradbe za ustanove ministrstva za socialno politiko. To ni bilo lahko, saj je bila večina primernih zgradb poškodovanih, izropanih ali pa zasedenih s strani Jugoslovanske armade, beguncev ali brezdomcev. Komisija je kontrolirala tudi stanje v obstoječih socialnih ustanovah in o tem redno poročala namestniku ministra Antonu Tomanu, ki je nato na konferencah z upravniki domov skušal zapažene probleme reševati.

Oddelek za splošno socialno skrbstvo se je ubadal s številnimi zakonskimi predpisi, ki so urejali področje socialnega skrbstva. Najpomembnejši je bil že omenjeni odlok NKOJ o podeljevanju začasne podpore nepreskrbljenim rodbinam borcev NOV in POJ ter padlim borcem NOV in POJ, invalidom NOB in njihovim rodbinam, kakor tudi rodbinam žrtev fašističnega nasilja. Poleg tega je maja 1946 izšel zakon o vojaških vojnih invalidih, decembra istega leta pa še zakon o vojaških mirnodobnih invalidih. Zakonom je pomagala še vrsta uredb: uredba o ugotovitvi pravice do pokojnine, uredba o upokojitvi državnih uslužbencev in uredba o dodeljevanju podpor rodbinam, katerih hranilci služijo v stalni sestavi Jugoslovanske armade. Julija tega leta je izšel še zakon o socialnem zavarovanju delavcev, nameščencev in uslužbencev.

Kljub temu je bilo v Sloveniji še približno 30.000 nepreskrbljenih oseb, večinoma žrtev vojne in žrtev "nepravičnega družbenega reda v stari Jugoslaviji", veliko je bilo oseb, ki so bile za delo nesposobne zaradi telesnih in duševnih okvar in sirot tistih, ki so se borili izven partizanskih enot. Za vse te naj bi poskrbelo prav splošno socialno skrbstvo. Oddelek se je najprej odločil poskrbeti za stare in obnemogle in to s predlogom predsedstvu vlade NVS ter Verski komisiji, da naj razlastita domove za onemogle in stare raznih cerkvenih redov ter jih izročita v upravo ministrstvu za socialne zadeve. To cenejšo varianto sta zavrnila tako NVS kot tudi Verska komisija ter predlagali odkup, najem ali pa zamenjavo. Zaradi pomanjkanja denarja je bilo to nemogoče, zato je oddelek shajal s stavbami, ki jih je podedoval od bivših državnih socialnih ustanov (Cukrarna). Podeljevali so tudi podpore, vendar pa se jim je zdelo, da ljudje vse preradi tarnajo in jemljejo, nihče pa noče delati. Zdravilo za najbolj vztrajne nergače je bila po aretaciji ljudske milice delovna brigada.³⁵

Odsek za stanovanjsko politiko je skupaj s predsedstvom vlade NVS sestavil uredbo o stanovanjih in poslovnih prostorih, ki je izšla v *Uradnem listu* 13. junija 1945. Do naslednje

³³ ARS, MSS, šk. 1/I, Zapisnik seje upravnikov, 24.7.1945.

³⁴ ARS, MSS, šk. 1/I, Trebovanje ministarstva za socialnu politiku NVS, 12.9.1945.

³⁵ ARS, MSS, šk. 5/65, Socialne podpore revežem, september 1945.

uredbe so omejili svobodno razpolaganje s stanovanjskimi in poslovnimi prostori. Z njimi je lahko razpolagal le krajevni ali mestni NOO po navodilih in pod nadzorstvom Ministrstva za socialno politiko. Najemnine za stanovanja in poslovne prostore naj bi uredilo ministrstvo, do tedaj pa je bilo vsako povišanje najemnin in podnajemnin prepovedano. Pogodbe o najemu stanovanj in poslovnih prostorov se niso mogle odpovedati ali razveljaviti, razen če je lastnik nujno potreboval stanovanje zase ali za svojo družino, če so bila potrebna znatna popravila poslopja in je izpraznitev prostorov postala nujna, če je najemnik namenoma ali iz velike malomarnosti kvaril stanovanje ali poslovne prostore, ali pa če so najemnik, njegovi sostanovalci ali podnajemniki vzdrževali v stanovanju javno nemoralo ali pohujšljivo življenje.

Z vsemi praznimi stanovanjskimi in poslovnimi prostori so razpolagali pristojni krajevni in mestni NOO po svojih stanovanjskih odsekih. Prazne prostore je bilo treba prijaviti, vselitev pa je bila brez nakazila pristojnega NOO nemogoče. Tudi izselitev je bilo treba prijaviti.

Nihče ni smel imeti istočasno dveh ali več stanovanj. Ministrstvo za socialno politiko je imelo, kadar je to zahtevala javna korist, pravico razpolagati z zasedenimi stanovanji in poslovnimi prostori v celoti, vendar so morali prizadetemu priskrbeti drug ustrezen stanovanjski ali poslovni prostor. Prisilno izvršitev odločb stanovanjskih oddelkov je izvajala ljudska milica, kršitve te odredbe so kaznovali z globo do 50.000 lir ali s prisilnim delom do 6 mesecev.³⁶

Program oddelka za ureditev delovnih razmer in socialno zavarovanje je bil že med vojno deležen posebne pozornosti. Vendar je teorija eno, praksa pa po navadi nekaj popolnoma drugega. Jugoslavija po koncu vojne preprosto ni imela potrebnih finančnih sredstev za takojšnjo izvedbo programa socialnega zavarovanja, ki se je še najbolj zgledoval po sovjetskem in je moral ščititi delavca v vseh primerih izgube delovne sposobnosti. Zato je spremembe uvajala postopoma. Prvi korak k poenotenju socialnega zavarovanja je bil storjen 30.1.1945 z odlokom NKOJ o vrhovnem državnem nadzoru poverjeništvu za socialno politiko nad vsemi ustanovami obveznega socialnega zavarovanja. Zakon o izvajanju socialnega zavarovanja v območju Demokratične federativne Jugoslavije je določal ustanovitev Osrednjega zavoda za socialno zavarovanje (OZSZ) s sedežem v Zagrebu kot edinega nosilca vseh vrst socialnega zavarovanja v državi. S tem so bili ukinjeni vsi nekdanji samostojni nosilci socialnega zavarovanja in so se spremenili v podružnice ali izpostave OZSZ, ki je bila javna in samoupravna ustanova. Na sedežih federalnih enot so bili predvideni deželni zavodi za socialno zavarovanje.

Federalni zavod za socialno zavarovanje v Sloveniji s sedežem v Ljubljani je bil ustanovljen dne 1. julija 1945 z uredbo ministrstva za socialno skrbstvo NVS. Z Zakonom o ureditvi sodišč socialnega zavarovanja in vrhovnega sodišča socialnega zavarovanja, ki je izšel oktobra istega leta, so bila ustanovljena posebna sodišča, ki so se ukvarjala izključno s presojanjem zadev med zavarovanci in nosilci socialnega zavarovanja. A kljub novi zakonodaji do večjih sprememb ni prišlo takoj, saj so v veljavi ostali vsi predpisi izpred 6. aprila 1941, ki niso bili v nasprotju s pridobitvami NOB. Do važnih in odločilnih sprememb je prišlo šele 26. julija 1946 z Zakonom o socialnem zavarovanju delavcev, nameščencev in uslužbencev. Takrat je vse samostojne nosilce socialnega zavarovanja zamenjala država, ki je vsem zaposlenim zagotavljala enake pravice.³⁷

Odsek za posredovanje in inšpekcijo dela je imel prav tako polne roke dela s pripravo

³⁶ Uradni list SNOS in NVS, št. 8/1945.

³⁷ Mateja Jeraj, Slovenski sindikati..., str. 61-62.

uredbe ministrstva o posredovanju dela skozi Javno borzo dela. Ta ustanova je dobila izključno pravico do posredovanja dela, odobrila ali zavrnila je tudi vsak nastop ali razrešitev službenega razmerja, če je bilo to dejanje v nasprotju z narodnim gospodarskim interesom. Delodajalec, ki je sprejel ali odpustil iz službe delavca v nasprotju z temi določili, je bil sankcioniran. Prav tako so sankcije doletele delojemalca, če se je zaposlil ali pa zapustil službo v nasprotju z zgoraj navedenimi določili.³⁸

Oddelku za zaščito mater, otrok in mladine je ministrstvo za socialno politiko podelilo kredit v vrednosti 14 milijonov dinarjev, s katerim je bilo treba pokriti stroške za internate, počitniške kolonije, okrevališča, obnovo domov in za priboljšek v hrani izčrpani mladini.

Oddelek je takoj podal tudi predlog o dodatnih kartah za hrano, ki bi jih podelili doječim in nosečim materam, posebnih kartah za dojenčke ter predlog za izplačevanje preživnin otrokom, ki so bili vojne žrtve.³⁹ Glavna skrb četrtega oddelka in ministrstva za socialno politiko naj bi bila ustanovitev domov za otroke tistih, ki so padli v borbi za osvoboditev, sirote brez staršev, bolne, skratka za vse tiste, ki so bili tako rekoč na cesti.

Ti domovi so se organizirali na najrazličnejše načine. Ponekod so ekonomu stisnili v roke nekaj denarja in ga z direktivo "tu imaš denar, v desetih dneh pride v dom 300 otrok, mnogo sreče, zdravo"⁴⁰ poslali na teren.

V Ljubljani so najprej razposlali komisije, ki so si domove ogledale in ocenile razmere v njih. Da stanje ni rožnato, je bilo takoj jasno. Vse stavbe so namreč med vojno utrpeli škodo, saj jih je po večini zasedla in uporabljala vojska tako za kasarne kot tudi za postojanke in bunkerje. Okna so bila po večini razbita, inventar polomljen ali pokraden, povsod je mrgolelo ščurkov in podgan. Delovne sile, ki bi sanirala in organizirala domove, je primanjkovalo. Bolje se je godilo le domovom raznih cerkvenih združenj, ki so jih vodile redovnice, saj je bila organizacija tam vzpostavljena že pred vojno, pa tudi med vojno se ni bistveno spremenila.⁴¹

Na ministrstvo za socialno politiko so še naprej prihajali sezname zanemarjene mladine, ki naj bi jo namestili po domovih, čeprav so bili ti že tako polni, "da so po nekod v isti sobi spali odrasli pubertetniki različnih spolov."⁴² Pojavil se je tudi problem, kam napotiti otroke padlih in pobeglih belogardistov. Ko so namreč pri uršulinkah te otroke sprejeli, se je taka združitev izkazala za nemogočo, saj drugim otrokom ni bilo mogoče preprečiti, da jih ne bi zasramovali, pljuvali in kamenjali. Ministrstvo je v svojem časopisu izdalo odlok, "da je treba otroke proslulih belogardistov, ki še ne morejo v družbo ostalih otrok, dokler ni drugih zavodov, nameščati v posebne zavode: dečke v zavod na Selu, dekleta pa v dom za moralno ogrožena dekleta."⁴³

Konec leta 1945 se je Narodna vlada Slovenije odločila, da razporedi otroke v domove po naslednjem ključu:

1. otroke do 1. leta starosti naj bi poslali v dečje domove,
2. otroke od 3. do 7. leta starosti naj bi poslali v otroške domove,
3. otroci od 7. do 18. leta pa naj bi postali gostje mladinskih domov.⁴⁴

³⁸ Uradni list SNOS in NVS, št. 16/1945.

³⁹ ARS, MSS, šk. 5/51, Poročilo o delu ministrstva za socialno politiko, september 1945.

⁴⁰ ARS, MSS, šk. 1/9, Poročilo mladinskega okrevališča Preddvor, avgust 1945.

⁴¹ ARS, MSS, šk. 5/523, Pregled domov v Ljubljani, 10. junij 1945.

⁴² ARS, MSS, šk. 5/47, Poročilo odseka za socialno skrbstvo mesta Ljubljane ministrstvu za socialno politiko, oktober 1945.

⁴³ Isto.

⁴⁴ ARS, MSS, šk. 1/2-3, Navodila zavodom, december 1945.

Dečje domove je vlada vzela iz pristojnosti ministrstva za socialno politiko, prešli so v pristojnost ministrstva za narodno zdravje NVS, ki je takoj izdalo uredbo o ustanavljanju in ureditvi dečjih domov.⁴⁵ Te ustanove so tako postale državne socialno-zdravstvene ustanove zaprte zaščite, katerih namen je bil nuditi socialno in zdravstveno ogroženim dojenčkom in otrokom do dopolnjenega tretjega leta starosti potrebno zdravstveno zaščito, pravilen razvoj, nego in vzgojo. Če je imel otrok mater, je ta odšla z njim v dom, kjer je pomagala pri oskrbi svojega in drugih otrok.⁴⁶

Oddelek za zaščito mater, otrok in mladine se je trudil, da bi kljub sistemu racionirane preskrbe, ki se je v začetku leta 1946 še zaostрила, otrokom in mladini priskrbel dodatno količino sladkorja in masti. Če ni šlo drugače, so otroke razglasili za tuberkulozne in na ta način so dobili bolniško karto, kar je avtomatično pomenilo več hrane. Tudi UNRRA paketi so pomagali tešiti lakoto po zavodih; bili so važen vir predvsem masti, sladkorja in čokolade.

V začetku septembra 1946 je vlada Ljudske republike Slovenije izdala "Odredbo o razmejitvi pristojnosti pri upravljanju socialno-vzgojnih ustanov". Ker je v teh ustanovah postala glavna skrb vzgoja mladine, je ministrstvo za prosveto prevzelo v svoje roke upravljanje otroških in mladinskih domov, dnevna zavetišča za predšolsko in šolsko mladino, specialne zavode za moralno ogroženo mladino in dijaške domove.⁴⁷ Ministrstvo za socialno skrbstvo je obdržalo nadzor le še nad mladinskimi okrevališči, domovi za bosanske sirote in specialnimi zavodi.

V okviru oddelka za zaščito mater, otrok in mladine je deloval tudi odsek za specialne zavode. Ta je še vedno iskal primerne zgradbe za gluhe, slepe, invalidne in umsko prizadete otroke, saj so bile tiste, v katerih so bivali, bodisi stare ali pa porušene (dom slepih v Kočevju). Številni predlogi so bili dani in tudi zavrnjeni, saj so si vsi zavodi želeli v Ljubljano, mestni NOO pa je že tako imel stisko s prostori. Tako je recimo dom za invalidno mladino našel svoje mesto v Kamniku. Tja naj bi poslali tudi čim boljši kader.

Invalidski oddelek je takoj po osvoboditvi začel z zbiranjem podatkov in evidentiranjem invalidov, bivših borcev partizanskih enot. Izdelali so tudi predloge za izplačilo invalidnin invalidom iz JA in civilnim invalidom. Komisijske preglede invalidov so opravljale okrožne komisije za podeljevanje podpor. Dolgi spiski invalidov in podpor, do katerih so bili upravičeni, so začeli takoj po osvoboditvi romati iz vse Slovenije na ministrstvo za socialno politiko.

Invalidsko skrbstvo je skušalo urediti tudi pereči problem zaposlitve invalidov, kar pa ob splošni krizi in brezposelnosti ni bilo lahko. Potekali so razni tečaji za prešolanje invalidov (Preddvor), okrožja so morala poslati sezname del, ki bi jih pri njih invalidi lahko opravljali (trafike, vratarska služba, strojepisje).⁴⁸

Delavnica "Proteza" je začela z delom, vendar je pomanjkanje ustreznih surovin delo zavrlo, zato je iskala pomoč pri raznih tujih humanitarnih organizacijah. Oddelek je tudi pogosto sodeloval z AFŽ in LMS ter z njuno pomočjo prek raznih prireditev, srečolovov in nabiralnih akcij zbiral denar za potrebe ustanov, ki so skrbele za invalide.

Med mnogimi perečimi vprašanji, ki so se v Sloveniji pojavila ob koncu druge svetovne vojne, je bilo tudi vprašanje vračanja prebivalstva, ki je bilo v vojnem ujetništvu in v

⁴⁵ Uradni list LRS, 2/1946.

⁴⁶ ARS, MSS, šk. 5/64, Uredba o ustanavljanju in ureditvi dečjih domov, februar 1946.

⁴⁷ ARS, MSS, šk. 5/62, Odredba vlade LRS o razmejitvi pristojnosti pri upravljanju socialno-vzgojnih ustanov, september 1946.

⁴⁸ ARS, PNOO, šk. 10/4, Poročilo o delu splošnega socialnega skrbstva 1945/46.

koncentracijskih taboriščih. Tu so bili seveda tudi tisti, ki so bili prisilno izseljeni, mobilizirani v sovražne formacije ali odpeljani na prisilno delo.

V Evropi je od aprila 1945 naprej krožilo na stotisoče ljudi, ki so se vračali na svoje domove. Da bi ta ogromna selitev potekala organizirano, je skrb za repatriacijo prevzela mednarodna organizacija UNRRA, ustanovljena novembra 1943.⁴⁹ Z UNRRA je bila povezana tudi jugoslovanska oblast, ki je na podlagi napotil te mednarodne organizacije 10. aprila 1945 ustanovila Državno komisijo vojnih ujetnikov, prisilno odpeljanih delavcev, obsojencev in drugih.⁵⁰ V Sloveniji so ustanovili Štab za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev, ki je tesno sodeloval s tedanjim odsekom za socialno skrbstvo pri predsedstvu SNOS. Njegov oddelek za kolonizacijo, dekolonizacijo, repatriacijo ter izseljenišтво je sredi leta 1944 začel iz vrst Slovenske protifašistične ženske zveze in Zveze slovenske mladine aktivirati kader, ki naj bi vodil povratek internirancev, urejal zdravstveno-upravno in politično-vzgojno delo v karantenah in skupnih domovih, pa tudi opravljal pisarniška in prevajalska dela. Cilj tega oddelka je bil izslediti vse izseljene ljudi, jih spraviti v domovino, jim priskrbeti streho, prehrano, obleko, obutev ter poskrbeti za njihovo politično vzgojo, mladini pa posvetiti vso ljubezen in skrb, "da bo spet občutila toploto doma in se bo zakoreninila v domovinska tla."⁵¹

Štabu za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev so bile podrejene Komisije vojnega področja za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev ter okrožne komisije in zbirne baze: za Štajersko v Mariboru, za Gorenjsko na Jesenicah in za Primorsko najprej v Trstu, nato pa v Pivki. Komisije vojnih področij so bile 17.7.1945 preimenovane v odseke štabov za repatriacijo.⁵²

Notranjo repatriacijo sta organizirala odseka za repatriacijo pri delegacijah predsedstva SNOS v Beogradu in Zagrebu. Tu je šlo predvsem za Slovence, ki so bili izseljeni z Gorenjske in Štajerske v Srbijo, Bosno in na Hrvaško. Odseku za repatriacijo v Beogradu je veliko pomagalo delo njegovega predhodnika, OF slovenskega naroda – Odbora za Srbijo, ki je že jeseni 1944 začel z zbiranjem podatkov o slovenskih izseljencih, ki so jih Nemci predvsem leta 1941 izselili v razne kraje po Srbiji.

V Sloveniji je Štab za repatriacijo takoj po ustanovitvi začel organizirati pogoje za vračanje repatriirancev v domovino. Svoje delo je naslonil na sodelovanje z vojaškimi in civilnimi ustanovami doma in v tujini. Po Sloveniji so v prvem mesecu po končani vojni organizirali 36 sprejemališč, kjer so vračajoče oskrbeli, popisali in napotili proti domu. Število baz in sprejemališč se je stalno spreminjalo, saj so razmere pokazale, da je nekje transportov več in da je treba kapacitete povečati, ponekod pa so sprejemališča po prvem močnejšem valu med majem in septembrom zaradi čedalje manjšega števila repatriirancev postopoma zapirali.

V okviru Komisije vojnega področja za repatriacijo – Maribor – so delovale baze Studenti pri Mariboru, Slovenska Bistrica, Dravograd–Bukovje, Slatina, Radenci, Maribor, Celje, Brežice, Zagorje, okrevališče Viltuš in prenočevalnica v Zidanem mostu.

Pod komisijo vojnega področja Jesenice so delovale baze Jesenice, Gozd Martuljek, Kranjska gora, Bled, Radovljica, Kranj, Škofja Loka, Kamnik, Domžale in Tržič.

Komisija vojnega področja za repatriacijo za Primorsko je odgovarjala za baze in

⁴⁹ Taja Čepič, Oris poteka repatriacije v letu 1945, *Kronika* 1985, Let. 33, št. 2-3, str. 235.

⁵⁰ ARS, Štab za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev, fasc. 132.

⁵¹ ARS, SNOS, šk. 485/I/3, Glavnemu odboru ZSM, 19.9.1944.

⁵² ARS, Štab za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev, fasc. 132.

sprejemališča v Postojni, Šempetru na Krasu, Tolminu, Vipavi, Ilirski Bistrici, Divači, Vrhpolju, Trstu, Ajdovščini, Idriji, Kobaridu, Gorici, Bovcu, Logatcu, Planini, Rakeku in Rajblju.⁵³

V Ljubljani so organizirali sprejemališča v Baragovem semenišču, Zgornji Šiški, Marijanišču, Lichtenthurnu, pri uršulinkah, frančiškanskem kolegiju ter zavetišču sv. Jožefa na Vidovdanski ulici.

Po skoraj treh mesecih dela se je ministrstvo za socialno politiko na podlagi izkušenj, ki jih je pridobilo, odločilo uvesti novo organizacijo repatriacijske službe. Tako je z okrožnico dne 17. avgusta 1945 razpustilo vse odseke Štaba za repatriacijo (Maribor, Jesenice, Šempeter na Krasu) in zaprlo tiste baze, ki zaradi manjšega števila prihajajočih repatriirancev niso bile več potrebne. Ostale baze so prenovili. Zgradbe so bile predane v upravo ministrstva za socialno politiko. Konec leta 1945 se je zaradi čedalje redkejšega dotoka ljudi spet zmanjšalo število baz, tako da je v letu 1946 delovalo le še Baragovo semenišče v Ljubljani ter baze v Divači, na Jesenicah in v Mariboru.

Organizacija dela v bazah je bila sledeča: vsaka baza je imela komandanta, politkomisarja, referente za intendanco, saniteto, socialno skrbstvo, promet, sindikat, osebje, propagando in seveda administratorje, kurirje, kuharice, spremljevalce repatriirancev na poti iz baze proti domu, ljudi, ki so pomagali v ambulanti, tiste, ki so skrbeli za čistočo in popravila...

Da bi bil postopek sprejemanja ljudi, ki so se vračali domov povsod enak, je štab za repatriacijo po navodilih ministrstva za socialno politiko izdal več navodil za izvajanje različnih postopkov. Ob prihodu v bazo so tako še pred namestitvijo repatriirance razdelili na več skupin:

1. v prvo skupino so spadali aktivni oficirji,
2. v drugo skupino so spadali podoficirji, vojaki in civilisti, ki so prišli v poštev za mobilizacijo in so jim dali mesec dni dopusta,
3. v tretjo skupino so uvrstili vse tiste, ki so se lahko vrnili domov,
4. v četrti skupini so pristali tisti, ki se zaradi prekinjenih prometnih povezav še niso mogli vrniti domov,
5. v peto skupino so uvrstili vse tiste repatriirance, ki niso mogli domov in niso bili sposobni za delo. Te je ministrstvo za socialno politiko razporedilo po svojih domovih.⁵⁴

Po razporeditvi v skupine so repatriiranci opravili dezinfekcijo obleke in osebno kohanje. Temu je sledil zdravniški pregled ter podrobno popisovanje oseb, za kar so bili izdani posebni obrazci. Sledila je namestitev in politična vzgoja, ki "naj bi nasilno izseljene, tako dolgo iztrgane iz domovine, poučila o novem slovenskem duhu skupnega dela in ljubezni do nove, demokratično zgrajene domovine."⁵⁵

Nato so ljudje, glede na skupino, v katero so spadali, odhajali naprej.⁵⁶

Ministrstvo za socialno skrbstvo v letu 1947

"V prvih dveh letih po osvoboditvi ni bilo pogojev za plansko delo socialnega skrbstva, ker so ministrstvo in ljudski odbori delali pod diktatom neodložljivih potreb, ki so zahtevale takojšnje ukrepe in rešitve. Za načrtno delo bi morale imeti ministrstvo tudi točne podatke o socialnih razmerah na terenu ter o potrebah in številu oseb, ki so bile potrebne

⁵³ ARS, Štab za repatriacijo, fasc. 96.

⁵⁴ Metka Gombač, Računalniška obdelava podatkov o repatriiranih vojnih ujetnikih, Arhivi XVII, 1984, str. 97.

⁵⁵ ARS, SNOS, šk. 485/I/3, Glavnemu odboru SPŽZ, 19.9.1944.

⁵⁶ ARS, Štab za repatriacijo, fasc. 72.

socialne zaščite; ti zaradi neurejenih metod dela, neizkušenega kadra in nerazumevanja delovanja nižjih oblik oblasti, niso bili dostopni.

Ministrstvo se je tako izgubilo v množici drobnih opravil in se ni moglo posvetiti svoji pravi vodstveni funkciji ter dajati nižjim organom obče smernice za delo. Zašlo je v prakticizem in birokratski centralizem, ljudski odbori pa so na ta račun izgubljali na ugledu in avtoriteti.⁵⁷

Pogoji za načelno in direktivno delo naj bi nastali šele v letu 1947, ko je na temelju zakona o ljudskih odborih postalo možno opredeliti in razmejiti kompetence med ministrstvom in ljudskimi odbori. Ministrstvo je lahko opravilo približno evidenco in statistiko, na podlagi tega se je lahko začelo planiranje pri investicijah, proračunu in samem delu. Prvo planiranje za zadnje tromesečje leta 1947 je bilo izvedeno, a je bilo zaradi najrazličnejših vzrokov realiziranih le 74 % plana. Prav z uvedbo planiranja, ki je načrtno odpravljalo napake in organizacijske slabosti, naj bi ministrstvo za socialno skrbstvo v tem letu postavilo nove temelje socialnemu skrbstvu in se s tem pridružilo ostalim ministrstvom, ki so s prvo petletko gradila novo državo.

Ena od nalog petletnega plana je bila investirati v socialno skrbstvo 122 milijonov dinarjev. S tem denarjem naj bi popravili nekatere invalidske, bosanske in mladinske prehodne domove, po potrebi pa bi lahko zgradili tudi kaj novega. Nekaj denarja je sicer prispelo, vendar dela niso stekla zaradi pomanjkanja gradbenega materiala, delovne sile in poznega začetka gradbenih del.⁵⁸ Zato so se na ministrstvu raje posvetili izpolnjevanju nalog, povezanih s specialnim in splošnim skrbstvom.

Specialno skrbstvo je skrbelo za vse osebe, katerih zaščita je bila urejena s specialnimi zakonskimi predpisi. V to skupino so spadali vojaški invalidi, družine padlih borcev in žrtev fašističnega nasilja ter družine kadrovcov.⁵⁹ Tem osebam je ministrstvo želelo s pomočjo podpor omogočiti popolno realizacijo njihovih pravic.

Splošno skrbstvo je bilo v okviru finančnih zmožnosti ministrstva dolžno skrbeti za vse ostale socialno ogrožene osebe, ki niso uživale specialne zakonske zaščite, za pomoč pa se je lahko naslonilo tudi na množične organizacije. Po statističnih podatkih je bilo med ljudmi, starimi nad 18 let, okoli 19.000 takih, ki so potrebovali socialno zaščito, med otroci pa kar okoli 28.000, s tem da je slabo preskrbljenih ostalo še 7.000 otrok.

Domska zaščita se je izkazala za neučinkovito, saj so domovi lahko sprejeli le okoli 10 % ljudi, ki so sodili tja. Situacijo so skušali rešiti s podeljevanjem podpor, ki so jih izplačevali ljudski odbori, vendar so bile te "skrajno nizke in nezadostne".⁶⁰

Ministrstvo je z odlokom skušalo doseči, da bi tako otroke kot starejše osebe prevzeli skrbniki, ki bi v zameno dobivali denar. Ko denarja ni bilo, starejših nihče ni želel več vzeti na svoj dom.

Kar nekaj otrok so lahko začasno poslali v počitniške kolonije in na letovanja in jih tako vsaj začasno rešili domačih skrbi. Leta 1947 je bilo organiziranih 76 počitniških kolonij, ki jih je obiskalo okoli 13.500 otrok. Kljub temu pa je število moralno ogrožene mladine stalno naraščalo in doseglo zaskrbljujoče številke. A vseh se pač ni dalo poslati v dom.

V okviru polzaprte zaščite je ministrstvo pospeševalo ustanavljanje šolskih in dijaških kuhinj, ustanavljalo čakalnice za matere in otroke na železniških postajah ter vršilo propagando za ustanavljanje dečjih jasli, Domov igre in dela (DID), dojilišč in otroških igrišč.

⁵⁷ ARS, MSS, šk. 5/7, Spomenica ministrstva za socialno skrbstvo vladi LRS, oktober 1947.

⁵⁸ ARS, MSS, šk. 8/1, Poročilo ministrstva za socialno skrbstvo za leto 1947.

⁵⁹ Tisti, ki so po naročilu KPS, množičnih organizacij ali JA odšli v druge kraje Jugoslavije izpolnjevati svoje poslanstvo, družine pa so ostale doma.

⁶⁰ ARS, MSS, šk. 5/4, Vladi LRS, 20. november 1947.

Zdravljenje revnih je bil še en problem, ki je zaposloval ministrstvo za socialno skrbstvo. Skupaj z vlado LRS so izdali uredbo o zdravljenju nepremožnih. Kot kriterij za pravico do brezplačnega ali cenejšega zdravljenja je bila postavljena višina dohodkov, pa tudi vrsta in dolgotrajnost bolezni. Stroški za brezplačno zdravljenje so spet obremenili ljudske odbore, vendar jim je vlada dolgove teh stroškov v letu 1947 odpisala. Vseeno so se težave še vedno pojavljale pri zdravljenju tuberkuloze, saj je bilo zdravljenje dolgotrajno in drago ter tako revnim težko dostopno. S tem vprašanjem se je ukvarjal tudi Komite za socialno skrbstvo v Beogradu.⁶¹

Da bi omejili in celo odpravili družbeno škodljive pojave, ki so ljudi porivali v naročje splošnega skrbstva, je socialno-zdravstveni svet na predlog ministrstva izdal naslednje sklepe:

“Alkoholizem: Ukiniti je treba neprimerne lokale ter ustanoviti menze, zajtrkovalnice, restavracije z vsem udobjem. Gostilničarje, ki točijo alkohol pijanim in mladoletnim osebam, je treba kaznovati, prepovedati pa je treba tudi prodajo pijače na kredit. Osebe, ki so vdane alkoholu je treba prevzgojiti. Vršiti je treba propagando, da se čimveč grozdja in sadja proda v svežem stanju.

Beračenje: Ljudski odbori morajo vsem osebam, ki beračijo iz potrebe, podeliti zadostne podpore ali pa jih nastaniti v domove za onemogle. Vse osebe, ki beračijo iz delomrznosti, je treba takoj zaposliti in nad njimi voditi strogo evidenco. Za nepopoljšljive delomrznike je treba ustanoviti dom za delomrznike.

Prostitucija: tega pojava v Sloveniji ni opaziti, vseeno pa je treba problemu posvetiti vso pozornost.”⁶²

Zadnja akcija, ki se jo je lotilo ministrstvo za socialno skrbstvo v letu 1947, je bila propaganda za vrnitev izseljencev v domovino. Ta se je vršila predvsem prek člankov v časopisju, z radijskimi oddajami za izseljence v Avstriji ter z akcijo za pisanje pisem svojcem in znancem, ki so še v inozemstvu. Vse so pozvali, naj se vrnejo v domovino.⁶³

Leto 1947 je bilo prelomno za ministrstvo za socialno skrbstvo. Improvizacija, pomanjkanje trdne organizacije in samoiniciativa so namreč močno motili Komunistično partijo Slovenije, ki je po vzoru Sovjetske zveze vstopila v plansko gospodarstvo in je pravkar planirala svojo prvo petletko. Evidenca in statistika sta postali osnova za planiranje bodočega dela. Plan je postajal vse važnejši element pri dejavnostih ministrstva pa tudi množičnih organizacij, kjer je prej prostovoljno pomoč zamenjala vnaprej planirana. Na ta način je postal vpogled v delo ministrstva jasnejši; še več, ker je moral biti plan narejen za eno leto naprej, se je dalo vanj tudi vmešati in ga spreminjati. Oddelki so dobili druga imena in s planom trdno določene smernice za svoje delo. Moč ministrstva se je drobila z uvedbo okrajnih in krajevnih ljudskih ter oblastnih odborov, ki naj bi s svojimi plani pomagali pri delu, a so zaradi akutnega pomanjkanja denarja pripomogli k zmedu, ki se je pojavila z vprašanjem, kdo pravzaprav odloča.

Delo ministrstva za socialno skrbstvo je okostenelo. Še vedno so se namreč pojavljali problemi, ki jih v planu niso predvideli, zato za njih ni bilo sredstev, vseeno pa jih je bilo treba rešiti. Prej agilna struktura se je zdaj spotikala ob svoje in tuje plane in je le s pomočjo svojih izkušenj in dobro postavljenih mrež referentov uspela reševati probleme, ki so se kopičili z vsakim novim dnem. Sčasoma so tudi narekovana organiziranost, birokratizacija in načrtovanje začeli opravljati koristno delo pri zahtevnejših in dolgoročnih programih.

⁶¹ ARS, MSS, šk. 8/2, Važna pitanja Komitetu za socialno skrbstvo vlade FLRJ, oktober 1947.

⁶² ARS, MSS, šk. 8/2, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo za leto 1947.

⁶³ ARS, MSS, šk. 8/2, isto.

Združitev teorije in prakse je po številnih problemih in težavah omogočilo ministrstvu za socialno skrbstvo, da iz različnih idej oblikuje nov program socialne pomoči, ki je glede na svoje možnosti, ustrezal tako tistim, ki so pomoč potrebovali, kot tistim, ki so se zavezali, da jo bodo priskrbeli.

Riassunto

L'organizzazione dell'assistenza sociale in Slovenia 1944–1947

Jure Gombač

I fatti che seguirono la drammatica occupazione della Slovenia (aprile 1941) da parte del Regio Esercito Italiano (R.E.I) sono caratterizzati sia da una Resistenza armata che da un potere politico resistenziale, parallelo al potere d'occupazione italiano della *Provincia di Lubiana*. La grande offensiva contro l'esercito di liberazione sloveno condotta dal R.E.I nell'autunno del 1942, porta ai vertici del movimento partigiano una coalizione politica formata da comunisti e cristiano sociali. Dopo la firma dell'Armistizio (8.9.1943) tra l'Italia e gli Alleati, l'esercito, l'amministrazione e gli uffici militari e civili italiani si ritirarono dalla Slovenia lasciando al movimento di liberazione gli spazi necessari per formalizzare il proprio potere. Questo si realizzava soprattutto nelle zone liberate, dove l'esercito di liberazione creava i presupposti per uno stato nuovo.

È così che nell'ottobre del 1943 *L'assemblea generale dei delegati sloveni* in seduta plenaria nomina un governo, formato da nove dicasteri, tra i quali troviamo pure uno intitolato agli Affari sociali. La Gazzetta Ufficiale della Resistenza slovena nel numero di maggio del 1944 obbliga tutti gli organi comunali, provinciali e regionali, a istituire un reticolo di assistenza sociale per la popolazione indigente (invalidi, orfani, vedove, disastriati, senza tetto ecc.), vessata da tre anni di guerra.

Man mano questa volgeva al termine venivano a crearsi i presupposti necessari per la verifica di questa politica sociale. Dopo anni di guerra e distruzioni la popolazione civile era molto provata e il tessuto sociale era allo sfascio. Per supplire a questo stato di cose si creò una rete di uffici di collocamento, di cucine popolari, di orfanotrofi e rifugi per persone indigenti. Negli intenti dei programmatori della politica sociale partigiana era presente la preoccupazione che a guerra finita si sarebbe presentata ai confini della Slovenia una massa di espatriati politici, di sopravvissuti dai lager, di reduci dai lavori forzati in Italia, Austria e Germania e che l'impatto dello stato sociale con questa realtà sarebbe stato traumatico.

Alla base di questa politica sociale molto attiva c'era una pronunciata concezione marxista dello stato, intrinseca al movimento partigiano Sloveno e Jugoslavo. È noto che i comunisti Jugoslavi formati alla scuola della seconda internazionale propendevano alla distinzione in ogni società, della base economica e della sovrastruttura e che le istituzioni politiche dovevano appartenere soprattutto al secondo momento. Se da una parte si privilegiava teoricamente la rottura dell'ordine costituito, il passaggio di un ordine all'altro, favorendo l'esplosione delle contraddizioni sociali, dall'altra le responsabilità quotidiane della sopravvivenza collettiva richiedevano soluzioni pratiche e di grande intensità. La dicotomia tra teoria e prassi di un movimento partigiano rivoluzionario, esplose in contraddizioni che difficilmente riuscivano a risolversi. Il budget partigiano, che si ritrovava essenzialmente privo di mezzi non poteva risolvere i nodi reali della società dopo quattro anni di guerra. Il ministero agli affari sociali e tutto il governo risentirono penosamente la precarietà dei mezzi necessari a risolvere i problemi di un dopoguerra drammatico.

Il potere politico chiamò in aiuto la mobilitazione generale e la sensibilizzazione di quasi tutta la popolazione. Si formarono in questo senso diverse istituzioni umanitarie non governative come *La croce rossa slovena* (VII. 1944), *L'organizzazione delle donne slovene* oppure *Il fronte della gioventù*, che svolsero una grande attività proprio nel senso suddetto. Verso la fine della guerra si versò alle famiglie indigenti un sussidio mensile, che parlava a favore di una sistematizzazione organica di questi problemi a favore delle popolazioni più a rischio. A questo proposito vennero inglobati nel budget nazionale i mezzi mobili e immobili sequestrati sia alle forze d'occupazione, che ai collaborazionisti locali.

A guerra finita la centralizzazione di tutti i dicasteri a Belgrado favorì una concezione burocratica della soluzione dei problemi sociali. La dicotomia tra i due poli – cioè il privilegio assoluto della base economica sulla sovrastruttura, produsse effetti devastanti anche nella politica sociale, seppure con il passare degli anni lo stato sociale riuscì a riscattarsi e a crescere a vista d'occhio, creando i presupposti per un equilibrio sociale di tutta la popolazione.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo "Kronika". Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. "Kronika" ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

"Kroniko" lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah je na razpolago tudi večina starejših letnikov revije.

V seriji "**Knjižnica Kronike**" so izšle naslednje publikacije:

Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani

Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani

Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani

Sergij Vilfan – Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani

Peter Vodopivec, LUKA KNAPELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani

PROBLEMI IN DISKUSIJA

Vozi me vlak v daljave

V diskusiji o Brižinskih spomenikih (dalje: BS), Liburniji in Karantaniji sta dr. Igor Grdina in dr. Peter Štih prispevala nova kratka prispevka (Igor Grdina, *The Importance of Being Pleterski*. – *Zgodovinski časopis* 53, 1999, 106–110; Peter Štih, *Za zaključek*. – *Zgodovinski časopis* 53, 1999, 110), ki sta namenjena mojim izvajanjem (Andrej Pleterski, *Lepi, grdi, zli. O metodah, Liburniji, Karantaniji, vojvodskem stolu, Konverziji in Brižinskih spomenikih*. – *Zgodovinski časopis* 52, 1998, 215–277). Tokrat se bom potrudil, da bom ustregel dr. Grdini v njegovi želji po okolju prijazni jedrnatosti. Obravnaval bom samo neosebni del njegove diskusije.

1. Dr. Grdina si želi nedvo(u)mne dokaze za nastanek korenin BS v Molzbichlskem samostanu ter za odražanje njihove (so)uporabe v ženski samostanski skupnosti. BS niso opremljeni z avtorskim podpisom ter krajem in datumom nastanka. Kljub temu si raziskovalci s pomočjo strukturnih primerjav prizadevajo čimveč izvedeti tudi o tem. Svoja strukturna opažanja, ki so argumenti k mojim tezam, sem objavil na treh mestih (A. Pleterski, *prav tam*, 244 ss; isti, *Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov*. – *Zgodovinski časopis* 50, 1996, 525 ss; isti, *Arheologija in nastanek Brižinskih spomenikov*. – [v:] *Zbornik Brižinski spomeniki*, Dela 2. razreda SAZU 45, Ljubljana 1996, 27 ss). Vse te objave so dr. Grdini poznane. Zakaj iz njih ni izluščil moje argumentacije, pa ve sam. Dodatno argumentacijo je mogoče sedaj najti tudi v najnovejši monografiji o Domicijanu (Hans-Dietrich Kahl, *Der Millstätter Domitian. Abklopfen einer problematischen Klosterüberlieferung zur Missionierung der Alpenlawen Oberkärntens*. – *Vorträge und Forschungen / Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte: Sonderband 46*, Stuttgart 1999). Kratko poročilo o knjigi z opozorili na zanimiva mesta je v tem zvezku *Zgodovinskega časopisa*.

2. Da se izogneva nejasnostim o “celoti”, “organski celoti” BS, prosim dr. Grdino, naj se izjasni o naslednjem vprašanju: ali je vsebino BS napisal naenkrat en avtor, ali pa se je zlagoma razvijala iz različnih sestavin? Sam zagovarjam slednje. Če tudi dr. Grdina, sva si v tej točki enotna. Potem mu bo morda tudi bolj sprejemljiva moja trditev, da so prva besedila v slovanskem jeziku, korenine BS, nastala med 772 in 789 v samostanu v Molzbichlu. Če obstaja še katero slovansko besedilo, ki ima starejše slovanske korenine, naj ga dr. Grdina navede z argumenti za datacijo in bom trditev takoj umaknil, saj ni bila postavljena v obliki dogme. Z njo tudi nisem hotel zanikati teoretične možnosti, da je neznano kdo že pred tem lahko pisal v slovanskem jeziku. Vendar dokaza za to še nimamo in dotlej so korenine BS najstarejše. Navajanje meniha Hrabra ni nikakršen protiargument. Živel je namreč šele v začetku 10. stoletja. Njegov spis je propagandne narave, v obrambo cirilice, glagolice niti ne omenja. Ne podaja nobene absolutne kronologije, ampak le relativno. Imamo le čas pred pokristjanjenjem in po njem. O spremembi med enim in drugim pravi: “Poprej Slovani namreč niso imeli pisave, temveč so s črtami in zarezi brali in vedeževali, kajti bili so pogani. Ko pa so se pokristjanili, so z grškimi in latinskimi pismenkami skušali pisati svoj jezik, seveda brez trdnih pravil.” (Janko Jurančič, *Biografije ali žitja srbskih vladarjev in arhiepiskopov*. – Knjižnica Kondor 156, Ljubljana 1975, 21 ss). Dr. Grdino opozarjam na nekatere podrobnosti, ki so ušle njegovi pozornosti, Hrabru pa so bile tedaj še povsem samoumevne. V poganski dobi Slovani niso imeli črkovne pisave, ampak so uporabljali črtice. Šele ko so se pokristjanili, so začeli uporabljati črke, črtice jim zapisovanja jezika namreč niso omogočale! Razliko lahko ponazorim s primerom rovaša. Na njem so črtice, ki npr. pomenijo količino nekega blaga. To količino seveda lahko na rovaš zapišemo in preberemo, vendar v tehniki ideograma (= grafično znamenje, ki navadno v obliki risbe ponazarja pojem kot celoto – *Slovar slovenskega knjižnega jezika* II. – Ljubljana 1975, 12). Tak ideogram, če ga pozna, lahko glasno prebere vsakdo v svojem jeziku. To je v času slovanskega poganstva zadostovalo, saj so svojo vero lahko izražali z ideogrami različnih vrst, sveta besedila pa prenašali ustno. Nasprotno pa je krščanstvo religija, ki v tem pogledu temelji na pisnem besedilu. Brez Svetega pisma si ga sploh

ne moremo predstavljati. Poznavanje in uporaba črk sta neobhodni. In šele z njihovo pomočjo so lahko Slovani zapisali svoj jezik. Spis meniha Hrabra zato obratno tistemu, kar v njem vidi dr. Grdina, dokazuje, da v poganskem obdobju Slovani **niso pisali svojega jezika**. Če Hrabru verjamemo, in tudi dr. Grdina mu, ker ga sicer ne bi vključil v argumentacijo, potem lahko prva slovanska besedila pričakujemo šele pri pokristjanjenih Slovanih. Pri tem je mnogo bolj verjetno, da se je to zgodilo v zvezi s pokristjanjevanjem slovanskih ozemelj, kot pa, da bi tako začel pisati slovanski posameznik, ki se je podal v tujino in se tam pokristjanil. In prvi Slovani, ki so jih začeli pokristjanjevati, so bili od sredine 8. st. dalje tisti v porečju Maine ter tisti v vzhodnih Alpah. Če temu prištejemo še zelo slab uspeh misijona pri prvih v vsej drugi polovici 8. st. (prim.: A. Pleterski, Arheologija in nastanek Brižinskih spomenikov. – [v:] *Zbornik Brižinski spomeniki*, Dela 2. razreda SAZU 45, Ljubljana 1996, 31), potem je zelo majhna verjetnost, da ne bi mogle korenine BS ohraniti prvenstva.

3. Nespoštovanje svetega večera in Irene Wiehl, redovnice. Ta točka je povezana s trditvama dr. Grdine, da *Andrej Pleterski pri Wiehlovi ni našel mesta, na katerem bi ona preklicala svojo ugotovitev o nemeniškem značaju BS*, in še malo dalje, *V BS ni niti enega samega mesta, ki bi ga bilo treba obvezno razlagati z njihovim domnevnim samostanskim značajem ali izvorom* (I. Grdina, *prav tam*, 107). Kot svoj argument proti samostanskemu značaju greha nespoštovanja svetega večera dr. Grdina navaja okolnost, da je naveden v vrsti med dvema grehoma (nespoštovanje nedelje in posta), ki sta po njegovem izrazito "laična". Njegovo opažanje bi morda imelo težo, če bi obstajali posebni laični in posebni samostanski grehi, ampak takega strukturiranja dr. Grdina ni z ničimer utemeljil. In po mojem mnenju ga tudi ne more. Mdr. bi npr. moral dokazati, da redovnikom in redovnicam ni potrebno spoštovati posta in nedelje. Obstajajo grehi za vse ter – zaradi dodatnih, strožjih pravil samostanske skupnosti – še "samostanski" grehi. Torej je možno razločevanje "za vse – dodatni samostanski", ne pa "laični – samostanski".

Kaj piše Irene Wiehl? Najprej – *Da aber Fris I nicht den Typus einer Mönchsbeichte darstellt, muß für svet? večer? ein erweiterter Sinn angenommen werden: 'Vorabend eines Festtags, der mit einem Gottesdienst gefeiert wird'* (I. Wiehl, *Untersuchungen zum Wortschatz der Freisinger Denkmäler. Christliche Terminologie*. – Slavistische Beiträge 78, München 1974, 47) in pozneje v končni sintezi – *Auffallend ist der geringe Einfluß des Lateinischen auf Fris I. Dafür versammelt es fast alle Eigenbildungen, die meistens hapax legomena sind. Es erhebt sich die Frage, ob dieser Tatbestand den religiösen Wortschatz von Fris I als volkstümlich zu charakterisieren berechtigt* (*prav tam*, 121). Ponavljam, da pri Wiehlovi nikjer nisem našel utemeljitve za njeno trditev, da *Fris I nicht den Typus einer Mönchsbeichte darstellt*. Tudi dr. Grdina, kljub moji izrecni prošnji, njene utemeljitve ne navaja. Zato sem še vedno prepričan, da gre za preprosto predpostavko. In če se nazadnje sama sprašuje *Es erhebt sich die Frage, ob dieser Tatbestand den religiösen Wortschatz von Fris I als volkstümlich zu charakterisieren berechtigt*, si to lahko razložim samo z opustitvijo začetne predpostavke. "Volkstümlich" namreč pomeni, da pripada vsemu ljudstvu. In Wiehlova na koncu v to pri BS I podvomi, kar pomeni, da njegovo religiozno besedišče verjetneje pripada skupini izbrancev. Zato tudi trditev dr. Grdine, da *Andrej Pleterski pri Wiehlovi ni našel mesta, na katerem bi ona preklicala svojo ugotovitev o nemeniškem značaju BS*, ne drži.

Kako je z grehom nespoštovanja svetega večera? Ivan Grafenauer je za ta greh z obširno utemeljitvijo ugotovil, *da to ni bila obča dolžnost, ampak predpis za samostansko družino* (I. Grafenauer, *Karolinška kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov in Čina nad? ispovedajaštium? se*. – Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 13, Ljubljana 1936, 70). Tudi Klaus Detlef Olof je prišel v svoji analizi seznamov grehov do ugotovitev: *Die drei Lasterkataloge stehen in einer eigenen Entwicklungsreihe, die sowohl starke frühchristliche monastische Traditionen als auch eine Ost-West-Aufspaltung in eine Acht- bzw. Siebenlasterlehre (Cassian vs. Gregor d. Gr.) erkennen läßt. Dabei erlaubt die unterschiedliche Realisierung der begrifflichen Füllung in FD I und III gegenüber FD II Rückschlüsse auf die jeweils angesprochene Pönitentengruppe (Gemeinde, Nonnen und Mönche bzw. Novizinnen und Novizen)* (K. D. Olof, *Zu den Katalogen in den Freisinger Denkmälern*. – [v:] *Zbornik Brižinski spomeniki*, Dela 2. razreda SAZU 45, Ljubljana 1996, 89) ... *Diese systematisch erweiterten und ausgedeuteten Begriffsreihen als Abschluß der Beichtformeln weisen somit einen hohen Grad an Theologisierung auf, was zumindest im Falle von FD I auch durch die Spezifizierung des Verwendungsbereichs, nämlich den Einsatz als Klosterbeichte, gestützt wird. Auf diesen konkreten Zweck deutet jedenfalls der Katalog der verletzten Mönchspflichten in FD I 18-20 hin ("sei es, weil ich den Sonntag nicht beachtet habe, noch die heilige Vesper, noch meine Fasten"), der mit einer offenen, auch ungenannte Sünden einschließenden Formel endet, die für die*

vernachlässigten Eltern, Brüder und Nächsten steht, wie sie vor allem in den fränkischen Katalogen der Kirchen- und Christenpflichten genannt werden (Lorscher Beichte). Wenn wir es im letzteren Fall mit einer aus der Klosterpraxis zu erklärenden beabsichtigten redaktionellen Erweiterung zu tun haben... (prav tam, 90). Olof torej enako razloži spoštovanje svetega večera kot meniško dolžnost in celo meni, da je BS I samostanska spoved. Dr. Grdina ni analiziral argumentov I. Grafenauerja in K. D. Olofa, še manj jih je spodbil. Enako ni spodbil argumentov, ki so Irene Wiehl pripeljali do dvoma o ljudskem značaju religioznega besedišča BS I. Prav tako, kljub moji prošnji, ni pojasnil, kdo so kristjani označeni s "sinki", ki niso duhovniki in laiški verniki, ter jih posredno sam našteva (prim.: I. Grdina, O Brižinskih spomenikih in okoli njih ali "To ni več naključje!". – *Zgodovinski časopis* 51, 1997, 122, drugi odstavek od spodaj). Zato še naprej utemeljeno menim, da v BS so mesta, ki jih je treba razlagati z njihovim domnevnim samostanskim značajem ali izvorom.

Je iz BS mogoče sklepati o redovnicah? Dr. Grdina vidi morebitno možnost v sklicevanju na "vse pravične device" in "vse svete device". Ker pa sklepa, da gre za "vse" samo v teološkem smislu, meni, da ne morejo pomeniti redovnic. Iz prikaza razvoja spovednega uvoda, ki ga je sestavil I. Grafenauer, je razvidno, da so med boga in spovednika kmalu začinjali vrivati tudi elemente povsem konkretnega prostora, v katerem so spoved opravljali (prim.: I. Grafenauer, *prav tam*, 55). Zato menim, da je bolje počakati, kaj bodo o "vseh pravičnih devicah" in "vseh svetih devicah" še dognali teologi. Vendar s tem argumentov ne zmanjka. Kot smo videli v prejšnjem odstavku, povezuje BS z redovnicami že K. D. Olof. Njegovih argumentov dr. Grdina ni niti razčlenil, niti zavrgel. Nadalje sedaj piše o redovnicah v Millstattu H.-D. Kahl (*prav tam*, 72), ki prav tako vzpostavlja njihov kontekst z BS. Tudi z njegovimi argumenti se bo moral dr. Grdina še soočiti.

Dober argument vidim v koncu BS I, kjer je navedeno, kdo se obrača na boga: *Confitentibus tibi Domine famulis ac famulabus tuis remitte peccata* (BS I : 36–37). "Tui" se seveda nanaša na gospoda boga. Povedano v tretji osebi gre torej za "famuli ac famulae Domini", služabnike in služabnice gospoda boga, ali v zvezi z levim prilastkom – za božje služabnike in služabnice. In to niso navadni verniki, drugačno tolmačenje bi bilo v nasprotju z dikcijo virov. Izjemna oblika *famulabus* namesto slovnico običajne "famulis" je bila izbrana namerno, da je prišel do izraza ženski spol vernic. Podobni izjemi sta tudi zvezi *dis et deabus* ter *filiis et filiabus* (prim.: Rudolf Južnič in Silvo Kopriva, *Latinska slovnica*. – Ljubljana, 1952, §16: 2). Zato tu vidim zelo konkretno sled uporabe BS tudi v ženski samostanski skupnosti. In ker se je dr. Grdina sam zavzel za to, da "božji služabnik" v BS pomeni duhovnika, se bo, kot upam, strinjal z razlago, da so "božje služabnice" redovnice.

4. V svoji razpravi (Lepi, grdi, zli...) sem dr. Grdini postavil tudi vprašanja, ki so raztresena po poglavjih, ki niso bila namenjena posebej njemu. Tam so zato, ker so povezana s tamkajšnjo tematiko, malo pa tudi zato, da bi preveril, kako natančno bere spise, s katerimi polemizira. – Dr. Grdina ni odgovoril na nobeno od njih.

Za razliko od dr. Grdine, se je dr. Štih odločil, da izstopi iz diskusijskega vlaka. Svoje obtožbe, da sem priredil vir svoji interpretaciji, ni dokazal. Ker pa mi je ustno priznal, da se je pri tem zmotil, je s pričujočo zabeležko tudi zame ta zadeva končana. V svojem zaključnem prispevku ni podal nobenega novega argumenta v prid svojim tezam, prav tako ni spodbil nobenega mojega v prid mojim izvajanjem. Zato so še vedno veljavne naslednje osnovne teze, kot jih v nadaljevanju navajam.

Do začetka 9. st. je ob Karantaniji v vzhodnih Alpah obstajala tudi slovanska kneževina Liburnija.

V Liburniji so nastale korenine Brižinskih spomenikov.

Modestova skupina duhovnikov je posvetila sredi 8. st. dve cekvi, eno Karantancem, drugo "ad Undrimas" v Liburniji.

Karantanski knežji kamen je prvotno stal sredi Sveškega polja, kjer je z dvema rimskima miljniskoma in sedanjim zahodnim sedežem vojvodskega stola tvoril kultno-juridično celoto. Vojvodski stol v sedanji podobi je habsburška novotvorba iz 14. stoletja.

Andrej Pleterski

Kako je z vozovnico Andreja Pleterskega?

Andrej Pleterski je končno začel polemizirati v nekoliko dostojnejšem tonu. V debato o Brižinskih spomenikih (BS) je prav tako vnesel nekaj novih elementov, zato sem se prisiljen ponovno oglašiti. Moram pa takoj reči, da je vsa moja diskusija – od začetka do konca – docela osebna (seveda to ne pomeni, da se v njej ukvarjam z docela osebnimi rečmi!). Za razliko od Andreja Pleterskega mi namreč truma (prisilno mobiliziranih ali volonterskih) pomagačev ni potrebna.¹

1. Kar zadeva slavistiko, moram reči, da t. i. strukturna opažanja Andreja Pleterskega niso znanstveno neoporečno argumentirana (ali sploh niso argumentirana), zato jih ni mogoče sprejeti. Saj zdaj vendar celo sam Pleterski dramatično pripoveduje, da nima nikakih *nedvoumnih* argumentov za svoja izvajanja o genezi BS v zgornjekoroških krajih, ki jih navaja. Z "izluščenjem" njegovih dokazov se žal ne morem spoprijeti, ker ne obvladam znanstvene metodologije vseh strok, iz katerih izhajajo t. i. strukturna opažanja. Edino, kar lahko storim, je, da pretresem dognanja Andreja Pleterskega v okviru slavistične stroke, ki jo v zelo omejenem obsegu obvladam. Seveda se ob tem ne odpovedujem zdravemu razumu.

2. Trditev Andreja Pleterskega, da predstavljajo "korenine BS" prva besedila v slovanskem jeziku, je neresna zato, ker so besedila lahko ustna (takšnih je – količinsko vzeto – v vseh časih velika večina) ali zapisana. Andrej Pleterski bi imel prav le v primeru, če bi dokazal, da so bili Slovani vse do nastanka "korenin BS" mutasti oziroma nemi. Črnorizec Hrabar pa opozarja celo na *potencialno* možnost, da bi pred "koreninami BS" utegnili obstajati oziroma nastati celo že ZAPISANA slovanska besedila.² O tem, kako si predstavljam genezo BS, sem pisal že tolikokrat, da bi stvar bilo res odveč še enkrat ponavljati.

3. Glede Irene Wiehl: nikjer ni preklcala svoje ugotovitve o "nemeniškem" značaju BS.

Dalje: kvalifikator "ne-ljudsko" v lingvistiki pomeni predvsem knjižno oziroma terminološko specializirano (npr. v okviru kake poklicne skupine, npr. med duhovniki) rabo kake besede.

Moje izražanje o "laičnih" in "samostanskih" grehah je bilo dovolj "preliminarno" (prim. narekovaje!), da bi si Pleterski lahko prihranil dociranje o tem. Ampak: da ne bo nerazumevanja, naj uporabim njegovo izrazje: nespoštovanje svetega večera (večera pred nedeljo ali zapovedanim praznikom) je greh za vse kristjane, ne samo za člane redovniških skupnosti (med njimi je tak greh komaj mogoč).

Dalje: BS so povsem jasni: eksplicitno govorijo o VSEH devicah. Zapovrh na enem mestu še o VSEH SVETIH devicah (VSEH teh gotovo ni bilo v enem samostanu in VSE tudi niso živele v času nastajanja BS!). To lahko ugotovi tudi slavist. Ogovorjenci v BS II so moške instance: kje je v BS II kakšna jezikovna sled uporabe v ŽENSKI SAMOSTANSKI SKUPNOSTI? Nikjer je ni. Takšne sledi prav tako ni v BS I in BS III. Glede tega ne sklicevanje ne nesklicevanje na K. D. Olofa in I. Grafenauerja (ki oba presegata argumentacijo v območju slavistike!) prav nič ne spremeni.

O "sinkih" iz BS II ne morem povedati prav nič drugega, kot sem že: to so očitno verniki, ki niso duhovniki, torej v veliki večini laiki. V okvirih slavistike in zdravega razuma ne morem ugotoviti nič drugega kot sledeče: nobenega znamenja ni, da bi se izgovarjalec BS II obračal na kakšne posebne neduhovnike. Resnično pa ne vem, kje bi sam *posredno našteval* (kaj je sploh to?) "sinke", ki "niso duhovniki in laiški verniki" – kakor pravi Pleterski. (Res: nikjer nisem omenjal maziljenega kralja in članov srednjeveških asketskih skupnosti ob posameznih pridigarjih, ki jih seveda ni mogoče imeti za duhovnike, vendar pa bi na drugi strani težko rekli, da so navadni, tj. laiški verniki. Itd. Kolikokrat naj še ponovim, da poskušam o BS debatirati v okvirih slavistike in zdravega razuma – preprosto zato, ker poznam problematiko srednjega veka v daleč premajhni meri, da bi se drznil spuščati v tozadevno zgodovinarsko polemiko.)

Zato pa lahko poudarim tole: cvetoberu svojih "stuktur(al)nih" laksnosti je Andrej Pleterski zdaj dodal še novo: potem ko je zadnjič služabnika prostodušno razglasil za duhovnika (moral sem mu pojasniti, da

¹ A. Pleterski, Lepi, grdi, zli. O metodah, Liburniji, Karantaniji, vojvodskem stolu, Konverziji in Brižinskih spomenikih, ZČ 52, 1998, 276.

² Pozornemu bralcu ne bo ušlo, da se Andrej Pleterski sploh ne more osredotočiti na polemiko o Brižinskih spomenikih in jo širi na splošen "obračun" z mojimi spisi. "Črnorizca" Hrabra v izmenjavi mnenj z njim na nobenem mestu nisem omenil niti z besedico! Če bi takšno ravnanje Andreja Pleterskega komentiral, bi podcenjeval pamet bralcev ZČ.

je duhovnik BOŽJI SLUŽABNIK, toda to je TERMIN, ne kakršna koli besedna zveza), je sedaj v svoji interpretacijski ihti pričaral še “božje služabnice” (ne vem, ali si to v BS NIKJER IZPRIČANO oznako Andrej Pleterski razlaga kot termin!) in jih izenačil z redovnicami. Lingvistična “učenost” Andreja Pleterskega je tako globoka kot reka, ki jo človek prebrede, ne da bi si zmočil noge. Njegove razlage okoli t. i. levega pri-lastka so – milo rečeno – čudne. Povem s slikovitim eksemplom: bile bi veljavne v primeru, če bi bila “izguba pameti” “pametna izguba” (zveza s t. i. levim prilastkom) ali če bi bil “naravni zrezek” (zveza s t. i. levim prilastkom) “zrezek narave”. Temeljito se razlikujeta tudi “zgodovina znanosti” in “znanstvena zgodovina”. Zlasti pri terminih je “konvertiranje”, s kakršnim suvereno operira Andrej Pleterski, zelo delikatna in nepredvidljiva stvar. (Jezik pač ni zavtomatizirana sistemska struktura; naj navedem še tale ilustrativni primer: “Faradayeva kletka” ni samo “kletka Michaela Faradaya” – zato pa je “Eichmanova kletka” zgolj “kletka, v kateri je bil Adolf Eichmann med jeruzalemskim procesom”!)

Ampak pogledjmo – v okvirih zdravega razuma, seveda – natančneje latinski pristavek (začetek formule odveze) k BS I, ki se po slovensko glasi: “Gospod, Tvojim služabnikom in služabnicam, ki se Ti izpovedujejo, odpusti grehe, da bodo oni, ki jih v notranjosti biča vest, potolaženi z milostjo Tvoje sprave. Po /Gospodu našem itd.”³ Milost sprave z ljubim Bogom od izvirmega greha dalje potrebuje sleherni človek. Tudi vest ne biča samo posvečencev in redovnic. Prav tako ne grešita samo ti dve kategoriji vernikov. Izpovedovanje spet ni kakšna samostanska “specialiteta”. Formula odveze torej ni kakor koli ekskluziv(istič)na, zato ni mogoče reči, da so “služabniki in služabnice”, ki se omenjajo v njej, duhovniki in redovnice. Je celo tako splošna in običajna, da je niti ni bilo treba izpisati do konca, ker jo je znal vsak duhovnik na pamet. Sploh pa: v srednjeveški družbi je vsakdo na svoj način služil Bogu. Z drugimi besedami: slehernik je bil Bogov služabnik (v terminologiji Andreja Pleterskega in Jožeta Toporišiča: zveza s t. i. levim prilastkom!). Življenje kristjana – ne samo duhovnika oziroma božjega služabnika – je pač služba Bogu. Naj še enkrat ponovim: izgovarjalci BS I se izrecno spovedujejo VSEGA, kar je proti njihovemu krstu. Niti ene sestavine v tem tekstu ni, ki bi jo bilo treba razlagati kot prestopki proti redovniškim pravilom. Vsi naštetih grehi zadevajo slehernika. Dikcija latinskega pristavka k BS I prav tako ne implicira njegove uporabe v ženski redovniški skupnosti. *Moški* so v njej le preveč izpostavljeni. Glede na velikost črk je mogoče sklepati, da je bil tekst BS I namenjen posamičnemu branju (tj. branju *enega duhovnika*, ki je imel pravico do uporabe majestetičnega plurala).⁴

Pozornemu bralcu seveda tudi ni ušlo, da je Andrej Pleterski na podlagi analize BS I začel dati izjave o BS nasplo. To je v kontradikciji z njegovimi izjavami v 2. točki (o nastanku BS “iz različnih sestavin”). Prav ponigliavo zafrkavanje se mi zdi, da okoli te zadeve potem terja od mene nekakšno izjasnjevanje, ko pa sam kolobari med celoto (pojem “organske celote” je v debato uvedel on, razlagam naj ga pa jaz – to je res narobe svet!) in “delnostjo” BS. Morda bi bilo dobro najprej urediti misli, šele potem pa vehementno polemizirati. Vlak (po militaristični terminologiji, ki je tako zelo ljuba Andreju Pleterskemu, bi bilo mogoče soditi, da gre za oklepni vlak), na katerega se je vkrcal naš vsestranski učenjak, očitno drvi s preveliko hitrostjo. Kotli so pregreti; upajmo, da ne bo prišlo do eksplozije. Sploh pa: ima gospod doktor pri sebi vozovnico?

4. Zdi se, da bi popotnik Andrej Pleterski rad igral vlogo revizorja na vlaku, ki ga je popeljal v (fantazijske) daljave. V polemikah ta funkcija pripada kritični javnosti. Priznam, da bi imel ob marsikaterem miselnem in lingvističnem loopingu Andreja Pleterskega (in njegovih pomagačev) reči besedo ali dve, toda fiksne ideje za slavistiko in zdravi razum niso posebej rodovitno duhovno “polje”. Tu sem “na isti valovni dolžini” s Petrom Štihom, ki je povsem enakega mnenja glede zgodovine.

Ob koncu naj izrazim zadovoljstvo, da je Andrej Pleterski brez pripomb vzel na znanje moje skrajno eksaktno “homologizacijo” svoje “struktur(al)ne” raziskovalne paradigme (ob zgodbi o Martinu Krpanu z Vrha od Svete Trojice) in ji brez besed priznal tehtnost (opazil sem namreč, da je važen element njegove polemične “tehnike in tehnologije” molk o stvareh, glede katerih je spoznal, da ima njegov ugovarjalec prav.⁵)

Igor Grdina

³ Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja, Ljubljana 1992, 86.

⁴ Opozorilo na to dejstvo dolgujem Nataši Golob, ki se ji tudi na tem mestu prisrčno zahvaljujem.

⁵ Opustil je npr. prismsuknjeno zatrdanje, da se govornik v BS II med drugim obrača tudi na redovnice. Jenjal je dokazovati, da “rab” pomeni duhovnika. Nič več ga ne mika omenjati kobilo v zvezi z Irene Wiehl. Itd. itd. Skratka: Filipi so tu!

Pojasnilo

Čeprav je res, kot pravi Andrej Pleterski, da sem “izstopil iz diskusijskega vlaka” – ker pač ne vozi nikamor in je vsako sedenje na njem izguba časa, še posebej, ker ima eden od potnikov fiksno idejo, da ga bo popeljal v čudežno deželo Liburnijo – pa sem bralcem dolžan naslednje pojasnilo.

Moja obtožba, da je Andrej Pleterski priredil vir svoji interpretaciji in ki sem jo v ustnem pogovoru z njim tudi umaknil (s priznanjem, da sem se zmotil, kot to navaja tudi Pleterski na koncu prispevka *Vozi me vlak* v daljave v tej številki ZČ), se nanaša edino in izključno na njegovo interpretacijo toponima *Glanegg*. Takole pišem v ZČ 51 (1997) str. 111: “Pri tem bi dodal še to, da je Pleterskemu primerjava Burkhardove terminologije s poznejšo Janeza Vetrinjskega očitno sporna, ni mu pa npr. sporno prirediti vir svoji interpretaciji (povsem nedvoumni in doslej v historiografiji tudi nesporni *Glanegg* obeh vrinkov Švabskega ogledala se je moral z vratolomno akrobacijo spremeniti v *Tanzenberg/Plešivec*, ker pač to ustreza njegovi interpretaciji, da je knežji kamen stal na mestu, kjer sedaj stoji vojvodski stol)”. Andrej Pleterski res ni priredil vira svoji interpretaciji, zato pa ga je interpretiral tako, da je dobil iz njega tisto, kar je želel oziroma kar je potreboval! Zato se seveda ni odločil za po vseh kriterijih najbolj verjetno in edino resno možnost, da je *Glanegg* iz obeh vrinkov identičen z današnjim *Glaneggom*, ki se s tem imenom (*Glanek*) omenja že okrog 1150, ampak se je odločil za slabšo možnost, brez ene same stvarne podlage v virih, da bi se vrh, ki se že 1247 omenja kot *Tanzenberg*, “lahko imenoval *Glanegg*”. Primer lepo ilustrira način njegovega dela, s katerim je možno iz zgodovinskih virov izcediti prav vse, kar se želi ali rabi – ne glede na to ali gre za *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* ali pa za zahodni sedež vojvodskega stola, ki ga je s prav antologijsko interpretativno metodo (primerjava z gorami z imenom *Stol*) uspel ne samo datirati v zgodnji srednji vek, ampak ga hkrati še celo umestiti v slovansko kulturno sredino.

Moje priznanje zmote se torej v nobenem primeru ne naša na Liburnijo in druga v polemiki sprožena vprašanja, ki pa jih ne mislim še enkrat načenjati. Še vedno namreč stojim za stavkom, ki sem ga zapisal na koncu svojega prispevka (ZČ 53 (1999) str. 110), s katerim sem “izstopil iz diskusijskega vlaka”, da “prepričani (Andrej Pleterski) ostajajo prepričani, ostali pa si lahko še enkrat preberejo moj tekst (ZČ 57, 1997)”. K temu lahko dodam le to, da moje mnenje o (ne)uspešnosti dokazovanja Andreja Pleterskega, da je “do začetka 9. stoletja ob Karantaniji v vzhodnih Alpah obstajala tudi slovanska kneževina Liburnija” očitno deli tudi ostala znanstvena javnost, ki se je v najnovjšem času ukvarjala s karantansko zgodovino in zaključkov Pleterskega ni sprejela (gl.: Hans-Dietrich Kahl, *Der Millstätter Domitian. Abklopfen einer problematischen Klosterüberlieferung zur Missionierung der Alpendslawen Oberkärntens*, Stuttgart 1999; Paul Gleirscher, *Karantanien. Das slawische Kärnten*, Klagenfurt 2000).

Peter Štih

JUBILEJI

Dr. Ana Benedetič – sedemdesetletnica

Ni neznano, da imamo zgodovinarji do kategorije časa poseben in pogosto vzvišen odnos, pa vendarle je tudi za nas njegova glavna mera človeško življenje in njegov hiter tek. Bilo je skoraj "včeraj", ko smo lahko v tem časopisu brali naklonjene, prijetne besede profesorja dr. Vasilija Melika ob šestdesetletnici Ane Benedetič, ene naših redkih specialistk za zgodovino prve slovenske univerze.

Prijetno in obenem težko je pisati o človeku, s katerim te skozi dve desetletji veže poznanstvo, še več, prijateljstvo, ki pa ni, kar je povsem človeško, izključevalo tudi kakšnih medsebojnih občasnih kresanj mnenj, strokovnih razhajanj. Še danes, ko je naša jubilatka že štiri leta v pokoju, je vsako srečanje z njo praznik, zanimiva zgodovinska ura, pa naj teče beseda o resnih strokovnih temah v zvezi z zgodovinskim razvojem evropskih in v tem okviru ljubljanske univerze, dnevnimi dogodki ali o vsakdanjih življenjskih rečeh. Tako želi ta prispevek, ki seveda ne more mimo slavljenčinih biografskih in bibliografskih podatkov, predstavitev njenega poklicnega dela, znanstvenih in drugih dosežkov, uvodoma izpostaviti nekatere njene človeške lastnosti in njene človeške kvalitete. Za na videz zelo samozavestno in nekoliko težje dostopno žensko se skriva skromna, izredno poštena in dobra Ani, ki je in bo vsakemu pomagala po svojih najboljših močeh. Že sam pogled na nekatere publikacije ljubljanske univerze, katerih nastanku je v veliki meri botrovala in jih obogatila z dragocenimi vsebinskimi (arhivskimi) podatki, pogosto spremlja praznina na tistih mestih, kjer bi morale pisati ime univerzitetne ustanove, ki hrani te podatke, in ki jo je Ana Benedetič zgradila takorekoč iz nič, ali pa na "podlagi podatkov Ane Benedetič". Da je kitenje s tujim perjem naša stara bolezen, ki si mu ne more izogniti niti Alma mater labacensis, je žal izpričano tudi na primeru naše jubilatke.

Zgodovinarica, muzealka in arhivistka Ana Benedetič, se je rodila v nedeljo 27. julija 1930 v Dravljah, v takrat še samostojni občini Šiška, ki so jo nato čez nekaj let priključili Ljubljani, staršem iz kmečkih družin, ki sta v drugi polovici dvajsetih let pred pogromi italijanskega fašizma po skrivnih gozdnih poteh, po katerih si je takrat reševalo življenja mnogo primorskih Slovencev, pribežala iz Primorske: mati Frančiška Benedetič roj. Prelec iz vasi Nova Sušica v Košanski dolini na Krasu, oče Jože Benedetič iz vasi Dolnje Cerovo v Goriških Brdih.

Čprav ves čas ljubljanska meščanka, je Ana Benedetič ostala zvesta svojim koreninam. Rada ima Primorsko in ohranja vezi z njo. Nekaj prislovične kraševske trme, o kateri se rada pošali, pa bi najbrž po materi našli tudi pri njej, v njeni delavnosti, doslednosti in vztrajnosti.

Že v predšolski dobi jo je mama vpisala v otroški vrtec v Šentvidu, obiskovala je osnovno šolo Valentina Vodnika v Šiški, kjer je bila leta 1938 najboljša učenka in je za nagrado dobila zlato hranilno

knjižico Mestne hranilnice ljubljanske s pologom 50 dinarjev in s pripisom: "Bodi pridna, delaj in varčuj in ne bo se ti treba bati starosti". Seveda je hranilna knjižico med vojno izgubila vrednost, torej na tisto "...ne bo se ti treba bati starosti" z njo ne gre računati, pa vendarle jo kot muzealka in arhivistka po duši in srcu še danes hrani "za spomin". Leta 1950 je maturirala na 6. državni gimnaziji (v Šubičevi ulici). Po maturi se je znašla na razpotju. Že v gimnaziji se je precej ukvarjala z risanjem, profesor risanja, slikar Nande Vidmar je opazil njeno nadarjenost, zato jo je usmeril v posebni risarski tečaj, ki je bil takrat v stavbi kina Union v Ljubljani in ki je pripravljala srednješolce za likovni študij. Kot ženski so ji starši odsvetovali študij slikarstva. Tako se je znašla med dvesto kandidati za študij arhitekture na takratni Tehniški visoki šoli v Ljubljani. Bila je sprejeta, vendar ga je opustila, ker je družina uvidela, da hčerki s svojimi skromnimi dohodki ne bo mogla zagotoviti tega razmeroma dragega študija. Prepisala se je na študij zgodovine na Filozofsko fakulteto Univerze v Ljubljani in tam 25. septembra 1956 diplomirala z nalogo o nacionalnem vprašanju in jugoslovanskih socialno-demokratskih strankah pri profesorju dr. Metodu Mikužu. Takrat je oddelek za zgodovino domoval še v pritličju Narodne in univerzitetne knjižnice, predavali pa so Gregor Čremošnik, Milko Kos, Josip Klemenc, Fran Zwitter, Metod Mikuž, Bogo Grafenauer in Jože Kastelic. Želela si je službo na Inštitutu za delavsko gibanje, vendar je ni dobila. Pristala je kot knjigovodkinja. Prav ji je prišlo znanje francoščine in risanje. Z inštrukcijami, prevajanjem in risanjem se je nekako dalo preživeti. Dr. Ferdo Gestrin ji je pomagal, da je prišla do delovnega mesta profesorice zgodovine na postojnski gimnaziji. Kasneje se je odpovedala težkim podnajemniškim pogojem v Postojni in se preselila v Ljubljano, kjer je od jeseni 1959 dalje poučevala najprej na osemletki Valentina Vodnika v Šiški, nato pa na osemletki na Poljanah. Aprila 1961 je opravila strokovni izpit za srednješolskega profesorja zgodovine, v naslednjih letih pa še za kustosa in arhivista. Maja 1964 je namreč zapustila pedagoško delo in prevzela vodenje oddelka za novejšo zgodovino v Gorenjskem muzeju v Kranju. Prav kranjski muzej s tipičnimi muzejskimi opravili: pripravljanjem razstav, zbiranjem dokumentov, pisanjem razprav in raziskavami na terenu, je bil ena temeljnih postaj na njenem življenjskem potovanju, na katerega je ostala čustveno vezana vse do danes. Kot kustos je predvsem izpostavljala terensko delo, saj je prav v terenskem raziskovanju in evidentiranju gradiva na terenu videla eno primarnih nalog muzejske stroke.

Naslednja življenjska postaja je Benedetičevo pripeljala na Univerzo v Ljubljani in jo neločljivo povezala z ustanovo: univerzitetnim arhivom, ki ga je v naslednjih desetletjih zgradila dobesedno iz nič. Ko se je bližala petdesetletnica ljubljanske univerze, je organizatorjem proslave obletnice takoj postalo jasno, da bo mogoče izdati zbornik o zgodovini univerze samo, če bo gradivo pravočasno zbrano in urejeno, pa tudi, da potrebuje univerza ustanovo, ki bo združevala arhivsko, muzejsko in dokumentacijsko dejavnost, kakor jo imajo znamenite univerze v Evropi. Profesor dr. Fran Zwitter je našel za tako dejavnost primerne, sposobne in vztrajne delavce – to je bila Ana Benedetič, ki je 1. septembra 1968 nastopila službo na univerzi in je tam do upokojitve v letu 1996 vodila arhivsko-muzejsko službo, danes imenovano Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani. Z velikim entuziazmom je zbirala arhivsko gradivo po raznih kletah in lesenih provizorijih ter na podstrehah, ga sistematično in strokovno obdelovala: od postavitve fondov do njihovega urejanja in popisovanja. Uredila in popisala je fonde rektorata univerze in skoraj vseh fakultet iz obdobja od ustanovitve univerze pa tja do začetka šestdesetih let. Poseben talent in veselje je imela za iskanje podatkov, dokumentov, spominov, fotografij, skratka vsega, kar priča o zgodovini ljubljanske univerze, njenih profesorjev in študentov, o bojih za univerzo pred njeno ustanovitvijo. Obiskovala je upokojene profesorje, njihove vdove, hčere, sinove in druge sorodnike, radi so ji posojali ali podarjali gradivo in fotografije, dajali podatke, pripovedovali spomine. Nabrala je bogato gradivo, zlasti zajetno zbirko fotografij, vse to je v organizacijskem in vsebinskem pogledu izoblikovala v arhiv in muzej po zgledu uglednih evropskih univerz.

Benedetičeva je že v Gorenjskem muzeju pripravila večje ali manjše razstave iz zgodovine partizanstva na Gorenjskem, razstavno dejavnost je nadaljevala tudi na univerzi s prikazi razvoja ljubljanske univerze v letih po njeni ustanovitvi in v času druge svetovne vojne. O njenem pomembnem prispevku k proučevanju zgodovine ljubljanske univerze priča obsežen popis njenih razstav, ki so objavljeni v zborniku Biografij in bibliografij univerzitetnih učiteljev, znanstvenih delavcev in sodelavcev Univerze v Ljubljani (ULBB), 5/ III (1999), na tem mestu gre omeniti le najbolj odmevni: Univerza v Ljubljani 1919–1930 in Univerza v Ljubljani 1919–1945.

Bogata je tudi bera strokovnih in znanstvenih objav Ane Benedetič. Saj njen ustvarjalni opus obsega skoraj sto bibliografskih enot, v celoti navedenih v že omenjenem ULBB-u, prav tako večinoma iz

zgodovine medvojnega odpornišтва na Gorenjskem in seveda iz zgodovine ljubljanske univerze. Pisala je o študentih pred prvo vojno, med obema vojnoma in med drugo vojno v zborniku Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani (1969), v zborniku Zgodovina Ljubljane (1984), v fotografskem zborniku Slovenski študenti v boju za narodno in socialno osvoboditev (1987) in v fotografskem zborniku Slovenski študenti in univerza 1941–1945 (1999), za katera je zbrala dokumentarno gradivo, napisala besedilo k slikam in za prvo publikacijo dobila tudi nagrado Dneva vstaje slovenskega naroda. Našla je podatke o velikem mecenu odvjetniku dr. Francu Mundi (1831–1914), ki je večino svojega premoženja zapustil študentskim štipendijam. V Delu je pisala o njem in njegovi študentski ustanovi (1984), pisala je o Anki Mayer-Kansky, prvi doktorici ljubljanske univerze (1975). Rešila je pomemben del zapuščine dr. Mihajla Rostoharja (1878–1966), najaktivnejšega člana vseučiliške komisije, ki je ob koncu prve svetovne vojne pripravljala ustanovitev prve slovenske univerze. Benedetičeva je o njem napisala precej člankov (1983, 1987, 1989, 1996). Nadalje je pisala tudi o županu Ivanu Hribarju in univerzi v Ljubljani (1991), predsedniku vseučiliške komisije dr. Danilu Majaronu (1992), prvem dekanu Pravne fakultete prof. dr. Leonidu Pitamicu (1994). Izdala je sto strani obsegajočo, bogato ilustrirano publikacijo Pot do slovenske univerze (1981), in skupaj z dokumenti in faksimili skoraj štiristo strani obsegajoče delo Poti do univerze (1999), predelano besedilo doktorske disertacije, ki jo je Benedetičeva na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani uspešno zagovarjala 26. 11. 1996 pred komisijo, v kateri sta bila poleg mentorja akademika prof. dr. Vasilija Melika še prof. dr. France Rozman in izred. prof. dr. Janez Cvirn. Študija, ki jo je Ana Benedetič na tak ali drugačen način pripravljala dlje časa, raziskuje obdobje tik pred ustanovitvijo slovenske univerze v Ljubljani: pričinja se v letu 1848 in predvsem podrobno govori o letih med 1898 in 1914, ko je bila opravljena večina pripravljalnih del za vzpostavitev tega inavguralnega in tudi konstitutivnega elementa slovenstva v novi državi, Kraljevini SHS. Benedetičeva tu posebej izpostavlja, da je bil boj za slovensko univerzo dokaj močan, imel pa je tudi vrsto težkih napak. Ni bil stalen in dosleden, ampak buren in zelo širok. Tako so v začetku organizirali zborovanja, manifestacije in predavanja z zahtevami po univerzi v vrsti manjših slovenskih krajev, od Kranja do Črnomlja in od Svete Lucije do Slovenskih goric – drugič pa je prevladala apatija in neodločnost. Ne smemo tudi pozabiti, da nikakor niso bili vsi Slovenci za univerzo. Pri tem Benedetičeva lepo pokaže, da zgodovina slovenskega univerzitetnega boja izpričuje tudi usodno razcepljenost slovenske politike. Tako na liberalni kot na katoliški strani so boj za slovensko univerzo nemalokrat uporabljali le kot trenutno sredstvo političnega prestiža ...

Življenjska obletnica Ane Benedetič nam daje možnost in povod, da izpostavimo njeno predanost poklicu, ki ga ni nikdar razumela kot službo, temveč zmeraj kot poklicanost. Njeno aktivnost in veselje do dela je sicer oviralo dokajšnje nerazumevanje vodstva univerze in rektorata, kjer je le s težka uveljavljala spoznanje, da brez arhivskega gradiva ni verodostojnega zgodovinskega spomina, tudi ne verodostojne zgodovine ljubljanske univerze. Toda tudi ko je bilo najtežje, ni popustila, ni se vdala pesimizmu, ampak se je odločno postavljala po robu pogubnim težnjam s pisano besedo in neutrudnim delom. Urejen in opremljen arhiv – muzej Univerze v Ljubljani in če le mogoče polna čitalnica raziskovalcev ali obiskovalcev razstav sta bila jubilatki vizija in cilj, h katerima je bilo usmerjeno vse njeno prizadevanje in njeno delo. To niso bile le “službene zadolžitve”, ampak predvsem njeni osebni načrti. Ni ji bilo žal ne prostega časa ne truda, ko je šlo za uresničitev teh načrtov.

Ob njenem jubileju ji iskreno čestitamo v upanju, da ji bosta zdravje in muza Clio naklonjeni in bo slovensko zgodovinsko znanost obogatila še z marsikaterimi novimi spoznanji iz preteklosti prve slovenske univerze in boja za njen nastanek. Načrtov in delovne vneme ji nikoli ni manjkalo in tega se veselimo.

Jože Ciperle

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

Jubilejni 30. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci – Mogersdorf, 4. – 7. julij 2000

Letošnji že 30. simpozij Modinci – Mogersdorf je bil zaradi jubileja bolj slovesen kot običajno. Odvijal se je v Modincih na Gradiščanskem, kjer se je leta 1969 zgodil prvič. Zaradi jubileja je še pred uradnim začetkom simpozija bila 4. julija 2000 v občinski stavbi odprta razstava "30 let simpozija Mogensdorf", kjer smo se s pomočjo pisnega in slikovnega gradiva lahko spomnili preteklih simpozijev. Sledilo je slovesno odprtje simpozija z govorom Karla Stixa, deželnega glavarja Gradiščanske. V pozdravnih nagovorih so nato zastopniki petih dežel oz. držav udeleženk (avstrijski deželi Gradiščanska in Štajerska ter države Madžarska, Hrvaška in Slovenija) izrazili predvsem veselje nad dejstvom, da simpoziji že toliko let uspešno delujejo. V imenu Slovenije je simpozij pozdravila prorektorica mariborske Univerze dr. Zinka Zorko.

Ideja za organizacijo simpozijev se je rodila pred več kot tridesetimi leti ob pripravah na 300-letnico znane bitke s Turki leta 1664 na prostoru med Modinci in Monoštrom. Velike zasluge za izpeljavo ideje pa ima nedvomno dvorni svetnik Johann Seedoch, ki je bil letos v zahvalo za preko 30-letno sodelovanje pri simpozijih odlikovan s častnim prstanom. Johann Seedoch, sicer gradiščanski Hrvat, je v letih 1965–69 vodil organizacijski komite za pripravo simpozijev, vrsto let pa je bil tudi vodja gradiščanske delegacije.

Simpoziji se odvijajo vsako leto v začetku julija, organizirani pa so po določenem vrstnem redu vsako leto v drugi deželi oz. državi. Modinški simpoziji so primer uspešnega sodelovanja zgodovinarjev in predstavnikov sorodnih strok t. i. panonskega prostora. Sistematično so bila raziskana različna vprašanja življenja ljudi skozi stoletja ob mejah med Avstrijo, Madžarsko, Slovenijo in Hrvaško. Omenim naj samo nekatere od obravnavanih tem: Položaj kmeta in kmečki upori od 15. do 19. stoletja (leta 1973), Razvoj prometnih poti v panonskem prostoru do leta 1918 (leta 1977), Vpliv in učinki tiskarstva in tiskov v panonskem prostoru do jožefinskih reform (leta 1986), Meščanski svet na panonskem območju med 1830 in 1867 (leta 1990) in nadaljevanje te tematike do 1914 (leta 1992), Utrjevanje in spremembe etničnih struktur v panonskem prostoru od 1526–1790 (leta 1997), Manjšine v državah panonskega prostora med obema vojnama (leta 1999).

V preteklosti so bili simpoziji šestkrat organizirani tudi v Sloveniji in sicer 1973 v Mariboru, 1977 in 1981 v Radencih, 1986 v Celju, 1992 v Rogaški Slatini in 1998 na Ptujju.

Slovenski referenti na preteklih tridesetih simpozijih so bili: 1969 J. Koropec, J. Žontar st., 1970 J. Rotar, B. Hartman, 1971 F. Šebjanič, 1972 S. Vilfan, V. Melik, 1973 B. Grafenauer, S. Vrišer, J. Koropec, 1974 F. Rozman, J. Liška, 1975 M. Kokolj, G. Stres, 1976 M. Kokolj, J. Ciperle, 1977 B. Kreft, J. Šorn, J. Ciperle, 1978 J. Šorn, A. Leskovec, 1979 J. Prunk, J. Šorn, 1980 B. Hartman, V. Šiftar, 1981 V. Melik, L. Olas, S. Granda, 1982, B. Belec in skupni referat V. Melik – P. Vodopivec, 1983 F. Filipič, F. Adamič, 1984 F. Klopčič, B. Hartman, 1985 F. Filipič, J. Perovšek, 1986 B. Berčič, J. Mlinarič, J. Dolar, 1987 V. Melik, D. Mihelič, 1988 J. Žontar ml., N. Šumi, 1989 B. Grafenauer, V. Melik, 1990 P. Vodopivec, A. Leskovec, 1992 J. Fischer, V. Melik, J. Cvirn, 1993 B. Grafenauer, A. Šivic-Dular, 1994 J. Koropec, P. Štih, 1996 I. Grdina, F. Rozman, 1997 V. Simoniti, F. Dolinar, 1998 K. Šamperl-Purg, Ž. Lazarevič in skupni referat J. Cvirn – A. Studen, 1999 A. Nečak-Lük, J. Cvirn, 2000 J. Ciperle, S. Granda.

Doslej je simpozij le dvakrat odpadel in sicer leta 1991 zaradi vojne v Sloveniji in leta 1995 zaradi enakega vzroka na Hrvaškem.

Vsaka članica je v preteklosti imela praviloma pravico do dveh referatov, ko pa je bila organizatorica simpozija, ji je pripadel še uvodni referat. Ta pravila so se v zadnjem letu spremenila v toliko, da ima sedaj vsaka udeleženka tri referate, v primeru, ko simpozij organizira, ima še uvodni referat. Do vključno leta 1999 je bilo organizirano simultano prevajanje v štiri jezike, od leta 2000 dalje pa sta uradna jezika

simpozija le nemščina in angleščina. Referati za vsako leto so objavljeni v posebni štirijezični publikaciji (Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci). Zaradi finančnih problemov včasih publikacije izidejo z zamudo, tako doslej še niso izšle za leta 1987, 1996, 1997, 1998, 1999 in seveda letošnja.

Tema letošnjega simpozija je bila "Cerkev, država, družba v panonskem prostoru – Ljudske pobožnosti, izobraževanje in sociala".

Uvodni referat z naslovom Vera, izobrazba in dobrotelost – Pota cerkve v panonskem prostoru je imel predstavnik Gradišćanske *Hans Peter Zelfel* iz Željezna – Eisenstadta. V njem je prikazal posamezne faze kristjanizacije nekdanje Madžarske in še posebej današnjega prostora Gradišćanske. Po krajšem orisu rimskega obdobja se je dotaknil srednjega veka, naglasil zlasti vlogo kralja Štefana Svetega ter ustanovitev močne cerkvene oblasti s škofijami in samostani. Opozoril je na pomen reformacije in ustanavljanje evangeličanskih šol, na tolerančni patent 1781 in njegov pomen za ogrski prostor. Pri obravnavi gradišćanskega prostora je naglasil nekatere njegove specifičnosti.

Kot zastopnik gradišćanske delegacije je nastopil tudi *Gustav Reingrabner*, sicer delujoč na Dunaju, z referatom Šolski sistem kot del poslanstva evangeličanske cerkve na Gradišćanskem med tolerančnim patentom in Anshlußom. Med drugim je izpostavil teoretične in teološke podlage za spremembe evangeličanskega šolstva, vlogo tolerančnega patenta, izgradnjo šolske mreže v 19. stoletju, pomen evangeličanske cerkve pri izobraževanju, finančna vprašanja (npr. šolnine), problem izobraževanja učiteljev ipd., nato pa še spremembe, ki jih je prineslo leto 1919 in zlasti leto 1938, ko je evangeličanska cerkev izgubila tradicionalno naklonjenost države.

J. Reiss iz Željezna – Eisenstadta (direktor judovskega muzeja) se je predstavil z referatom Ortodokso verovanje in praksa v esterhazyjskih "sedmih občinah" Gradišćanske. Obravnaval je problematiko judovstva in judovske običaje v tistem delu Gradišćanske, ki je bil pod zaščito ogrskega visokega plemstva in se je razlikovalo od judovstva v svobodnih mestih.

T. Aigner iz St. Pöltna (tudi on je nastopil kot član gradišćanske delegacije) je v referatu o spodnjeavstrijskih romarskih krajih kot centrih privlačnosti za zahodnomadžarske romarje obravnaval razmah romarskih krajev v 17. in 18. stoletju na Spodnjem Avstrijskem, od katerih so bili nekateri znani že v srednjem veku, v času reformacije so prenehali delovati, nato so spet oživel. Skušal je dognati, katere kraje so romarji z ogrskega prostora najbolj obiskovali, kajti viri o tem niso posebno izčrpni, so pa za nekatere kraje ohranjene t. i. *Mirakelbücher*.

Avstrijsko Štajersko so zastopali trije referati. Najprej je *W. Tscherne* iz Gradca spregovoril o vlogi cerkve v izobraževalnem procesu na Štajerskem. Razlikoval je tri značilnosti in sicer čas, ko je izobraževanje bilo skoraj v celoti v rokah cerkve, čas razsvetljenstva, ko je država zamenjala cerkev, in tretje obdobje, ko je izvršen dokončni prevzem šolstva s strani države. Za prvo obdobje so bile značilne župnijske in samostanske šole, v času reformacije in protireformacije je šolstvo dobilo nove impulze, položaj učiteljev pa je bil slab, saj so imeli ponavadi še druge poklice. Razsvetljenstvo je prineslo mnoge izboljšave, avtor omenja, da je na Štajerskem bilo okrog 600 trivialk, navaja, da je bil v slovenskem delu Štajerske pouk tudi v slovenskem jeziku, sicer pa ocenjuje, da je tedaj le okrog ena tretjina otrok obiskovala šole. V tretjem obdobju je sicer sprva vloga cerkve bila spet večja, razmere v šolstvu pa niso bile najbolj ugodne, saj je npr. na enega učitelja prišlo po avtorjevi oceni 131 otrok. V drugi polovici 19. stoletja je dobila spet večjo vlogo država, pride celo do t. i. kulturnega boja. Kljub temu je avtor menil, da je v celoti gledano, cerkev v dolgih stoletjih bila pomembna nosilka izobrazbe.

H. Eberhard iz Gradca je predstavil ljudske pobožnosti in protireformacijo zlasti na vzhodnem Štajerskem. Naglašja, da je po zmagi protireformacije in vse tja do srede 18. stoletja zavladalo cvetoče obdobje ljudskih pobožnosti. Vzhodna Štajerska je doživela močno rekatolizacijo, samo tukaj je nastalo dvajset novih romarskih centrov. Tudi tu se razširi čaščenje čudodelnih podob, procesije, pasijonske igre, ustanavljajo se številne bratovščine. K vsemu temu so precej pripomogle razne kužne bolezni, vojne in naravne katastrofe.

A. Ruhri iz Gradca je v referatu Socialne obveznosti cerkvenih institucij v novem veku na Štajerskem opozoril na tri razsežnosti te problematike: 1. socialne obveznosti verskih bratovščin in po ukinitvi le-teh 1783 ustanovitev Ubožnega sklada; 2. socialno delo verskih redov v zdravstvu (npr. usmiljeni bratje in elizabetinke v Gradcu, pa tudi evangeličani imajo kasneje npr. bolnišnico v Schladmingu); 3. socialne obveznosti katoliških društev v 19. in 20. stoletju. Poleg katoliških delavskih društev so zlasti razna

katoliška ženska društva in Vincencijeva družba imeli velike uspehe. Med obema vojnama je njihov vpliv upadel, po prihodu nacionalsocializma 1938/39 so bila ta društva razpuščena in po letu 1945 so redka obnovljena. Danes se ta dejavnost v katoliških krogih v glavnem vrši preko Caritasa in podobno tudi preko evangeličanske cerkve.

Madžarski referent *L. Solymosi* iz Budimpešte je predstavil določen sloj prebivalcev Ogrske v cerkveni službi v času Arpadovičev. Ti ljudje so imeli nek poseben družbeni status, podobno kot drugi služabniki so dobili imena po svoji dolžnosti (npr. Zvonar). Bili so tudi nosilci svetinj, kelihov in drugih rekvizitov za potujoče škofo, opate ali duhovnike. Živeli so na cerkvenih posestvih, pravno so bili sužnji (podložniki) cerkve ali cerkveni osvobodenci. Njihove posebne dolžnosti so se prenašale od očeta na sina. V razcvetu je bil ta socialni sloj od konca 11. do 13. stoletja, nato so postali podložniki, včasih pa tudi plemiči, vendar so redko v novem veku ohranili svoje posebne dolžnosti.

A. Kubiny iz Budimpešte je govoril o vlogi špitalov v srednjeveških mestih Ogrske, o tem, kako so se vzdrževali, kako so bili organizirani (nikoli jih npr. ni vodil duhovnik), kje so bili postavljeni (ponavadi v predmestjih zaradi nalezljivih bolezni) in o drugih vprašanjih v zvezi s srednjeveškimi hospitali, ki niso bili bolnišnice, ampak zavetišča za reveže. Imenovali so se npr. po sv. Elizabeti, sv. Duhu, sv. Antonu ipd.

Iz Budimpešta sta bila tudi *G. Tüskes* in *E. Knapp*, avtorja skupnega referata z naslovom Avstroogrske povezave v luči romanj v času baroka. Opozorila sta na dejstvo, da so romanja imela pomembno vlogo pri srečevanju različnih nacij, socialnih skupin in kultur. Zlasti pomembno vlogo so imela v 17. in prvi polovici 18. stoletja, medtem ko jih je v drugi polovici 18. stoletja država omejila.

Izmed hrvaških referentov napovedanega Z. Velagića iz Bjelovarja ni bilo, prav tako ni bilo *M. Korade* iz Zagreba, vendar je poslal referat z naslovom Ljudske pobožnosti in vloga verskih redov od 16. do 18. stoletja na Hrvaškem, ki je bil prebran. Avtor je v njem opozoril, da je v razmerah vojn s Turki in ob bližini drugih religij, pa tudi zaradi pomanjkanja izobrazbe duhovščine bilo zelo veliko romanj, procesij, čaščenja relikvij ter raznih oblik praznoverja kot npr. vedeževanje, čarovništvo ipd. Naloga duhovščine in posameznih redov naj bi bila prosvetljevanje ljudi preko verskih spisov, molitvenikov in šol.

Še en hrvaški referent, *S. Andrić* iz Slavonskega Broda, je z referatom Srednjeveški samostani in njihovo socialno okolje v Slavoniji in Sremu prikazal (tudi z diapozitivi), kako močno so bili nekateri redovi zasidrani v tem prostoru. Po njegovih podatkih je imelo to območje 30 samostanov, ki so pripadali desetim različnim redovom.

Po programu, naj bi Slovenijo zastopali trije referati, vendar je referat J. Šumrade odpadel.

J. Ciperle je zelo lepo predstavil vlogo in delovanje ljubljanskega liceja in pri tem naglasil, da smo v preteklosti imeli dvojni sistem visokošolskega študija, eno so bile univerze, drugo pa liceji. Ljubljana je imela samo licej, podobno kot so jih v predmarčni dobi imela tudi druga večja mesta v državi. V okviru ljubljanskega liceja smo imeli medicinski, filozofski in teološki študij. V predmarčni dobi je še bilo čutiti duh jožefinizma in janzenizma. Mnoge predmete so poučevali v latinščini, metode učenja pa so bile zelo pogosto učenje na pamet, ponavljanje in vsakdanje spraševanje. Predavanja so bila obvezna, enako opravljanje izpitov. Med študenti so prevladovali kmečki sinovi, sledijo sinovi uradnikov, meščanov, plemstva. Avtor je omenil, da je bilo na Kranjskem v 19. stoletju okrog 100 štipendijskih skladov, kar je omogočilo, da je štipendije dobivalo okrog 70 % študentov. Kot je naglasil Ciperle, je imel ljubljanski licej velik vpliv na slovensko nacionalno gibanje v predmarčni dobi.

Naš naslednji predstavnik, *S. Granda*, je nastopil z referatom Slovenski romarji med religijo, turizmom in politiko. Omenil je, da so se naši predniki radi označevali kot ljudstvo romarjev, da je Slovenija polna cerkva na gričih in da so v slovenskem zgodovinskem spominu ostala zlasti romanja v Köln in Aachen. Močno je bilo čaščenje Marije, ki se je še okrepilo v času baroka. Častili so tudi nekatere svetnike, zavetnike pred kužnimi boleznimi, svoje patrone zaščitnike so imeli razni obrtniki. Izrednega pomena so vsekakor bile kulturne dimenzije romanj, izmenjava idej, širjenje obzorja ljudi, dvig umetniške vrednosti cerkvene izmenjave, jezikovna samoidentifikacija Slovencev, razkropljenih v različnih deželah itd. Vprašanje statusa slovenskega jezika v javnosti je bilo najprej postavljeno v cerkvi, šele nato v kulturi in potem v politiki, je poudaril S. Granda. Med romarskimi centri je izpostavil zlasti Višarje, Trsat, Sveto goro – kraje na robu etničnega ozemlja, v notranjosti pa zlasti Brezje. V drugem delu referata je Granda obravnaval novejšo razmere – čas po drugi svetovni vojni, ki romanjem ni bil naklonjen, vendar so bili romarji po avtorjevih ugotovitvah trdovratni in iznajdljivi, sčasoma je državna oblast bila prisiljena popuščati.

Ob večini referatov se je razvila živahna diskusija, ki je še dopolnila marsikateri podatek in splošno vedenje o obravnavani tematiki.

Simpozij so spremljale tudi kulturne prireditve in družabna srečanja ter krajša ekskurzija. Že prvi dan zvečer je bil slovesen sprejem pri deželnem glavarju Gradiščanske, naslednji večer je bilo družabno srečanje (oboje na Schlößlbergu). Zvečer tretjega dne smo poslušali koncert klasične glasbe v župni cerkvi v Modincih. Drugi dan simpozija je bila poldnevna ekskurzija, ki nas je popeljala na deželno razstavo z naslovom *Vojna ali mir*, ki je bila na gradu v kraju Stadtschlaining, nato pa še na ogled romarske cerkve Maria Weinberg, za zaključek smo si ogledali tudi vinski muzej v kraju Moschendorf.

Vsekakor je mogoče reči, da se je tudi letošnji simpozij uspešno odvijal in prinesel mnogo novih spoznanj. Naslednje leto bo simpozij v Köszegu na Madžarskem in bo nadaljeval s podobno tematiko kot letos, ki pa bo časovno segla v novejšo obdobje.

Olga Janša-Zorn

Ob prvi obletnici Društva učiteljev zgodovine Slovenije

“Dejstvo je, da se je vse do zadnjih časov širša javnost pri nas le malo brigala za svoje učiteljstvo. Prepuščala je skrb in zanimanje zanje državi in šolskim oblastem, kakor da ni sama neposredno prizadeta pri vprašanju šole in z njo nerazdružno zvezanega učitelja.”¹

Citat, ki ga uvodoma navajam, je sicer iz časov, ki so bili povsem drugačni kot so današnji, pa vendarle kaže na premajhno upoštevanje položaja in veljave učitelja takrat - in ob tem lahko brez obotavljanja dodamo, da je tako tudi danes.

Združenja učiteljev zgodovine v Evropi

V letu 1994 je v Gradcu potekal seminar Sveta Evrope z naslovom *Reforme poučevanja zgodovine v evropskih tranzicijskih državah*, na katerem so udeleženci, učitelji zgodovine iz vseh evropskih držav, poudarili, da je ustanavljanje združenj učiteljev zgodovine “zelo dragocena pomoč pri podpori učiteljem zgodovine”, saj se z njihovo pomočjo širijo nove ideje, ki spodbujajo in opogumljajo učitelje pri uvajanju novih načinov poučevanja.² Položaj združenj učiteljev zgodovine v Evropi je različen, odvisen predvsem od organiziranosti in dolžine obstoja združenja. Tako so na primer zveze učiteljev zgodovine v Franciji, Veliki Britaniji in Nemčiji, ki imajo že dolgo tradicijo in številčno članstvo, pomembni partnerji v dogovorih z Ministrstvom za šolstvo, medtem ko so tovrstna združenja v srednji in vzhodni Evropi mlada in si šele utirajo svojo pot. Kljub temu na primer na Slovaškem združenje učiteljev zgodovine sodeluje z Ministrstvom za šolstvo in Kurikularno predmetno komisijo pri pripravi osnovnega in spopolnjevalnega izobraževanja učiteljev zgodovine.³ Da je v želji po zvišanju kakovosti izobraževanja učiteljev potrebno več pozornosti nameniti oblikovanju učiteljskega poklica – “tudi z razvijanjem učiteljskih združenj ter oblikovanjem kodeksa profesionalne etike”, so se strinjali tudi udeleženci konference o izobraževanju učiteljev v Evropski uniji in kakovosti vseživljenjskega izobraževanja, ki je potekala maja 2000 v portugalskem mestu Loule.⁴

Združenja učiteljev zgodovine različnih evropskih držav so se povezala v Evropsko zvezo učiteljev zgodovine (*The European Standing Conference of History Teachers' Associations – Euroclio*), ki je bila

¹ Sodobna družba in učitelj, Slovenec, 16. junij 1926, št. 136, str. 3.

² *The Reform of History Teaching in Schools in European Countries in Democratic Transition*, Council of Europe, Strasbourg, 1995, str. 30.

³ Jana Huttova, *Preparing for the 21st century: Slovakia*, Bulletin Nr. 8, Euroclio, Haag, 1997, str. 17.

⁴ Cveta Razdevšek – Pučko, *Razviti profesionalne kompetence*, Šolski razgledi, 30. september 2000, št. 15, str. 4.

⁵ Več o Eurocliu glej Jelka Razpotnik, *Euroclio*, *Zgodovina v šoli*, 1999 (8), št. 2, str. 42–43.

ustanovljena leta 1992 ter danes združuje in v evropskem prostoru predstavlja okoli 65.000 učiteljev zgodovine iz 57 združenj iz 41 držav, med katerimi je tudi Društvo učiteljev zgodovine Slovenije.⁵ Cilji Euroclia, ki ga vodi voljeno sedemčlansko predsedstvo, sestavljeno iz učiteljev zgodovine različnih evropskih držav, so promovirati in okrepiti vlogo zgodovine v evropskih šolskih predmetnikih, podpora "evropski dimenziji" v poučevanju zgodovine v državah, članicah združenja, pri čemer pa ne sme biti zanemarjena svetovna, nacionalna in regionalna zgodovina. Po mnenju združenja lahko zgodovina močno vpliva na oblikovanje "evropske zavesti" med mladimi v Evropi. Poučevanje zgodovine igra zelo pomembno vlogo tudi v razumevanju med ljudmi in različnimi evropskimi narodi. Zato Euroclio razvija diskusijo in sodelovanje med evropskimi učitelji zgodovine o tem, kakšno zgodovino poučevati in s kakšnimi metodami. Učiteljem zgodovine ponuja možnost, da aktivno sodelujejo v mednarodnih projektih, na konferencah in seminarjih za izobraževanje učiteljev. Euroclio tudi razširja informacije o novostih v poučevanju zgodovine v Evropi s pomočjo publikacij in z objavami o seminarjih, konferencah in drugih aktivnostih. Združenje dvakrat letno izdaja revijo Bulletin v angleškem jeziku, ima pa tudi spletno stran na Internetu (www.webeuroclio.com), ki ponuja različne informacije kot npr. novice, diskusije, informacije o Eurocliu in njegovih aktivnostih, elektronsko obliko Bulletin, seznam članic, prav tako pa ta stran služi kot povezava za druge spletne strani, saj se lahko preko nje priključimo na spletne strani mnogih nacionalnih združenj in drugih organizacij.

Društvo učiteljev zgodovine Slovenije (DUZS)

Ob predstavitvi delovanja združenj učiteljev zgodovine v Evropi in Euroclia ne moremo zanikati vpliva, ki so ga le-ti imeli na nastanek Društva učiteljev zgodovine Slovenije. Mnogi učitelji zgodovine so se v 90. letih udeleževali seminarjev za izobraževanje učiteljev, ki sta jih organizirala Svet Evrope in Euroclio ter ob tem spoznali, da moramo tudi slovenski učitelji zgodovine dobiti svoje združenje, ki bo aktivno zastopalo naše interese v šolskem prostoru. Naši napor so v letu 1999 pripeljali do ustanovitve Društva učiteljev zgodovine Slovenija, ki ga ob veliki podpori slovenskih učiteljev zgodovine vodi voljeno sedemčlansko predsedstvo.

Namen društva je združevati – osnovnošolske, srednješolske in univerzitetne - učitelje zgodovine, zastopati njihove interese v šolskem prostoru, kar zlasti pomeni zavzemanje za kakovostno strokovno – osnovno in spopolnjevalno – izobraževanje učiteljev, ter okrepiti vlogo zgodovine v predmetnikih šolskih programov. Društvo zelo dobro sodeluje z Eurocliom ter pospešuje izmenjavo informacij na področju poučevanja zgodovine doma in v svetu.

Izmenjava informacij najbolj ažurno poteka s pomočjo spletne strani društva (www.drustvo-uciteljev-zgodovine.si), na kateri je predstavljeno delovanje in organiziranost društva. Poleg tega so zaradi preglednosti delovanja društva na spletni strani objavljeni zapisniki sej Upravnega odbora in Skupščine, ki se sestaja enkrat letno in na katero so vabljeni vsi člani društva. Dodana so različna obvestila, med njimi tudi ponudba seminarjev za izobraževanje učiteljev doma in v tujini. Kot novost smo v letošnjem letu uvedli rubriko Besedila, v kateri objavljamo prispevke članov društva, trenutno si lahko preberete poročila konferenc Euroclia in prevod članka o pomenu izobraževanja učiteljev. Izjemno bogata je ponudba povezav z drugimi spletnimi stranmi, kjer med drugim lahko učitelji najdemo mnoge informacije, predstavitve in zemljevide, uporabne pri pouku zgodovine.

Na svojem začetku se je društvo želelo najprej seznaniti s problemi slovenskih učiteljev zgodovine, čemur je bilo namenjenih kar nekaj sej Upravnega odbora in konzultacij z učitelji. Ob tem je bil izoblikovan program dela za leto 2000, ki je bil predstavljen in sprejet na prvi skupščini društva marca 2000 (zaključitev postopka registracije, izvedba prve letne skupščine, informiranje članov in drugih učiteljev zgodovine o delovanju društva, sodelovanje pri posameznih projektih za izobraževanje učiteljev ter sodelovanje predstavnika društva na letni konferenci Euroclia v Lizboni).

---

⁵ O raznovrstnih pritiskih na učitelje zgodovine glej Jelka Razpotnik, Zgodovina v gimnaziji, referat na XXX. zborovanju zgodovinarjev, Rogla, 28.–30. september 2000. O točkovnem sistemu v šolah pa glej pismo društva, Ona, 26. september, 2000.

Tekom prvega leta delovanja društva se je pokazalo, da so bili problemi učiteljev zgodovine v zadnjih letih zanemarjeni in zato lahko zaključimo, da ima društvo pred seboj veliko dela. Učitelji delajo pod velikimi pritiski. Trenutno sta najbolj občutna pritisk zunanjega preverjanja znanja na gimnazijah (matura) in pritisk šolskih oblasti (pravilnik o napredovanju v nazive in plačilne razrede).⁶ Ob prvih analizah kurikularne prenove tudi ugotavljamo, da je bila kurikularna prenova izpeljana slabo in nedosledno, saj učiteljem, razen novih učnih načrtov (s katerimi pa učitelji niso bili dovolj seznanjeni) in povečane obremenjenosti ni prinesla resnih novosti. Učitelji so še vedno preveč prezrti in njihov glas še vedno premalo upoštevan.⁷

Prvi problem, s katerim se bo društvo spopadlo, bo matura, saj bo društvo pripravilo predloge za spremembo mature iz predmeta zgodovina, ki naj bi omilili pritisk mature na učitelje zgodovine. Društvo bo poskušalo tudi izboljšati kvaliteto ponudbe za strokovno spopolnjevanje učiteljev zgodovine. Med najpomembnejše naloge v prihodnosti vsekakor štejemo prizadevanje proti krčenju ur zgodovine v predmetnikih tehniških in poklicnih šol na eni strani - tudi povečanje ugleda predmeta zgodovina v šolah nasploh - in prizadevanje za omilitev pritiska eksternega preverjanja znanja iz zgodovine na osnovnih šolah (ko bo prišlo do uvedbe tega) na drugi strani.

Naslov:
Društvo učiteljev zgodovine Slovenije
Aškerčeva 2
1000 Ljubljana
e-mail: duzs@drustvo-ucit-zgodovine.si
spletna stran: www.drustvo-ucit-zgodovine.si

Jelka Razpotnik

---

⁷ Glej Jelka Razpotnik, pripombe na članek Stiske slovenske šole, Sobotna priloga, Delo, 15. julija 2000.

OCENE IN POROČILA

Hans-Dietrich Kahl, **Der Millstätter Domitian. Abklopfen einer problematischen Klosterüberlieferung zur Missionierung der Alpenlawen Oberkärntens**. Stuttgart: Jan Thorbecke Verlag, 1999. 118 strani, 9 slik. (Vorträge und Forschungen / Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte: Sonderband 46)

Včasih je že glasno izgovorjena beseda dovolj, da se sproži plaz. V zgodovinopisju so taki dogodki redki. Sam pravzaprav poznam le enega; ostanke petih besed na marmornem odlomku, ki ga je v skritem kotičku millstattskega samostana na Zgornjem Koroškem 1992 našel Franz Glaser iz celovškega deželnega muzeja. S tem je sprožil mednarodno diskusijo, v kateri je nedavno kot najbolj tehtno delo izšla monografija izpod peresa giebenskega profesorja srednjeveške zgodovine Hansa-Dietricha Kahla.

Kot kritičen znanstvenik, ki se že ves čas svojega strokovnega delovanja posveča tudi slovno-germanskemu prostoru v (zgodnjem) srednjem veku, je začutil potrebo, da razširi območje svojega proučevanja s polabskega ozemlja vse do vzhodnih Alp in tako zaobjame problematiko v celoti. Če k temu prištejemo še njegove obsežne študije o zgodovini srednjeveškega misijonarjenja, ki so mu prinesle celo vzdevek "doktor teologije", ter strastno iskanje drugačne resnice, potem nas ne sme presenetiti, da je zmožni o petih besedah napisati knjigo. Lahko bi bila še debelejša, če se ne bi zaradi pomanjkanja denarja vse od 1996 medila v uredniškem predalu. Zato jo je avtor mogel dopolniti le s kratkimi opozorili na poznejše objave in s kratko diskusijo s tezami Karla Forstnerja in Axla Huberja. Knjiga je pisana polemično, nabita z idejami, primerjavami in historičnimi modeli ter posega v najširšo problematiko. V nadaljevanju bom prikazal samo njeno najožjo obravnavo Domicijanove zgodbe, kar pa še zdaleč ne pomeni, da je knjigo zanimivo in koristno brati le zaradi tega.

In kdo sploh je Domicijan? Neuradni svetnik, deželni zavetnik Koroške. Ljudsko izročilo ga ima za lastnika gradišča na hribu Hochgösch med Dravo in Millstattskega jezera, po srednjeveški legendi pa je prišel v Millstatt, tam pometel s poganskim malikovanjem in dal posvetiti cerkev. Ob njej naj bi bil pokopan. Ob njegovih relikvijah so ozdraveli številni romarji. Danes lahko vidimo lobanjo, ki mu jo pripisujejo, in lobanjo domnevne žene Marije, prekrito s črno tančico v stranski kapeli cerkve v Millstattu.

Sedaj že znameniti marmorni odlomek ima ostanke besed, ki jih je mogoče brati kot: QUIESCIT DOMICIA / KAROLI IMPERATORIS / PAGANITA. Zapis Domicijanove legende (slovenski prevod opisa njegovega življenja: A. Pleterski, *Ecclesia demonibus addicta*. Povedka o poganskem svetišču v Millstattu. – *Zgodovinski časopis* 48, 1994, 298), ki je nastal v drugi polovici 12. st., poroča, da je bil na njegovem grobu vklesan v kamen napis, na katerem je pisalo tudi, kdaj je živel, a je bil ta del zaradi malomarnosti uničen. Je odlomek s petimi besedami, ki označujejo čas Domicijana, tisti manjkajoči del, ki ga omenja legenda? In da bi bila zadeva še bolj zapletena, to je danes edini del napisa, ki ga poznamo. Je Domicijan historična oseba ali zgolj samostanska izmišljotina iz 12. st.? Ta dilema razdvaja zgodovinarje že skoraj stoletje. In kako nam jo razrešuje Kahl?

Kot prvo si zastavlja vprašanje, ali je napis zgodnesrednjeveški original, ali pa morda mnogo poznejši ponaredek. Kot je opozoril Axel Huber, so v času okoli 1500 nastali v millstattske cerkvi nekateri sgrafiti, katerih črke so delno podobne tistim na marmornem odlomku. Kahlu se zdi neverjetno, da bi tedaj ponaredili odlomek, saj je to v nasprotju z nehistoričnim mišljenjem časa, nadalje z okoliščino, da je 1446 prav tam nastal krasen barvni nagrobnik Domicijana, pa tudi formulacija *hic (re)quiescit* kaže na starejši čas. Nadalje ni motiva, zakaj bi tedaj izdelali ponaredek. Prav tako se mu ne zdi nikakršen protiargument originalnosti ugotovitev Karla Forstnerja, da po obliki črke ne ustrezajo tistim, ki naj bi veljale v cesarstvu. Zato ima napis za avtentičen spomenik iz časa okoli 800 ali kmalu zatem (str. 19).

To mnenje nato podkrepí še s historičnimi argumenti. Napis omenja nekega cesarja Karla. O morebitni dodatni oznaki ni sledi, niti na odlomku, niti ni zanj prostora v možni rekonstrukciji celote. Pisec torej ni videl možnosti, da bi zamenjali dva cesarja istega imena. To prav tako izključuje možnost, da gre za mlad

ponaredek, saj bi bilo potrebno ločevanje od srednjeveških cesarjev z imenom Karel. Tudi v zgodnjem srednjem veku je bil kot drugi tega imena že 875 kronan cesar Karel "Plešasti", kar je tako *terminus ante quem* za nastanek napisa. KAROLUS IMP(erator) je zato nedvomno cesar Karel "Veliki" in daje napisu *terminus a quo*. Primerjava srednjeveške legende z *Vita Virgilii* je po Kahlovem mnenju neutemeljena, saj ni filološko utemeljena. S tem odpade domneva, da je poročilo o uničenem napisu izmišljeno in samo prepisano iz *Vita Virgilii*. Zato meni, da odlomek pripada prav tistemu napisu, ki ga legenda omenja. Čas delovanja Domicijana je tako mogoče okvirno postaviti v dobo s konca 8. stoletja in na začetku 9. stoletja (str. 22).

Za to obdobje pa je bilo Kahlu mogoče opozoriti še na eno strukturno ujemanje. Po pripovedi legende je bil Domicijan pokopan v kapelo poleg glavne cerkve v Millstattu. To kaže na čas, ko je bilo še neobičajno, da bi pokopavali laike znotraj cerkve, četudi so imeli tako visok položaj kot Karel Veliki. Šele v 9. st. se je to načelo začelo zlagoma rahljati. Za 12. st. bi bil pokop takega odličnika izven cerkve že anahronizem. Zato tudi to opažanje govori proti temu, da bi bila legenda izmišljotina, ki bi bila pač narejena v duhu svojega, mlajšega časa. Tako Kahl sklene, da marmorni odlomek kaže, da je Domicijan historična osebnost iz karolinškega časa (str. 23).

V nadaljevanju primerja rekonstrukcijo napisa s poročilom legende o napisu. Iz vrstnega reda naštevanja Domicijanove dejavnosti – zmaga nad poganstvom in spreobračanje v krščansko vero – pri prvem in drugi Kahl pokaže, da avtor legende navaja besedilo napisa po samostanskem ustnem izročilu. Avtor legende se pri svoji zgodbi sklicuje tudi na starejše spise, po Kahlovem mnenju bi šlo lahko za nek morebitni starejši osnutek legende ali za opise čudežev. Vsekakor pa ni opaziti sledi neprekinjene pisne tradicije od Domicijanovega časa. Ko avtor legende spregovori o Domicijanovem krstu, oporeka mnenju tistih, ki trdijo, da je bil krstitelj sv. Rupert. Ta pripravljenost vztrajati pri resnici, čeprav svojemu junaku vzame sijaj, ki bi mu ga lahko prinesel krst iz roke svetnika, je Kahlu odličen dokaz resnicoljubnosti pisca in s tem argument proti domnevi o ponaredku.

Po Kahlovem mnenju je mogoče, da je bil Domicijan krščen v sklopu misijona, ki ni bil salzburški. Dikcija legende kaže, da je bil Domicijan spreobrnjenec, kar se ujema z ljudskim izročilom, da se je odrekel poganstvu in sprejel krščanstvo (str. 30). Po presoji možnosti njegovega porekla, se zdi Kahlu najbolj verjetno, da je bil Domicijan mogočnik slovanskega izvora (str. 32).

Sledi analiza besede *paganitas*. Tu zajema Kahl iz svojih bogatih izkušenj z obravnavanjem razmerja med pogani in kristjani ter med kristjani samimi. Poudari, da *paganus* ni povsem enako današnjemu "pogan". Tedanji viri namreč nekrščene, ki jih še ni zajel krščanski misijon, imenujejo *gentilis*. S *paganus* pa označujejo predvsem tistega, ki je bil nekoč že krščen, vendar je od krščanske vere nato odpadel. Seveda je meja med obema izrazoma precej gibljiva in ne vedno dosledna. Na splošno pa velja, da so *gentiles* pogani po svoji usodi, *pagani* pa po krivdi. Iz tega Kahl sklepa, da je imel Domicijan opravka s poganstvom odpadnikov od krščanske vere in nadalje, da zato ne pripada prvemu obdobju pokristjanjevanja, ampak šele naslednjemu manj miroljubnemu (str. 35). Relativna kronologija, ki jo je Kahl tako pronicljivo vzpostavil, se zdi trdna. Bolj odprto se mi zdi vprašanje absolutne kronologije, identifikacije s poznanimi dogodki. Kahlu se zdi samoumevno, da jo poveže z Modestom, njegovo možno mučeniško smrtjo, upori, ki jih omenja *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, slovanskim požigom samostana v Bischofshofnu. Vsekakor je ta razlaga možna. Vseeno pa se mi zdi vredno pomisliti še na eno možnost; da so *pagani* potomci vlaškega zgodnjekrščanskega prebivalstva. Tudi njihovo nekanonično krščanstvo, ki v razmerah uničene cerkvene organizacije ni moglo biti drugačno, bi ustrezalo navedeni oznaki.

Nato Kahl preide na ožjo obravnavo srednjeveške legende. Tu je glavno jedro vprašanje, koliko gre verjeti poročilu, da je Domicijan v Millstattu našel cerkev, ki je bila prisojena malikom, jo očistil in dal posvetiti Vsemsvetim. Pisec legende navaja zgled papeža Bonifacija IV., ki je rimski Pantheon posvetil Vsemsvetim in sv. Mariji. Admontski arhivar Johann Tomaschek pa je v decembrskem predavanju v Millstattu opozoril, da je dal taisti Pantheon postaviti rimski cesar Domicijan, kar je dodatna vzporednica millstattskemu Domicijanu. Po Kahlovi analizi virov iz 12. st. je bila millstattska cerkev posvečena Vsemsvetim, Salvatorju – Bogu in Mariji. Pri tem se mi zdi omembe vredno, da je ista trojica omenjena v tretjem Brižinskem spomeniku (BS III: vrstice 43–45), v čemer vidi dokaz za njeno starost. V nadaljevanju s primerjalnim gradivom pokaže, da so Slovani v zgodnjem srednjem veku imeli svetišča in v njih podobe svojih bogov, kar dokazuje, da je v resnici obstajala možnost, da je na nekaj podobnega naletel tudi Domicijan. Uničevanje poganskih svetišč in postavljanje cerkva je seveda pogost topos v svetiških

legendah, zato bi obstajala možnost, da bi ga pisec Domicijanove legende povzel po predlogi iz neke druge legende. Vendar je pri tem uporabil za pogansko svetišče namesto običajnih *templum, fanum, delubrum* povsem izjemno poimenovanje *ecclesia*, ki je sicer trdno povezano s krščanstvom. V tej izjemnosti uporabe besede *ecclesia* vidi Kahl dokaz za samostojnost pisca legende. In zakaj je ta izjemnost nastala? Kahl kot zasilno razlago sprejema mojo prvotno misel, da gre morda za krščansko-pogansko sinkretistično cerkev (A. Pleterški, *prav tam*, 302).

Sedaj lahko podam boljše rešitev uganke, ki sem jo pred kratkim predstavil Kahlu in se mu je zdela od vseh najboljša. Izhaja iz terenske prakse arheološke topografije, ki kaže, da ljudsko izročilo z imenom cerkev označuje ostanke starih zidanih stavb (npr.: Arheološka najdišča Slovenije. – Ljubljana 1975, 203 – Šmartno v Tuhinju). Nastanek te predstave sega daleč nazaj v tiste čase zgodnjega srednjega veka, ko so bile edine zidane stavbe, ki so jih ljudje poznali, cerkve in so si s cerkvijo zato razlagali vsako zidano stavbo. *Ecclesia /demonibus addicta/* legende bi bila torej dobeseden latinski prevod *cerkve /, v kateri so čestili poganske bogove/* ljudskega izročila, ki ga je slišal pisec. To pa ne pomeni samo, da je črpal tudi iz ljudskega izročila, ampak dodatno dokazuje, da si Domicijana ni izmislil. Dobimo celo namig o tem, kako si pogansko svetišče lahko predstavljamo. Ena možnost je, da so ga vsaj delno povsem nanovo sezidali iz kamnja. Vendar bi bilo v tem primeru ljudem povsem jasno, da ne gre za cerkev. Tudi ni verjetno, da bi izročilo preprosto pomešalo poganski tempelj in neko propadlo cerkev 8./9. stoletja. Občutek za relativno kronologijo pisca legende, na katerega opozarja tudi Kahl, je vse preveč izostren. Trenutno najbolj verjetna možnost je, da so svetišče uredili v ostankih starejše zidane stavbe, antične ali poznoantične. Pri tem ni nujno, da bi bila to zgodnjekrščanska cerkev, lahko je šlo tudi za povsem navadno posvetno stavbo. Da so bile take preureditve možne, kaže primer s severne strani farne cerkve v Kranju, kjer je bilo v ostankih zgodnjekrščanskega oktogona v 8./9. st. narejeno kurišče in morda so prav takrat ob njem postavili tudi nekaj lesenih stebrov (prim.: *Zakladi tisočletij*. – Ljubljana 1999, 397).

V odgovor na vprašanje o možnem resničnem jedru Domicijanovega spopada s poganstvom Kahl navaja tri možne modele. Prvi je, da je pisec legende spojil sporočilo nagrobnega napisu s pseudoetimologijo imena Millstatt (*mille statue* – tisoč kipov) v zgodbo – po vzoru svojega časa – o vladarju, borcu s poganstvom. Drugi je, da je črpal iz krajevnega izročila in je Domicijan res pokončal pogansko češčenje. Tretji, da gre za osebni dodatek pisca. K temu Kahl dodaja topografski pregled okolice, predvsem z vidika ljudskega izročila o poganih, Ajdih. V luči zgornje razlage besede *ecclesia* ima odločilno premoč drugi model.

Legenda kaže Domicijana kot ustanovitelja cerkve v Millstattu. Po Kahlovem mnenju obstaja možnost, da bi ga povezali tudi s samostanom v bližnjem Molzbichlu. Ob trikotu Domicijan – Molzbichl – Millstatt in iz okolnosti, da je Domicijan pokopan v Millstattu, Kahl izpelje nekaj pomembnih razmišljanj. K reprezentančnemu pokopu sodi namreč tudi možnost, da ga neka duhovniška skupnost neguje in zanj liturgično skrbi. In če se je Domicijan tovrstni možnosti v Molzbichlu odrekal, ali je potem obstajala v Millstattu skupnost redovnic? Dve enaki, sočasni redovniški skupnosti v tolikšni bližini (3,5 km zračne razdalje) se Kahlu ne zdita verjetni. Zato se mu zdi zelo sprejemljiva možnost, da je v Millstattu obstajala ženska samostanska skupnost. Navaja, da so redovnice lahko skrbele za liturgične pripomočke, sodelovale pri sestavljanju liturgičnih rokopisov in razvoju krščanske terminologije v domačem jeziku. Poudarja, da so v tedanjih časih pogosto celo kot prve ustanovljali ženske samostane in navede primer Meklenburga. Po Kahlovi navedbi je Salvatorjev patrocinj pogost za samostane, tudi ženske, ki so bili ustanovljeni pred 900 (str. 72 s). Zagotavlja pa, da s tem razmišljanjem ne dokazuje tudi porekla ženskega samostana v Millstattu, ki je poznan v 12. st. Obratno, celo opozarja, da je v karolinški dobi zaradi strogih reform propadlo veliko samostanov. In samostan v Molzbichlu je nedvomno propadel.

Nazadnje se Kahl spopade z vprašanjem, kakšno vsebino ima oznaka *dux*, ki jo je pisec legende dodal Domicijanu. Kahl opozarja, da piščeva navedba, da gre za kneza Karantanije, pomeni samo to, da si pisec v 12. st. nečesa drugega sploh ni mogel predstavljati za osebo z vzdevkom *dux*, ki je pokopana na ozemlju, ki je tedaj že pripadalo Koroški. Tudi sicer je po Kahlovem oznaka področja vladanja anahronistična za karolinški čas. Zato meni, da ne spada k prvotnemu izročilu, *dux* pa je le privatna predstava o statusu Domicijana, ki jo je ustvarilo izročilo (str. 79 s). Glede na delovanje Domicijana Kahl sklepa, da gre za človeka z visokim družbenim položajem. Nato pretresa možnosti slovanskega poimenovanja: *župan, ban, vladika, knez*. Na koncu se mu zdi verjetno, da je šlo za bana ali nekakega regionalnega kneza politične enote, ki naj bi nastala tako, da bi po 772 bajuvarski knez Tassilo Karantanijo razdelil na več delov (str. 90).

Taka razlaga predpostavlja model, po katerem je sprva dobršen del vzhodnih Alp zavzemala velika kneževina Karantanija, ki so jo nato Bajuvari nasilno razkosali na več manjših kneževin, ki so se pozneje spet združile v večjo Karantanijo. Model ni verjeten, ker ni skladen s poznanimi razvoji zgodnjefevdalnih slovanskih držav, kjer je dobro razviden njihov postopen nastanek iz manjših delov, ne pa kot velika entiteta že na samem začetku (prim. npr.: Wolfgang H. Fritze, Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zum Herrschaftsstaat. – v: *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*, Giessen 1960, 141–219). Ker pa so Kahlova razmišljanja o družbeni moči Domicijana dobro utemeljena, njegov model potrebuje samo manjši popravek. Zadoščalo bi, če si predstavljamo, da Domicijanova kneževina ni nastala z razpadom obsežne Karantanije, ampak je ob njej obstajala že od prvega časa političnega organiziranja alpskih Slovanov v večje teritorialne enote. Potem se nam tudi misijonarjenje Modestove skupine pri Karantancih in v Liburniji – ozemlju Domicijanovega gospostva – ne bo zdelo nič nenavadnega.

Knjigi je Kahl dodal še besedilo Domicijanove legende neznanega pisca: v latinskem originalu in nemškem prevodu. Nadalje je slikovno predstavil Millstattsko okolico in slovansko poganstvo ter marmorni odlomek z obravnavanim napisom. Delo zaključuje zelo koristen seznam zgodovinskih imen in nekaterih ključnih pojmov kot: *dux, ecclesia, paganitas* itd.

Kahlova knjiga ni izziv samo s svojo vsebino, ampak že s tem, da sploh je. Po nenapisanem pravilniku razvoja znanstvenih spoznanj je namreč možno ne upoštevati nekaj, kar uradno še ni bilo objavljeno, ko pa je knjiga na mizi, postane njeno sporočilo neizogibno; stara podoba razvoja slovanskih kneževin v vzhodnih Alpah potrebuje temeljite izboljšave. Zato trdno verjamem, da daje Kahlovo delo izredno pomembno spodbudo nadaljnjim raziskavam.

Andrej Pleterski

Dušan I. Sindik, **Pisci srednjovekovnog latiniteta : Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka**. 1. zvezek. Cetinje : Obod, 1996, 267 strani.

Po razpadu Jugoslavije le redke zgodovinske publikacije, tiskane v Srbiji ali Črni gori, zaidejo k nam. Res je tudi, da se je na področju ZRJ tiskarska produkcija zelo zmanjšala; kljub temu je izšlo nekaj zanimivih knjig tudi iz starejših zgodovinskih obdobij. Tako mi je preko osebnega poznanstva uspelo dobiti zanimivo publikacijo črnogorskih srednjeveških virov.

Dušan Sindik je pripravil za tisk pisce srednjeveške latinščine na področju Črne gore. V njej objavlja 49 tekstov različne vsebine, ki so nastali na področju Črne gore od 9. do 15. stoletja. Ker gre za tekste z izjemno zgodovinsko tematiko, je vredno na njih opozoriti. Največ latinskih tekstov je nastalo na področju Boke Kotorske. Kotor je s svojim podrejenim avtonomnim položajem v srbski srednjeveški državi bil eden najuglednejših mest v južnem delu Jadranskega morja. Veliko podobnih latinskih tekstov je verjetno nastalo tudi v Baru, središču nadškofije, toda zaradi vojnih pustošenj je veliko te dragocene pisne dediščine propadlo. Nekaj manjših fragmentov se je ohranilo še na področju Ulcinja in Budve.

V publikaciji objavljeni teksti potrjujejo obstoj pisane besede na področju Črne gore od zgodnjega srednjega veka dalje. Vendar teh ohranjenih besedil ne moremo opredeliti kot književnost v smislu lepe, uglajene besede v prozi ali poeziji. Toda čeprav se je ohranilo le majhno število besedil, prav ti teksti dokazujejo, da je v določenih družbenih sredinah (cerkveni krogi, fevdalci, bogati meščani) na področju mest ob jadranski obali bila pismenost in književna izobrazba na relativno visokem nivoju. O tem pričajo napisi na cerkvah, nagrobni napisi, letopisi, liturgične knjige, zakonski predpisi, notarske beležke in pravno-zgodovinski spisi. Na tleh Črne gore sta se od davna srečevala dva civilizacijska kroga: vzhodni in zahodni. Najprej je tu tekla administrativna, nato še politična meja vzhodnega (bizantinskega) in zahodnega (rimskega) cesarstva, a kasneje meja znotraj krščanske religije: vzhodne (pravoslavne) in zahodne (rimokatoliške) krščanske cerkve. V novem veku pa je na teritoriju Črne gore tekla meja med dvema sredozemskima velesilama: osmanskim cesarstvom in beneško republiko. Posledica konfliktov in spopadov, ki so nastali zaradi križanja interesov dveh civilizacij, je relativno majhno število ohranjenih kulturnih spomenikov, predvsem književnih del.

Dušan Sindik poudarja, da so latinski teksti samo en del kulturne dediščine Črne gore, ki pa je ni mogoče spregledati. Največje število med pisanimi spomeniki v latinskem jeziku predstavljajo cerkveni in nagrobni napisi. Toda med latinskimi teksti so tudi takšni, kot je Kotorški zbornik, ki je nastal verjetno okoli 1090. Njegova vsebina opozarja na razvito kulturno življenje in povezanost med Črno goro in Apeninskim polotokom. Obstoj pisarskih delavnic, t.i. skriptorijev, dokazuje, da je bila pismenost dobro razvita in razširjena. Kotor je moral biti zelo močan center skriptorijev, o čemer pričča bogat kotorski arhiv in številni rokopisi (najstarejši s konca 11. stoletja), od katerih se samo eden hrani v Kotoru.

Avtorjev namen je, da seznanimo bralca z ustvarjalci takratnega pismenstva na področju Črne gore in predstavi vsebino ohranjenih tekstov. V vsebinskem delu objavlja naslednje tekste. Iz 8. stoletja je ohranjen samo napis na cerkvi sv. Marije v Duklji. Tudi iz 9. stoletja je ohranjenih več napisov oziroma tekstov, vezanih na katedralno cerkev sv. Trifuna v Kotoru, ter napisi na cerkvah v Ulcinju, Budvi in Tivtu. V naslednjih stoletjih prevladujejo nagrobni napisi v različnih cerkvah na področju Boke Kotske in na relikviarjih. Sindik je uvrstil v svojo zbirko tudi nekatere pozabljene zapise iz knjig (npr. odlomke iz omenjenega Kotorškega zbornika), razne molitvene odlomke iz sv. pisma nove zaveze, nekaj dokumentov npr. sklep kotorskega sveta iz leta 1186, listino o omejevanju zelenaških obresti iz leta 1200, testament neke Sirane iz leta 1327 in odlomke iz kotorskega statuta.

Največ prostora zavzema v zborniku Letopis popa Dukljanina. To znano historiografsko delo, ki ga poznamo tudi pod imenom Barski rodoslov, velikokrat uporabljeno in citirano tako v hrvaškem kot v srbskem zgodovinopisju, je doslej doživelo 12 izdaj. Od dosedanjih izdaj po tehtnosti najbolj izstopata študiji Ferda Šišića in Vladimirja Mošina. Dušan Sindik v spremni besedi podrobno analizira vsako od izdaj Letopisa popa Dukljanina in opozori na določene pomanjkljivosti. Med drugim poudarja, da ostaja Letopis eden od najzanimivejših kulturno-zgodovinskih spomenikov, pisanih v latinščini na področju današnje Črne gore. To delo ni pomembno le za književnost in zgodovino, temveč tudi za poznavanje splošnega stanja kulture in predvsem pismenosti tistega časa. Največja pomanjkljivost teksta je, da ni v ohranjenem tekstu zabeležen čas njegovega pisanja, čeprav zajema zelo obsežno časovno obdobje (od prihoda Slovanov do srede 12. stoletja). Druga pomanjkljivost je, da se spis ni ohranil v originalu, ampak le v štirih relativno mladih prepisih, od katerih je najstarejši nastal v 17. stoletju. O Letopisu so zgodovinarji in literarni zgodovinarji veliko pisali in diskutirali, pri čemer so bila o njegovi zgodovinski vrednosti izrečena ne samo različna, temveč tudi zelo nasprotujoča se mnenja. Sindik meni, da je iz Letopisa treba sprejeti le tista dejstva, katera potrjujejo tudi bizantinski viri tistega časa. Glede kronologije pa stoji na stališču, da je zanesljiv samo terminus post quem est, t.j. čas, po katerem je mogel spis nastati, a to je leto 1150. Poleg latinskega teksta, Sindikova je 13. izdaja celotnega teksta, ki je prirejen z upoštevanjem predhodnih izdaj in redigiran s fotokopijami vatikanskega rokopisa, je objavljen tudi celoten srbski prevod.

Naj opozorim še na dva zanimiva teksta z zgodovinsko vrednostjo. Prvič je v ZR Jugoslaviji objavljeno delo ulcinjskega škofa Martina Segona. Segonovo delo je bilo vse do leta 1981 nepoznano. Takrat je milanski profesor Agostino Petrusi izdal knjigo z naslovom "Martino Segono di Novo Brdo, vescovo di Dulcigno, un umanista serbo-dalmata di tardo Quattrocento". Martin Segon je eden najvidnejših humanistov s konca 15. stoletja. Znano je, da je bil sin Jovana de Segonis iz Kotora in da je bil kanonik cerkve sv. Marije v znanem rudarskem mestu Novo Brdo. Za ulcinjskega škofa je bil imenovan leta 1481. Njegovo delo, ki ga je poslal papežu Sikstu IV. v Rim, je razdeljeno na dva dela. V prvem delu v obliki traktata govori o pripravah Turkov za širjenje na področje Evrope, o turški vojaški ureditvi in o turškem poreklu. V drugem delu pa o načinu, kako bi krščanske sile lahko napadle in izgnale Turke iz Evrope. Zelo podrobno opisuje poti preko Balkanskega polotoka, ki bi lahko služile prodiranju krščanske vojske. Za zgodovinarja so zanimiva tista poglavja, v katerih omenja narode, ki so takrat živeli na področju Balkanskega polotoka. Govori tudi o pomenu Novega Brda kot bogatega rudnika srebra. Za slovensko zgodovino pa pride v poštev tisti del teksta, v katerem Segon navaja turške vpadne poti iz Bosne, Hrvaške in Dalmacije proti Kranjski, Štajerski in Koroški vse do Furlanije. Od meje Bosne do Soče naj bi bilo 430.000 korakov. Ko opisuje pot, ki gre od gradu Ključ proti reki Uni, navaja, da se lahko vpadajo izvajajo prav do Ljubljane preko planin Krbave po ozki, kamniti in nevarni poti. Kmalu za reko Kolpo je Metlika, tudi na tem kraju je strma planina težka za prehod, raztegnjena na 4000 korakov, kjer bi se lahko z majhno posadko zaprl prehod za sovražnika. Od tu upadajo Turki do Save na Kranjsko in preko Save do Celja, da bi opustošili pokrajine, ki ležijo ob reki Dravi, Koroško in Štajersko, pojavljajo pa se tudi ob reki Muri in

v Avstriji. Celoten tekst prikazuje Martina Segona kot izredno izobraženega in razgledanega humanista ter poznavalca razmer v slovenskih deželah v času najhujših turških vpadov.

Dušan Sindik objavlja tudi odlomke iz dela modruškega škofa Nikola Majinjanina ali Kotorana, verjetno tudi člana rodbine Segon (1479). Nikola je bil verjetno rojen v Majinjanah ali v Grblju leta 1427. Šolal se je v Benetkah. 14. decembra 1457 je bil imenovan za škofa v Senju. Ko je papež Pij II. obnovil škofijo v Modruši je leta 1461 imenoval Nikolo za modruškega škofa. Njegova dela dokazujejo, da je bil visoko izobražen. Papež Pij II. ga je poslal pred padcem Bosne pod turško oblast kot poslanca v to deželo. Cilj tega odposlanstva je bil, pripeljati bogomile pod okrilje rimskokatoliške cerkve. On naj bi svetoval mlademu bosanskemu kralju Stjepanu Tomaševiću, naj se na nek način upre tako turškemu sultanu Mehmedu II. Osvojitelju, kot tudi ogrskemu kralju Matiji Korvinu. Izgleda, da je bil prav Nikola Modruški tisti človek, ki je označil bosanske heretike kot izdajalce domovine. Ti naj bi v usodnem trenutku predali Turkom gradove in pozneje tudi prevzeli islam. Brez dvoma je objava teh tekstov za proučevanje balkanskih dežel v prelomni dobi prodora Turkov izredno dragocena.

Večina tekstov, ki jih najdemo v Sindikovi knjižici, je bila doslej znana in objavljena. Sedaj so vsi zbrani na enem mestu. Pri večini tekstov Sindik doda spremno besedo in ustrezna pojasnila. Vrednost te objave je v tem, da je vsebina tekstov približana širšemu krogu bralcev, predvsem tistih, ki ne obvladajo latinščine. Vse tekste je namreč prevedla v sodobni srbski jezik Gordana Tomović. Na koncu je dodan še spisek literature, ki ga je avtor upošteval pri opombah in pojasnilih k tekstom.

Ignacij Voje

Igor Škamperle, **Magična renesansa**. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze v Ljubljani – ŠOU, Študentska založba, 1999. 233 strani. (Knjižna zbirka Claritas; 10).

Vsak začetek novega zahteva pogum. Pogum, ki posameznika spodbuja, naj se ne zadovolji s splošno zadovoljivimi vzorci, ki prisegajo na vladajoči kriterij, ampak spreminja s svojim pretanjenim individualnim izrazom in človeškim izkustvom. In renesansa, ki so jo v grobem zaznamovale tri posrečene in bistroumne generacije, je zgodovina poguma. Ta je oplemenitil srednji vek in ga s tem potisnil naprej, v (nekaj) novega.

Obdobje humanizma in renesanse kot obdobje pogumnih ljudi, ki so se odločili s pomočjo znanja in izkušenj spremeniti svojo okolico, dan za dnem ujeto v sivo in okostenelo čaščenje božanskega, to je rdeča nit knjige, katere avtor se zaveda nevarnosti redukcije zgodovinopisja zaradi najrazličnejših kulturnih in ideoloških klišejev in zato prepušča glavno besedo udeležencem sprememb, spretno povezujoč tisto, kar so imeli povedati s tistim, kar se je dogajalo. Na ta način renesansa izgubi svojo dolgočasno učbeniško linearnost in postane nepredvidljiv vrtnec, ki vase srka najrazličnejše vplive, a za katerega nihče ne ve, kdaj in kako je točno nastal, kam ga nese in kakšne bodo posledice njegovega divjanja.

Ker je mirni tok srednjega veka najprej močneje razburkal humanizem, se na samem začetku srečamo z modrostjo enega od glavnih nosilcev nove humanistične miselnosti z ostrim in brezkompromisnim kritikom Lorenzom Vallo, ki je s svojim peresom neustrašno napadal primat božjega in onkrajnega nad zemeljskim in človeškim ter načelo moli in delaj, glavna temelja tisočletne srednjeveške kulture. Boj s telesom, dolgotrajni in številni posti, prebedene noči, trpeče premagovanje skušnjav, puščavništvo in slavljeni ideal deviškosti so mu pomenili samopohabo. Humanist v njemu se je oziral na drugo stran, v mesto, hvalil pošteno pridobitništvo, povzdigoval aktivno življenje, soudeležbo v skupnih javnih zadevah, pa lepoto telesa, ki je usklajena z lepoto narave in zaradi tega blagodejno vpliva na duha in dušo. Užitek in radost sta bili zanj nekaj dobrega. Vse, kar ustvarja človek, je lepo. Zato se humanisti ozrejo v antiko, kjer začnejo iskati lepoto, ki jo je srednji vek vzel iz človeških rok in prepustil božji volji.

Opazijo Ciceronovo stilistično eleganco in se sprašujejo, kako je v njihovem času lahko filozof nekdo, ki sploh ne zna pisati. Zato se popadejo s sholastiki, ki so "vse pobarbarili", a njihov boj ne temelji na imitiranju antike, temveč na tem, da skušajo skozi normativni korpus antičnih jezikovnih vrednosti definirati samega sebe. Raziskujejo tudi retoriko in se soočijo z zavestjo, kako svobodno je v resnici gibanje govornice, ki ima to lastnost, da si sama izoblikuje prostor in podeljuje stvarim pomen, a hkrati zmore v sebi

zaobseči vsa nasprotja. Istočasno se jim zastavi tudi vprašanje: ali je vse odvisno le od tega, kako kaj rečem? Kako in kaj naj počnem s pisavo in govorico? Valla je vedel odgovor na to vprašanje. Napadal je slabe ponaredke, s katerimi si je sveta rimska Cerkev lastila Rim z okolico, ker so bili pisani v barbarski latinščini devetega, namesto v elegantni "lingua latina" četrtega stoletja, se spuščal v debate o Božji vnaprejšnji vednosti in človekovi svobodni volji, skušal prerasti Aristotelov pogled na dušo kot na razcep med racionalnim in iracionalnim in se slednjič lotil tudi kritike njegovega modela logike, ki ga je imel za zgodovinsko pogojenega. Njegov cilj je bil odpreti vrata radikalnemu dvomu, "Kajti ni je resnice, ki bi veljala za vselej, saj ni logike, ki bi bila logična".

Medtem pa se je v srednjeveški Evropi, ki je že čutila humanistično odjugo, dogajalo marsikaj. Umrli je papež Nikolaj V., Turki so zavzeli Konstantinopol, ga preimenovali v Istanbul ter vdirali naprej v vzhodno Evropo, medtem ko je njen zahodni del ohranila Zahodna shizma, ki je z dvema in kasneje s tremi papeži razburkala politične vode. Pomiritev in prenova naj bi se zgodila na koncilu v Kostanci leta 1414, ki ga je na pobudo nemškega cesarja Sigismunda sklical papež Janez XXIII. A koncil ni potekal tako, kot je načrtoval. Prisotni kardinali, škofi, opati, redovniki, teologi in ostali so namreč pod vodstvom rektorja pariške univerze Gersona sprejeli dekret "Sacrosancta" in s tem je šla vsa oblast, ki izvira iz Kristusove zaveze s Cerkvijo, v roke koncilu in ne več papežu. Janez XXIII. je pobegnil, koncil pa se je začel ukvarjati s "causa fidei", rešitvijo spornih teoloških vprašanj. V okviru reševanja teh vprašanj so v Kostanci obsodili in usmrtili Jana Husa. Julija 1417 je bil izvoljen nov papež, Martin V. Razkol je bil končan, pravna dilema med konciliarizmom in papeštvom pa ne. Rešitev naj bi prinesel koncil v Baslu, kjer so se med seboj začele prepletati življenjske poti treh velikih mož tistega časa. V debatah je sodeloval mladi in zagnani duhovnik Nikolaj Kuzanski, ki so ga vsi cenili zaradi njegovega tenkočutnega posredovanja med sprtimi frakcijami. Napisal je več razprav, ki so med prisotnimi naletele na dober odziv. Na koncil v Basel se je kot tajnik in spremljevalec škofa Capranica odpravil tudi Enej Silvij Piccolomini, geograf, popotnik in humanist, navdušen nad antičnim leposlovjem. Medtem, ko se je mladi Enej Silvij pridružil zagovornikom conciliarne teorije, je Nikolaj Kuzanski pristopil na stran papeške manjšine, ki se je umaknila iz Basla. Odločil se je, da bo še z dvema spremljevalcema odšel na diplomatsko pot v Carigrad z namenom, da bi na koncil povabil tudi predstavnike vzhodnih cerkva.

Po dolgotrajnih debatah so se skupaj z Nikolajem Kuzanskim na ladjo v carigradskem pristanišču vkrcali vsi vodilni možje pravoslavne Cerkve in 9. aprila 1438 se je v Ferrari začel težko pričakovani koncil. Njegov namen je bil združiti zahodno in vzhodno Cerkev. A pojavila se je težava. Koncil je namreč izgubil svojega glavnega mecena, papeža Evgena IV. ravno takrat, ko se je bilo okoli 700 Bizantincev pripravljeno mesece in mesece pogovarjati o razlikah med obema Cerkvama. Tedaj je na prizorišče stopil Cosimo Medičejski, po domače "Stari". Obljubil je, da bo plačal stroške bivanja vzhodnih delegacij, vendar pod pogojem, da se zbor preseli v Firence. V ravno dograjeni in posvečeni stolnici so julija 1439 podpisali dokument o zedinjenju "Laetentur Coeli", ki je bil nato prebran v grščini in latinščini.

Toda bolj kot sam podpis tega dokumenta so bili pomembni kulturni vzgibi, ki jih je srečanje vzbudilo. Kuzanski se je srečal s predstavniki platonске šole iz Mistre, kjer se je ohranjala mistična, navdihnjena interpretacija platonizma. V teh letih so bili podani zametki za renesančno obuditev novoplatonizma, hermetizma, misterijskih nauk od Pitagore do orfičnih himen in Egipta, od kaldejskih orakljev do novega, misterijsko-alegoričnega branja mitov. V ospredje je stopil koncept skritega, nezapopadljivega Boga, ki ga z nobeno kategorijo ni mogoče razumeti, definirati in si ga prilastiti.

Nikolaj iz Kuze napove tudi globalno spremembo kozmološke filozofije, saj v veselju ni absolutnega fizičnega središča, ampak je vse odvisno od točke, od koder gledamo, zato tudi ni mogoče določiti kategorialnega in fizičnega središča religije. Bog ni tam, ampak povsod in nikjer posebej. Vesolje je nedoločljivo, v njem ni središča niti oboda, njegovo središče in obod je Bog sam.

Medtem se je Enej Silvij Piccolomini ukvarjal s politiko. Odpotoval je v Frankfurt in očaral mladega Friderika III., ki ga je vzel za svetovalca na področju vzhodne politike. Ukvarjal se je z uravnovešanjem politike med Rimom in Nemci oziroma med koncilisti in papežniki s poslušom za vzhodno mejo. Napisal je zgodovino Čehov, opisal pa tudi ustoličevanje koroških vojvod. Turki so vedno bolj pritiskali na vzhodno mejo, a Zahod se ni mogel in ni mogel dogovoriti, kaj ukreniti glede tega. Piccolomini je zaradi vsega tega doživljal hudo osebno krizo, zapustil je conciliarno teorijo in si zaželel enega pastirja, ki bi Evropo obdržal skupaj. Rešitev je videl v posvetitvi in vstopu v duhovniško službo. Leta 1447 je postal škof v Trstu, mestu na meji med Benečani, Habsburžani in Goriškimi, ki so bili v svaštvu z Celjani in

Ortenburžani. Ker mu je uspelo doseči konkordat med Habsburžani in Rimom, je vodila njegova poklicna pot le še navzgor. Postal je kardinal, avgusta 1458 pa je po dolgotrajnih in napetih pogajanjih Rimu in svetu podelil svoj blagoslov kot papež Pij II. Vse svoje sile je posvetil združevanju Zahoda v obrambi pred Turki, vendar pa mu ta podvig ni uspel. Zadnji poskus je bilo njegovo pismo Mehmedu II., naj se spreobrne v krščanstvo in tako postane "eden od največjih vladarjev sveta."

V začetku avgusta 1464 je umrl Cosimo de Medici. Le deset dni kasneje je preminil tudi Nikolaj Kuzanski. Enej Silvij Piccolomini za svojima prijateljema ni žaloval dolgo. 15. avgusta je smrt zatisnila oči tudi njemu.

Vendar pa je bila dediščina, ki so jo za seboj zapustili ti trije velikani svojega časa, bogata.

Iz nje je črpal tudi eden največjih umov florentinske renesanse Marsilio Ficino, ki se je imel za sina dveh očetov, zdravnika Ficina, ki ga je spočel, in Cosima de Medici, ki ga je prerodil.

Čeprav je bil med prvimi Ficinovimi učitelji Tignosi, zdravnik in aristotelik, je mladega Marsilija kmalu začel navduševati Platon. Ta mu je razjasnil razliko med telesnim poželenjem (*voluptas*) in radostjo duha (*gaudium animi*) in Ficino se odloči, da mu je bliže radost, svoboda duha. Želja, da bi se s Platonovimi deli bolje seznanil, ga pripelje v hišo Cosima de Medici, ki se je na že omenjenem koncilu o združitvi Cerkev v Firencah dodobra seznanil z grškimi platoniki. Cosimo ga je bil vesel, imenoval ga je za hišnega filozofa, mu poklonil manjšo vilo v Careggiu in mu naročil, naj začne s prevajanjem Platonovih del. A še preden je ta dobro zavihal rokave, mu je "Stari" prinesel skrivnosten tekst v grščini, ki naj bi po pričevanju cerkvenih očetov vseboval staro in redkim dostopno vednost, razodeto v Egiptu v času prvih biblijskih prerokov ali še prej. Zbirka naj bi vsebovala skrivnostno razodetje še bolj skrivnostnega Hermesa Trismegista. Marsilio Ficino se je takoj lotil dela in tekst po imenu "Corpus hermeticum" v nekaj mesecih prevedel in ga imenoval "Pimander". Tako se je renesančna Evropa prvič seznanila s hermetičnimi spisi, ki v ospredje potiskajo idejo o večnem razodetju, ki se v zgodovini ni zgodilo le enkrat, ampak se s soudeležnostjo v večni modrosti daje vsem ljudem. To mišljenje, po katerem se je Bog razodel še pred Kristusovim prihodom in se še naprej razodeva v stvarstvu – v delovanju narave, v rastlinah, nebesnih telesih, v tistem, kar je delo človeških rok, je ključnega pomena za razumevanje renesanse. Na podlagi konceptualnega prepričanja, da je na svetu vse povezano, so se zdaj z doktrinarno teologijo sešli težko spravljivi nauki in umetnosti magije, alkimije, astrologije, ki vsi izpričujejo isto božjo resnico.

Določeni deli "Corpus hermeticum" so po skrivnih poteh in na različne načine vplivali na celo vrsto ljudi, kot so Kopernik, Galileo, Kepler, Paracelsus...

Po prevodu Trismegista se je Ficino vrnil k Platonu in Plotinu. Ukvarjal se je z konceptom večnosti duše, ki ga Platon obravnava v *Faidonu*. Tam za dušo trdi, da je samoobstojna in substancialna. Čeprav je želel Ficino Platonu verjeti, da je duša nesmrtna, si je vseeno zastavljala nova in nova vprašanja: zakaj se duša, ki prebiva v večnem in blaženem svetu metafizičnih idej, sploh utelesi v "tej solzni dolini"? Ali je smrt konec ali le prehod? Ali duša sploh pozna svoj cilj? Kako pri vsem tem pomaga ljubezen? Ali na vsa ta vprašanja sploh obstaja odgovor?

Marsilio Ficino je vse do svoje smrti bral, razmišljal, diskutiral, zapisoval in v duhu hermetizma skozi svoje delo iskal božje razodetje.

Na renesančni vrtinec so pomembno vplivali tudi pitagorejci. Ti so stavili na logični svet matematičnih pravil, na lepoto in jasnino geometričnih form, na harmonično skladnost razmerij, ki so tista končna resnica, ki svetu omogoča bivanje. Zato arhitekture ne moremo več razumeti kot posnetka ali odslikave narave, temveč kot plod razuma, konceptualne urejenosti, ki skuša ustvariti idealen prostor na podlagi večnih razmerij vsega. Visoka disciplina, brez katere vstop v renesanso pa tudi v tempelj modrosti ni mogoč, je prav geometrija. Z njo arhitektura ni več le spretna rokodelska obrt, ampak svobodna umetnost, ki zahteva znanje geometrije, optike, filozofije in zajema vse intelektualne znanosti. Arhitekt tako ni več rokodelc obrtnik, temveč vedež strogih disciplin narave. In eden najpomembnejših vedežev in zagovornikov tega koncepta je bil Leon Battista Alberti, renesančni humanist, umetnik in istočasno intelektualc. Rodil se je leta 1404 v Genovi, študiral v Bologni in Padovi ter diplomiral iz kanonskega prava. V Firencah sta nanj močno vplivala Ghiberti, ki je zaključeval svoje delo na Rajskih vratih na krstilnici in Brunelleschi, ki je na stolno cerkev Santa Maria del Fiore brez podpornih stebrov postavil mogočno osmerokotno kupolo.

Alberti je svoj poklic razumel intelektualno, kot vsestranski učenjak. Podal je teoretične osnove treh umetniških zvrsti: slikarstva, kiparstva in arhitekture. V razpravi "De pictura" je prvi oblikoval in teoretično definiral učinek globinske perspektive na dvodimenzionalnem slikarskem platnu. "Vloga slikarja," pravi,

“je v tem, da z določenimi črtami in barvami na tabli ali na steni oriše in naslika vidno površino nekega telesa in sicer tako, da se zdi ob pogledu z določene razdalje ali zornega kota privzdignjen in daje vtis telesnosti”. Alberti bi rad, da slika ustvari vtis, kot da gledalec gleda skozi okno v drug prostor, tak realističen vtis pa lahko dobi le, če uporabi perspektivo.

V razpravi “De statua” se loti kiparstva in ugotovi, da kip ni le pomožna okrasitev, saj ima tipološko in simbolno vrednost. Na novo skuša tudi premisliti namen in vlogo mas, prostornin, javnih mest, izpostavi pa tudi hišo, vilo in vrtove.

Med njegove najlepše arhitekturne stvaritve prav gotovo sodi fasada cerkve Santa Maria Novella v Firencah. Tu je vzpostavil nova geometrična razmerja: vertikalo je sploščil, kar je dosegel z debelo prečko med spodnjim in zgornjim delom. Prevladujoči modul je kvadrat, nad njim pa se dviga trikotnik, znotraj katerega se pojavi sonce. Na levi in desni strani kvadrata ležita dva jonska zavihka, ki objemata vsak svoj krog. Na ta način je mojster skušal romansko-gotski stil spojiti z univerzalno geometrično govorico.

Njegove arhitekturne stvaritve in teoretska dela so vplivala na mnoge renesančne umetnike. Med slikarji lahko omenimo Giotta, Masaccia, Uccella in še posebej Piera della Francesca, enega največjih renesančnih slikarjev, ki so ga kasnejša stoletja pozabila, odkrilo pa ga je šele 20. stoletje. Piero je v umetnost uvajal geometrijo, racionalni, izmerljivi svet. Intuicija in čustvo sta se morala materializirati v pravih telesih, konstrukcija stvari pa se je poduhovala v razumski geometriji. Premišljena kompozicija, jasna in koherentna percepcija prostora, mirna svetloba, ki prihaja od vsepovsod, vse to je v gledalcu vzbudilo nenavadni občutek jasnine in miru. S pomočjo perspektive skuša doseči osnovni koncept umetnosti kot spoznavnega postopka.

Poleg slikanja se je Piero della Francesca ukvarjal tudi s teoretično refleksijo slikarstva. Razmišljal je o petih pravih geometrijskih telesih, sestavljenih iz pravih trikotnikov, ki se jih je prvi domislil Platon v kozmološkem spisu Timaj in s svojim spisom na to temo pomembno vplival na mladega matematika po imenu Luca Pacioli, ki se je skupaj z drugimi misleci tistega časa z nadaljnjim raziskovanjem geometrije približal nekaterim glavnim šifram stvarstva, kot so vrednost iracionalnega števila π in zlati rez 1,61803.

Spremembe so se dogajale na vseh področjih in slej kot prej je pod drobnogled renesančnega človeka prišla tudi aristotelska kozmološka fizika. Skoraj tisočletje in pol veljavna geocentrična struktura sklenjenega končnega vesolja se je tako dolgo obdržala le zato, ker je bila logična, ustrezala je vsem zahtevam metodičnega in racionalnega mišljenja, na drugi strani pa je bila preverljiva z dejstvi, saj je temeljila na naravni evidentnosti. Zemlja leži na središču vesolja zato, ker jo je tja postavila njena teža. Kot dokaz je treba le vreči kamen v zrak in gledati, kam ga nato povleče. Praznine v vesolju ni, pod luno se nahajajo elementi zemlja, voda, zrak in ogenj, prostor nad njo pa zapolnjuje eter.

Opazovanja zvezd in planetov so prav tako do določene mere potrjevali geocentrično shemo negibne zemlje, še posebej zato, ker se je z njegovo pomočjo dalo napovedati sončne in lunine mrke, solsticije in prehajanje letnih sezon. Poleg tega pa se je za to strukturo navdušila tudi srednjeveška teologija in vsak poskus spremembe je pomenil napad nanjo.

Nikolaj Kopernik, Poljak, ki mu ni uspelo diplomirati v Krakovu, zato je odšel dopolnit svoje znanje kanonskega prava v Bologno in Ferraro, kjer je ostal deset let, je mislil drugače. V svojem življenju je napisal le eno knjigo, “De revolutionibus orbium coelestium”, O obratih nebesnih orbit, in jo iz različnih vzrokov izdal prav pred smrtjo. Njegova teorija, da “sredi negibne sfere zvezd, ki ji sledijo gibajoči se planeti, med katerimi je tudi zemlja, domuje sonce, saj le kdo bi namreč to svetilko v tem prelepem templju postavil drugam, na boljše mesto, kot je ta, od koder lahko osvetljuje vse naenkrat?” V središču vesolja se torej nahaja sonce, zemlja pa ima, tako kot preostali takrat znani planeti, okoli njega svojo pot, a ne po tirnicah v etru, temveč po zraku.

Preobrat v mišljenju, ki ga je Kopernik sprožil, je dejansko pomenil začetek novega obdobja, saj je popolnoma spremenil pogled na svet, na hierarhijo vesolja in s tem povezano vlogo človeka. Kaj vse pa je pripeljalo Kopernika do tega, da je podvomil v Aristotelov model vesolja in začel oblikovati svojega? Ko je kot študent prebival v Italiji, se je naučil grškega jezika in se navdušil nad pitagorejskim platonizmom. Tu matematika ni več le računstvo, ampak ima realno vrednost kot posrednik, vez med čutnim fizičnim svetom in popolnimi formami čistega duha. Preštudiral je vse razprave, ki so se ukvarjale s problemom vesolja in zazdelo se mu je, da je zmagovita naveza Aristotel – Ptolomej naredila napako. Spoznal je namreč, da lahko sam sestavi sistem, ki bo dosti bolj smiseln in skladen. Na pot spreminjanja ga je torej gnal estetski kriterij, saj se mu je heliocentrična podoba vesolja zdela lepša, skladnejša, bližja postavkam

harmonije in simetrije. To pot so ponovno prehodili in jo nato nadaljevali tudi Bruno, Galilei, Kepler in drugi.

Vrtinec renesanse se je vrtil hitreje in hitreje. Toda ključno vprašanje je ostajalo isto: kako naravne sile zapopasti in definirati? Kako razumeti moči, ki vladajo svetu? Renesanci človek je začel odkrivati, da je na svetu več stvari, kot je o njih dotlej znala misliti fizika. Definirati jih je skušal z magijo. Z njeno pomočjo naj bi na osnovi starih nauk, večinoma iz helenizma, poskusil prenoviti znanost narave. Ena glavnih etap na tej poti je bilo delo Marsilia Ficina "De vita", O življenju, ki je pisan kot priročnik o tem, kako naj si od neba pridobimo čimveč dobrih sil in si z njimi okrepimo telesno in duhovno zdravje. Umetnikom, učenjakom in ostalim znanstvenikom naj bi pomagal ukrotiti močan vpliv Saturna, ki se kaže v pretirani melanholiji. Le to povzroča stremljenje po vzvišenem a oddaljenem, popolnem a nedosegljivem, ki človeka ustvarjalca dvigne nad vsakdanjost, a ga prav zaradi tega od zaželenega cilja oddaljuje. Na Ficina je močno vplival magijski tekst "Picatrix", ki je v središču postavljala človeka kot mikrokozmos, ki vse povezuje. In prav zato, ker v sebi zaobsega vse, je vsem stvarjem tudi soroden.

Plotin se je v svojih "Enneadah" vprašal o magijskih vplivih in pojasnjeval magijske moči preko simpatije. Med sorodnimi stvarmi namreč vlada dogovor, med nasprotujočimi pa kontrast. Prava maga v veselju tako postaneta Ljubezen in Prepir. Ljudje ljubijo že po naravi, zato so snovi, ki vzbujajo ljubezen, pri njih učinkovite. Če torej ugotovimo, katere snovi moramo uporabiti, da neko osebo pritegnemo na drugo, obvladamo umetnost, kako z magijo zbuditi ljubezen. Vendar pa ni nujno, da so to ravno snovi. Lahko uporabimo tudi figure, talismane, ki premorejo moč in na določenem mestu pritegujejo nase določene vplive. Tudi Plotin je močno vplival na Ficina, saj ga je le-ta prevedel v latinščino.

Tretji vir, iz katerega je Ficino črpal svojo vednost o naravni magiji, je "Corpus hermeticum", Hermetični korpus, še posebej odlomki iz pridruženega spisa "Asclepius", kjer je govora o človekovi ustvarjalni moči, s katero lahko svojim izdelkom vdihne oživljajočega duha. Človek tako ni več le razsvetljen, temveč tudi razsvetljuje.

Sinteza vsega naštetega je bila Ficinova ugotovitev, da je človek mikrokozmos, v njem v pomanjšanih razmerjih odsevajo strukture vesolja. Drži pa tudi nasprotno. Vesolje ima človeku analogni strukturo, zato lahko človek v naravo posega, jo razume, odkriva njene sile in si jih prilagaja. Lahko jih spreminja in oblikuje po svoji podobi. Ta postopek je magičen.

Po Ficinovi sledi se je koncept naravne magije močno razširil in prodril v skoraj vsa velika središča evropske renesanse. Vendar pa se je njena pot nadaljevala v Firencah, z mladim in nadarjenim Giovannijem Picom della Mirandola. Pico je obiskoval univerzi v Padovi in Bologni, ki sta obe imeli bogato srednjeveško tradicijo. Tu se je navdušil nad filozofijo, ki naj bi mu pomagala najti odgovor na vprašanje resnice. Srednjeveška filozofija se je namreč v tem času ubadala z vprašanjem dveh resnic. Na eni strani je bila znanstvena resnica, kateri v prid so govorili zakoni narave, druga resnica pa je bila resnica razodetja, podana v svetem pismu, ki se znanosti izmika in je dostopna religijskemu spoznanju. Giovanni Pico na njuno delitev ni pristal kljub avtoriteti Aristotela in veroističnim teorijam. Vendar se za razliko od humanistov v Firencah, ki so se požvižgali na filozofijo, ker jih je bolj zanimala umetnost in domišljija, ni odločil zavreči sholastične tradicije, temveč je šest let svojega življenja posvetil študiju nauk Tomaža Akvinskega, Dunsca Scota, Alberta Velikega, Averroesa. Ko je nato naletel na Platona in Plotina, se je odločil za spravo, za poenotenje izsledkov, do katerih so prišli vsi največji umi dotlej. Njegovo geslo je postalo "Concordia, pax philosophica".

Da bi čimveč razumel, se je učil grško, hebrejsko, aramejsko in arabsko. S pomočjo judovskega prijatelja in filozofa se je seznanil s pomembnimi spisi srednjeveške judovske tradicije. Želel je odkriti izročila, ki so nevednim ostala prikrita in so jih Mojzes, Zaratustra, Hermes in Platon prekrili s simboli in prisposodobami te večne resnice, da bi jih spoznali le tisti, ki so po dolgotrajnem motrenju in vzgoji srca nanje pripravljeni. Takrat je naletel na kabalo, judovsko izročilo, ki naj bi bila po njegovem mnenju ključ za reševanje problemov, nepremostljivih ovir na poti k filozofski spravi.

Kabala in magija sta povezani. Obe naj bi izšli iz sočasnega izvira, ki je bil ljudem razodet preko Abrahama, Mojzesa, ustnega vira kabale in maga Hermesa Trismegista. Ker je v tem, kar obstaja kot narava ali kot bivajoče, ostala le sled Božjega izvira, ker je Bog sam skrit, naj bi nam kabala in magija pomagali razumeti vsebino in namen te skritosti. Pico je pravzaprav na mistični osnovi hotel povezati vse filozofije in jih uskladiti z religijskimi spoznanji. In to ne le v teoriji. Na božič 1486 je sklenil v Rimu na lastne stroške prirediti srečanje, na katerem bi filozofi z vseh koncev sveta dosegli "pax philosophica". V

ta namen je pripravil uvod "O človekovem dostojanstvu" in 900 tez, ki naj bi jih predebatiral s sodelujočimi. Vendar pa so za papeža Inocenca VIII. te teze vsebovale vse preveč magije in kabale. Prišlo je do spora in izgona iz Rima, njegova pot po Evropi pa se je končala v Firencah, pri Lorenzu de Medici, ki ga je vzel pod svoje okrilje. Tu je napisal svoje najbolj poglobljeno delo "O sedmurni pripovedi šestih dni stvarjenja". V njem je skušal razgrniti plasti religiozne govornice in jo uskladiti s trditvami filozofije.

Za naslednjega misleca, ki se je ukvarjal z skrivnostjo magije je značilno to, da je znal Ficinove in Picove misli o naravni magiji povzeti v poljudni obliki. Cornelius Agrippa je svoj spis "De occulta philosophia" razdelil na tri knjige. V prvi je govoril o naravni magiji, v drugi o nebesni naravi, tretja knjiga pa je uveljavljala obredno magijo. Uvajal je vzorce, ki so religioznega značaja in omogočajo komunikacijo med človekom, angeli ter naravo in sprožajo dobre ali slabe psihične sile, čeprav je človek vedno lahko njihov gospodar.

Magija je navdahnila številne mislece, pridobila pa si je tudi številne sovražnike, predvsem v cerkvenih vrstah. Tako je papež Inocenc VII. leta 1484 izdal bulo proti čarovnicam, tako imenovano "Hexenbulle", čez dve leti sta Jakob Sprenger in Heinrich Krämer napisala "Čarovniško kladiivo", ki je postalo idejna in pravna podlaga za čarovniške procese, skoraj stoletje kasneje pa je papež Sikst V. izdal bulo proti tistim, ki uporabljajo vedeževalsko astrologijo in druge vrste prerokovanja, vedeževanja, zarotitev in čaranja.

Vse te sile, spoznavna polja, ki so se med seboj mešala, nosila nova spoznanja a istočasno tudi grozila, da bodo ušle z vajeti, je epistemološko razčistila in definirala šele polemika med Robertom Fluddom in Johannesom Keplerjem leta 1618. Gre namreč za prelom, saj ni bilo več važno, kaj je mislec odkril, temveč kako.

Fludd predstavlja vrh in ekstremni pogled renesančnega okultizma, kjer imajo številke simbolično vrednost, matematika je razdeljena na vulgarno, čutno in razsvetljujočo in je božanska, nosi Božjo luč kreativnosti. Kepler števila očisti vseh dodatnih kvalitet in z njimi povezanih okulturnih pomenov. Števila so zgolj nevtralni reprezentanti razmerja med količinami. S tem, da se je držal matematičnih in logičnih pravil, je pridobil moč, s katero je uveljavljal pravilnost svojih dognanj, zmagal je v debati in s tem ga lahko postavimo za začetnika moderne znanosti.

Ko se dandanes sprašujemo, kateri so trije največji renesančni umetniki, se lahko strinjamo, da so to Michelangelo, Leonardo in Raffaello. In prav Michelangelu in Leonardu je Igor Škamperle posvetil poslednje poglavje, ki je, kot sam pravi, bolj osebno meditativno srečanje s figurama kot pa strokovna analiza. Nežni in občutljivi opis življenja in dela teh dveh umetnikov, ki sta si bila tako različna, a v genialnosti tako podobna, je primeren zaključek te zanimive knjige, ki nas s svojo strpnostjo in radovednostjo varno pelje skozi viharne vode humanizma in renesanse, a ne v varen pristan, temveč na začetek nove raziskovalne poti. Naše lastne.

Jure Gombač

Zdenka Janeković-Römer, **Okviri slobode : Dubrovačka vlastela između srednjovekovlja i humanizma**. Zagreb–Dubrovnik : Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999. 454 strani.

Z dubrovniškim plemstvom se je ukvarjalo več zgodovinarjev, vendar so se v glavnem omejevali predvsem na 14. stoletje (M. Rešetar, J. Lučić, M. Medini). Najtehtnejši pregled plemiških rodbin in aktivnosti posameznih plemičev v 14. stoletju je prikazala v svoji knjigi "Dubrovački patricijat" Irmgart Mahnken (Beograd 1960).

Plemstvo je v srednjeveškem Dubrovniku predstavljalo majhno skupino, ki je bila privilegirana, vendar ji je vse do propada republike leta 1806 uspelo ohraniti svobodo in državnost na majhnem ozemlju južnega dela dalmatinske obale. Dubrovniški kronisti iz 15. in 16. stoletja naštevajo 150 in več plemiških rodbin, vendar so znanstvene raziskave na podlagi prvih popisov z začetka 14. stoletja potrdile le 80 rodbin. Mnogi rodovi so tekom 14. stoletja izumrli iz različnih vzrokov (epidemije kuge, ostali brez moških potomcev ipd.). Petnajsto stoletje je dočakalo 33 rodbin. Odrasli moški pripadniki plemiških rodbin so sestavljali veliki svet, ki je na začetku 15. stoletja štel do 200, do konca stoletja pa do 300 članov. Od druge polovice 15. stoletja pa plemiška elita postopno izgublja korak z meščanstvom v gospodarstvu in

številčno slabi zaradi demografskih razlogov, predvsem zaradi politične odločitve o strogi zaprtosti plemiškega stanu. Dubrovniška državna ideologija je uspela vsiliti mestno avtonomijo kot splošni ideal in doseči družbeni sporazum. V evropskem okviru redkokje v tem času najdemo primer tako rigoroznega družbenega determinizma.

Ker se je plemstvo v Dubrovniku poistovetilo z mestom, je avtorica smatrala, da je prisiljena razširiti obseg vprašanj in tem. Zato je pripoved o plemstvu prerasla na mnogih mestih v knjigi v pripoved o mestu oz. državi. Zato se dotakne tudi tem, ki jih povezuje z meščani (pučani) in drugimi sloji prebivalstva. Kljub temu je ostala osredotočena na plemstvo, ki ima v 15. stoletju, to je v času, ki ga obravnava, izključno vlogo v oblikovanju družbene klime v Dubrovniku. Avtoričin namen je, da v svojih raziskavah loči mitologijo od dejanskega stanja, kajti prav mitologija, ki se je pritihotapila tudi v zgodovinopisje, je v marsičem prekrila dejansko stanje. Mitologija je idealizirala razvoj dubrovniške republike in vlogo plemstva v tem razvoju. Petnajsto stoletje je bilo prežeto z novostmi ideološke, politične, gospodarske in duhovne prirode v evropskem prostoru. Dubrovnik je vse te novosti sprejemal, zato je 15. in 16. stoletje predstavljalo za Dubrovnik "zlato dobo", kljub turški zasedbi Balkanskega polotoka in ostalega hrvaškega prostora. To je tudi čas, ko je dubrovniškemu plemstvu z diplomatsko spretnostjo in bogatimi odkupninami zaradi uspešne gospodarske podlage, uspelo preživeti renesanso in ohraniti samostojnost in svobodo do 19. stoletja.

Obsežno snov, ki jo Zdenka Janeković-Römer podaja v knjigi, je razdelila na 9 poglavij, od katerih ima vsako več tematskih sklopov. Opozoril bi le na nekatere nove poglede na dubrovniško plemstvo v 15. stoletju oziroma sintetične sklope, ki pomenijo napredek v metodološkem pristopu k obravnavani problematiki.

Avtorica ugotavlja, da se je mit o dubrovniškem plemstvu začel ustvarjati v času nastajanja komune, dokončno pa oblikoval tekom 15. stoletja istočasno z oblikovanjem državnih institucij in samega patriciata. Plemstvo je menilo, da je edino aristokratska republika jamstvo za neodvisnost, ščit pred dominacijo tujih vladarjev ali pred uzurpacijo oblasti posameznih meščanov. Za dubrovniški mit je značilen družbeni konsenz, ki je utemeljen na idealu svobode, pravičnosti in miru. "Obliti privatorum, publica curate" (Pozabite na zasebne stvari, skrbite za javne) je bil proklamiran plemiški ideal, ki pa v vsakdanjem življenju ni bil uresničen. Plemstvo ni bilo imuno glede pomanjkanja državljanske odgovornosti, a privilegiran položaj jim je ponujal priložnost za zlorabe. Strah pred politično zaroto je predstavljal večno moro dubrovniške vlade.

Zelo skopi viri dopuščajo sklep o kontinuiteti municipalne ureditve, cerkvene organizacije in plemstva. Epidaurska tradicija dopušča možnost, da so preživele družine iz antičnega Epidaura predstavljale jedro prvotne elite, v katero so se kasneje vključevale ugledne slovanske družine, priseljene iz zaledja. Poti do vzpona posameznih družin v plemstvo so vodile skozi bogastvo in opravljanje različnih odgovornih služb. Avtorica ugotavlja, da je bil v Dubrovniku vzpon vladajoče elite predvsem odvisen od trgovine in trgovskih poslov. To je obvarovalo Dubrovnik pred družbenimi konflikti, kakršni se pojavljajo v mestih, v katerih je obstajala velikoposestniška struktura.

Avtorica spremlja razvoj Dubrovnika od komune do republike in povezuje vlogo plemstva pri tem. Preobrazbo iz komunalnega skupnega vladanja vseh slojev prebivalstva (ljudska skupščina) v aristokratsko republiko je pospešila beneška dominacija nad Dubrovnikom v začetku 13. stoletja. Zapiranje velikega sveta leta 1332 je samo uzakonilo obstoječe stanje. Moram posebej opozoriti, da nekatera vprašanja in pojave v zvezi s plemstvom avtorica obravnava primerjalno s položajem plemstva v Benetkah in dalmatinskih mestih. Dubrovniško plemstvo je bilo podvrženo najstrožji stanovski endogamiji v Evropi. Prehod pod ogrsko krono leta 1358 je pomenil velik korak k popolni samostojnosti. Kasnejše sodelovanje s Turki je bilo nujno, ne samo zaradi trgovanja, temveč tudi zaradi ohranitve republike. Priznanje ogrske odn. turške suverenosti ni bilo znak popolne integracije, temveč način, kako obdržati zasebnost.

Osrednje in najboljše poglavje v knjigi posveti avtorica temi o udeležbi plemstva v oblasti. Zanimajo jo dolžnosti oziroma službe, ki so jih morali plemiči opravljati. Večina služb, tudi odgovornejših, ni bilo plačanih, ker so smatrali, da je to dolžnost plemstva. Zelo pregleden je tisti del poglavja, v katerem razpravlja o delovanju in funkcioniranju organov oblasti (veliki svet, mali svet, svet naprošenih ali senat). Opisuje način delovanja posameznih organov oblasti, način glasovanja v njih, omenja tudi spore, ki so nastajali zaradi nesoglasij pri reševanju posameznih vprašanj. Administrativni aparat republike je štel okrog 160 uradnikov. Za vsakega raziskovalca bo dobrodošel popis stalnih služb republike v 15. stoletju.

Za dubrovniške magistrature je značilno, da niso bile profesionalne, zato so se posamezni plemiči lahko uveljavili v katerikoli službi. S tem v zvezi posebej razpravlja o dubrovniški zakonodaji.

Z vzpostavitvijo popolne suverenosti je rasel pomen in značaj diplomacije. Vitalni interes republike je predstavljala poslanska služba. Med plemstvom so bile velike razlike glede premoženja. Krepitev državne administracije je iz dela plemstva ustvarjala uradnike, ki so bili usmerjeni izključno v politične dolžnosti in se oddaljevali od podjetništva. Zato so posamezniki, ki so dosegli visoke položaje in politično kariero, po bogastvu zaostajali za svojimi stanovskimi kolegi, ki niso bili v vrhu državne uprave. Siromašni plemiči so iskali rešitev za svoj položaj v plačanih službah, ki so jih izvlekle iz težkega gmotnega položaja. Ali je bila neka služba privlačna ali odbijajoča, je bilo odvisno od premoženjskega stanja plemiča ali ambicije posameznika. Nekateri so lahko usklajevali politično kariero s trgovskimi posli, druge je trgovina tako omrežila, da so se izogibali prevzeti kakršnokoli službo. Nekateri so raje plačali visoke globe ali šli celo v pregnanstvo, kot pa da bi prevzeli poslanstvo na turški dvor ali v Benetke. Kot ugotavlja avtorica, je bilo malo plemičev, ki jih je od prekrškov pri opravljanju državne službe odvracala osebna moralna trdnost, odgovornost in predanost državi. Prav njene ugotovitve, ki jih podkrepi s številnimi primeri, kažejo, da družbeni vrh v Dubrovniku le ni bil tako idealen, kot zgodovinarji radi poudarjajo. Avtorica se tudi sprašuje, ali je v Dubrovniku obstajala oligarhija ali ne? Volitve, veliko število služb in kratkotrajnost mandata so zagotovili rotacijo velikega števila članov plemstva na posameznih funkcijah. Zakoni in neprekinjen nadzor vlade nad službami so po mnenju avtorice preprečili nastanek oligarhije posameznih rodov.

Avtorico posebej zanima položaj in udejstvovanje v javnem življenju tistih slojev plemstva, ki niso bili vključeni v javne službe. To so bili mladeniči iz vrst plemstva, ki so s polnoletnostjo (praviloma z 20., izjemoma z 18. letom) vstopili v veliki svet, vendar so morali čakati vsaj še 10 let, da so s poroko dosegli svojo zrelost. Druga skupina iz vrst plemstva, katere status se je razodeval v sferi privatnosti, so bile ženske-vladike. Oriše njihovo privatno življenje, govori o njihovem statusu v okviru družine. Neporočen laiški status za žene ni prišel v poštev. Mnoga plemiška dekleta so morala oditi v samostan, toda ne po lastni odločitvi, ampak zato, ker niso imele dote.

Posebej se avtorica zaustavi pri odnosu cerkev – država. V času oblikovanja dubrovniške komune so si cerkvena hierarhija in občinski upravni organi delili oblast. Kljub temu, da je bila pripadnost zahodnemu katoliškemu svetu usmeritev dubrovniške politike, je plemstvo po prevzemu oblasti in še posebej v 15. stoletju skušalo vplivati na najpomembnejša cerkvena vprašanja, kot je izbira nadškofa in odnos s papeštvom. S prepovedjo darovanja nepremičnin cerkvi je vlada omejila njeno gospodarsko krepitev. Nad delovanjem samostanov so bdeli prokuratorji, imenovani iz vrst plemstva, medtem ko so bili kleriki povsem izključeni iz politike. Na ta način je dubrovniško plemstvo onemogočilo cerkvi, da bi svojo moč izkoriščala v svetne namene.

Avtorico posebej zanima odnos med plemstvom in pučani. Stanovsko delitev in politični monopol plemstva so pučani sprejemali kot nekaj povsem naravnega. Zagotovitev svobode, mir in blagostanje je bil skupen cilj vse družbe, kar je preprečevalo možne družbene spopade. Državna ureditev je sicer zagotavljala plemstvu privilegirani položaj, toda za povračilo so morali zagotoviti blagostanje celotnemu prebivalstvu. Na področju privatnega prava so bili meščani izenačeni s plemstvom. Pravna varnost in zaščita meščanov pred sodiščem sta predstavljala temelj političnega konsenza.

Ekskluzivnost plemstva je prišla do izraza pri ceremonialu v službi oblasti. Tudi na liturgični koledar je imela vpliv država. Avtorica se ukvarja tudi z zunanji znaki plemstva. Ime rodu je predstavljalo enega najpomembnejših statusnih simbolov, prvo in najpomembnejše obeležje identitete. Plemiški grbi so bili kolektivni simbol. V Dubrovniku grbi niso bili podeljeni od vladarja, ampak so nastali znotraj samih rodbin kot obeležje prestiža in družbenega položaja. Govor je prav tako postal stanovski znak, obeležje izoliranosti plemstva. V prvi polovici 15. stoletja so v svetih večinoma še govorili v raguzejskem jeziku. Toda ta lokalni romanski govor se je počasi izgubljal, slovanski jezik pa je prevladal v vsakodnevem govoru. Obleka, nakit in oprema so se prav tako odražali v vsakodnevem življenju in opozarjali na družbene razlike. Plemiški status je moral priti do izraza na prvi pogled. Vendar je vlada skušala z raznimi odloki omejiti razkošje. K dvigu plemiškega ponosa in samozavesti so prispevale genealogije, rodovniki in družinska tradicija. Popisi plemiških rodov so prav tako pomembna in popularna oblika, ki je simbolizirala in dokazovala starodavno poreklo nekega rodu. Družinske kronike v Dubrovniku sicer ne obstajajo, ohranilo se je le nekaj poslovnih knjig, v katerih so zapisani tudi nekateri pomembni družinski dogodki.

V zaključnem poglavju Zdenka Janeković-Römer obdela simbole dubrovniške države. Zunanji znaki mesta so sicer pripadali vsem prebivalcem, vendar so bili prvenstveno znaki oblasti. Grb mesta Dubrovnika ni nosil lika mestnega zaščitnika sv. Vlaha, ampak je bil za grb sprejet arpadovski grb z rdečimi in srebrnimi progami. Svetnikov lik je bil na pečatu republike. V Dubrovniku sta ogrski grb in sv. Vlaho označevala suverenost, mednarodno priznanje in kontinuiteto. V državni simboliki pa so dobile izredno mesto relikvije.

Avtorica je svoje delo gradila na izredno obsežnem gradivu dubrovniškega arhiva. Pregledala je veliko število knjig notarskih in kancelarskih serij, upoštevala pravne kodekse ter kronike in dubrovniške anale. Še posebej se je oprla na dva pisca, ki sta v svojem delu prikazala vsakdanje življenje v takratnem Dubrovniku. To sta bila: rektor dubrovniške šole Filip de Diversis (Opis Dubrovnika iz 15. stoletja) in spis Nikole V. de Gozze iz 16. stoletja. Upoštevala je obsežno literaturo, ki jo navaja v poglavju ob koncu knjige. Delu je dodala povzetek v angleškem jeziku ter indeks osebnih in krajevnih imen.

Z dubrovniško zgodovino so se po letu 1945 ukvarjali le redki hrvaški zgodovinarji. Izjema je bil pokojni dr. Josip Lučić (glej nekrolog v ZČ 49, 1995, str. 304–306), ki pa je svoje raziskave osredotočil predvsem na 13. in 14. stoletje. V zadnjem obdobju pred smrtjo se je lotil tudi izdajanja najstarejših notarskih knjig dubrovniškega arhiva. Po osamosvojitvi Hrvaške se vse več in več mladih hrvaških zgodovinarjev ukvarja s preteklostjo dubrovniške republike. Med njimi najbolj izstopa profesorica na oddelku za zgodovino Zagrebske univerze dr. Zdenka Janeković-Römer. Pozornost je vzbudila že z nekaterimi krajsimi študijami, s predstavljenimi knjigo "Okvir slobode" pa je izpolnila praznino v zgodovinsko-nopisju srednjeveškega Dubrovnika. Dobili smo izčrpen, celovit oris položaja in vloge plemstva v 15. stoletju v dubrovniški republiki.

Ignacij Voje

Daniela Juričić-Čargo, *Gospodarski razvoj lupoglavskega gospostva v 16. stoletju v luči urbarjev in urbarialnih zapisov 1523–1573 (z objavo urbarjev iz let 1523 in 1573)*. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1999, 322 strani.

Knjiga Daniele Juričić-Čargo "Gospodarski razvoj lupoglavskega gospostva v 16. stoletju" je nekoliko predelana in dopolnjena magistrska naloga. Knjiga ima dva dela. V prvem delu avtorica obravnava gospodarstvo lupoglavskega gospostva, v drugem delu pa objavlja tekst urbarjev v transkripciji iz let 1523 in 1573. V uvodnem delu knjige nas Daniela Juričić-Čargo seznanja s stanjem raziskav zgodovinskega razvoja (ocena in analiza literature) in pregleda kranjskih virov, ki obravnavajo habsburško Istro v 16. stoletju. Kranjski viri, na katere se je avtorica pri raziskavah oprla, odpirajo številna vprašanja in ponujajo več odgovorov o zgodovini habsburške Istre ter njeni navezanosti na Kranjsko. V njeni sestavi je bila več kot 300 let. V razpravo o odnosu Kranjske do Istre in Beneške republike je vključila le najpomembnejše zgodovinske prelomnice, ki so v 16. stoletju opredeljevale ta odnos (npr. vojna med Cambrajsko ligo in Beneško republiko od 1508 do 1515). Avtorici je uspelo sestaviti sliko o medsebojnem prepletanju interesov in želja kranjskih deželnih stanov na eni ter istrskega prebivalstva na drugi strani. Vzrok, zakaj je zgodovina dela istrskega polotoka, ki je pripadal goriškemu grofom, pozneje pa Habsburžanom, manj raziskana, kot zgodovina beneškega dela Istre, najde v slabši ohranjenosti primarnih virov in njihovi razdrobljenosti v arhivskih ustanovah v več krajih (Pazinu, Reki, Zagrebu, Gradcu, Dunaju, Budimpešti, Trstu, Benetkah in seveda v Ljubljani). Zato nekateri temeljni problemi, ki zadevajo avstrijsko Istro še niso razrešeni.

Vsebinsko je tekstovni del knjige razdeljen na tri večja poglavja. V prvem poglavju prikaže zgodovinski in teritorialni razvoj kontinentalnega avstrijskega dela Istre, ki je od leta 1374 pripadal Habsburžanom in je bil v prvi polovici 15. stoletja priključen Kranjski. Ko so Habsburžani po smrti goriškega grofa Alberta IV. 1374 podedovali tudi Istro, so priznali samostojnost Pazinske grofije. Pazinska grofija je predstavljala deželno knežje komorno premoženje. V ostalih predelih habsburške Istre pa je svoje pravice izvrševala Kranjska oziroma njeni deželni stanovi. Seveda je vprašanje, ali lahko govorimo o dualizmu oblasti, kot v knjigi poudarja avtorica, ali gre le za dve vrsti pristojnosti? Ob upoštevanju arhivskega gradiva v ARS je razčistila določena vprašanja povezav habsburške Istre s Kranjsko. Na podlagi privile-

gija goriškega grofa Alberta IV. iz leta 1365 so bile istrskim plemičem potrjene njihove pravice in svoboščine. Na tej osnovi se je v precejšnji meri razvila njihova avtonomija. Dokument, ki potrjuje sestajanje istrskega plemstva na t.i. deželnem zboru, je instrukcija, ki sta jo sestavila zbora plemičev Istre in Krasa in namenila svojemu predstavniku na državnem zboru v Innsbrucku leta 1515. Zbori privilegirane prebivalstva v Istri so bili kratkega veka, izguba pravice do lastnega ograjnega sodišča pa je pomenila konec njihove dejanske avtonomije. Podreditev istrskega plemstva ljubljanskemu ograjnemu sodišču je bil tisti dogodek, ki je označil dejansko priključitev Istre h Kranjski.

Daniela Juričić-Čargo v svojem delu poudarja, da kranjskih deželnih stanov Istra ni zanimala samo zaradi vzpostavitve teritorialne pristojnosti nad ozemljem in zaradi izterjave raznih davkov, pač pa so ji v času stisk in nevarnosti nudili pomoč. Kranjski deželni stanovni so skrb za Istro pokazali predvsem v zvezi z obrambo pred turškimi vpadi in pred napadi beneških sosedov. Prav v zadevah obrambe se po ugotovitvah avtorice, zrcalijo odnosi Kranjske oziroma njenih stanov do Beneške republike. Ti odnosi v Istri predstavljajo še posebej občutljivo vprašanje, saj gre za vprašanje meje oziroma razmejitve. Sovražnosti so povzročali vpadi beneških podložnikov na področja avstrijske Istre (uzurpiranje paše in rodovitne zemlje, ropanja ipd.). Mnogih političnih in gospodarskih vprašanj med Kranjsko in Beneško republiko avtorica ni mogla obravnavati, ker reševanje mnogih problemov ni bilo v pristojnosti kranjskih deželnih stanov.

Med kranjskimi viri, ki prinašajo podatke o dogajanju v Istri v 16. stoletju, se je največ gradiva ohranilo v zvezi z zemljiškim gospodvom Lupoglav, zato mu avtorica posveča posebno pozornost. Drugo poglavje bi namreč lahko označili kot osrednji del knjige. Jedro poglavja sloni na predstavitvah in ugotovitvah gospodarskih povezav s Kranjsko ter primerjavah enega od istrskih gospodstev s sočasnim razvojem na Kranjskem. Avtorica podaja zelo podroben oris posesti lupoglavskega gospodstva, ki ni bilo strnjeno; večji del posestva je ležal na severu istrskega polotoka, manjši del na Krasu. Pri analizi gospodarskih razmer in razvoja se je oprla na štiri urbarje in urbarialne zapise, od katerih sta bila doslej neobdelana in neobjavljena urbarja iz 1523 in 1573. Za njihovo obdelavo in vsebinsko analizo se je avtorica odločila zaradi popolnejše predstave o proizvodnih in drugih gospodarskih dejavnostih lupoglavskega zemljiškega gospodstva. Pozornost posveti kmečkemu gospodarstvu, ki je bilo organizirano v samoupravnih vaških skupnostih, ter priseljevanju (migracijam) novega prebivalstva iz Bosne, Dalmacije in Hercegovine, ki je naseljevalo zapuščena zemljišča. Tudi lupoglavsko gospodstvo, kot ostala fevdalna gospodstva na Kranjskem, je črpalo moč iz kmetijskih obratov. Na posebne razmere so vplivale vojne, epidemije, turški vpadi in migracije. Zato je v habsburški Istri v 16. stoletju razpadel stari hubni sistem. Na podlagi izčrpane analize in medsebojnih primerjav urbarjev avtorica predstavi zelo konkretno podobo kmečke posesti ter števila podložnikov, obseg dominikalne in skupne zemlje – kontrade. Opozarja na podložnikovo pravico do zemlje (zakupno pravo, dedovanje). Pri dominikalni posesti se zaustavi pri specifični obliki "zatki". Agrarno produkcijo prikaže avtorica na podlagi podatkov o dajatvah. Ugotavlja tudi, da se je od leta 1567 močno povečala velikost površin, zasajenih z vinsko trto. Zelo pomembno agrarno panogo je v Istri že v srednjem veku predstavljala živinoreja. Nekaj podatkov nudijo urbarji tudi o razvitosti obrti in prometu (tovorjenje soli iz beneških mest). Podložniške dajatve predstavi v dveh sklopih. Posebej obravnava naturalne, posebej denarne dajatve, vendar poudarja, da so različne od vasi do vasi. V posebnem poglavju obdela mere in denarni sistem, ki se je uporabljal v lupoglavskem gospodstvu, pri čemer je pozornost posvetila domačim, lokalnim meram.

V tretjem, zaključnem poglavju je avtorica sintetizirala rezultate raziskav in sklenila, da je bilo lupoglavsko gospodstvo pod dolgotrajnim vplivom nemškega fevdalizma, kar se je odražalo v upravi, uvajanju dajatev in njihovi regulaciji s pomočjo urbarjev, vendar dovtetno tudi za vplive iz sosednje beneške posesti.

V drugem delu knjige je Daniela Juričić-Čargo objavila dva doslej neobjavljena urbarja lupoglavskega gospodstva iz let 1523 in 1573. Besedilo obeh urbarjev je priredila v transkripciji po sodobnih arhivskih standardih. V opombah je razrešila krajevna imena in navedla njihove današnje oblike ter dodala pojasnila k besedilu. Publikaciji je dodano tudi kazalo osebnih in zemljepisnih imen.

Delo Daniele Juričić-Čargo predstavlja model, ki naj bi služil za nadaljnja raziskovanja ostalih področij avstrijskega dela Istre. Te raziskave naj bi prispevale k boljšemu poznavanju razvoja istrskega polotoka ter povezav s slovenskimi deželami v preteklosti.

Dr. Anton Muznik, *Clima Goritiense = Goriško podnebje*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine, 2000. 414 strani

Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani je nedavno izdal delo Antona Muznika *Goriško podnebje/Clima Goritiense*. Delo je vredno pozornosti (strokovne) javnosti iz več razlogov. Gre za skupno izdajo slovenskega prevoda in latinskega izvornika, ki ga je goriški zdravnik in zdravstveni svetnik Goriške in Gradišičanske grofije dr. Anton Muznik (1726–1803) spisal v Gorici leta 1781. Posvetil ga je Cesarsko-kraljevi kmetijski družbi Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti, katerega del je bila v Muznikovem času goriška pokrajina. Prav Cesarsko-kraljeva kmetijska družba je Muznikovo knjigo prvič tudi izdala. Tenkočutnosti izdajateljice in urednice mag. Zvonke Zupanič Slavec, dr. med, predstojnice Inštituta za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani gre hvala, da je *Goriško podnebje/Clima Goritiense* izšlo kot svojevrsten spomenik v obeležitev tisočletnice prve omembe Gorice in Goriške. Tolminski muzej in Muznikov rodni Most na Soči pa sta svojemu v zgodovini zdravstva in literaturi znamenitemu rojaku nedavno odkrila tudi spominsko ploščo.

V *Climi* izrisana celovita podoba goriške pokrajine daleč presega področje zdravstva. Muznik se je pri načinu opisovanja zgedoval po Hipokratu in Goriško predstavil v dvanajstih poglavjih, zgovorno poimenovalih: O imenu, zemljepisni legi mesta Gorice in vse dežele, O letnih časih, O vetrovih, O vodah, O zemlji, O življenju prebivalcev, njihovem značaju in lastnostih, O astronomiji, O goriškem podnebju in endemičnih boleznih, O različnosti endemičnih bolezni glede na letni čas in primerjavi z drugimi podnebji, O vinu, O raznih rečeh (z izjemnim opisom zgodnjih variolizacij na Slovenskem in nekaterih nenavadnih primerov bolezni oz. porodov) in nazadnje, O kužnih boleznih goveje živine. Za sodobnega zgodovinarja (medicine) in historičnega antropologa se v teh skrbno nanizanih vsebinah najde veliko zanimivih podatkov. Naj jih izpostavim samo peščico!

Že v začetnem poglavju naletimo na presenetljiv "popis prebivalstva". Muznik na str. 26 piše: "Okrog 3630 [v Gorici] je moških, število žensk pa se je dvignilo na okrog 2530." Ne le da je bilo žensk za tretjino manj kot moških, njihovo število je po Muznikovem pričevanju naraščalo in je bilo razmerje poprej še slabše. Po drugih virih, ki sicer opozarjajo na pomanjkljivost in netočnost tovrstnih podatkov za tisti čas,¹ pa naj bi že takrat živelo na Kranjskem in v ostalih s Slovenci naseljenih pokrajinah za 5–10 % več žensk kakor moških. Izrazito nesorazmerje med spoloma v prid žensk v Evropi konec 18. st. zgodovinarji sicer pripisujejo vojniam (predvsem tako imenovani 1. koalicijski vojni med leti 1792–97), ki so zahtevale med moškimi velike žrtve.² Muznikovi podatki pa so starejši, saj je *Clima* izšla leta 1781. Razlago nam do neke mere poda Muznik sam, ko se v nadaljevanju pri opisu svojih rodničarskih izkušenj "pohvali", da nikoli ni uporabljal nobenih instrumentov. Ob visoki rodnosti (36 %) so bile ženske zaradi nizke kakovostne ravni rodničarstva izredno izpostavljene, smrtnost na splošno pa skoraj enaka rodnosti.³

Zanimiv je tudi podatek, prav tako na str. 26, da je v drugi polovici 18. stoletja v Gorici bivalo še nekaj "maloštevilnih Židov". Iz drugih slovenskih pokrajin so bili že zdavnaj pregnani, na Primorskem pa je v 18. st. najti še precej številne judovske skupnosti.⁴ Italija je imela v Evropi najbolj strpen odnos do tega naroda, zato so na njena ozemlja pribežali od drugod, npr. mariborski Judje prav v Gorico. Muznik ne omenja več posebnega razpoznavnega znaka, ki so ga morali nositi, ulica, v kateri so goriški Judje morali živeti, pa je najverjetneje še geto. Obrt jim je bila prepovedana, zato pa so bili ključni akterji industrializacije pokrajine. Že za Muznikovega časa so vsaj Judje v Trstu dosegli odpravo geta (leta 1784), "izginili" pa so s tega območja šele z deportacijami v 2. svetovni vojni.

V poglavju o endemičnih boleznih se na str. 89 poučimo o pomenu naslova Muznikovega dela. Za *klimo* navaja, da jo "zdravniki razumejo v tistem navadnem splošnem smislu, po katerem se označuje ustroj vsake pokrajine: letni časi, zrak, vetrovi, vode, lastnosti zemlje, pridelki in način življenja prebivalcev." Morda je prav naslov dela edina dvoumnost sicer brezhibnega – v posodabljanju jezika pa prav mojstrskega – prevoda klasičnega filologa prof. Silvestra Koprive, saj izraz *klima* uporabljamo v vsakdanjem sporazumevanju tudi danes v širšem pomenu kakor podnebje (npr. *družbena klima*).

¹ A. Gosar: Prebivalstvo. Enciklopedija Slovenije (9. zvezek), Ljubljana 1990, str. 250–251.

² Meta Sluga, ur.: Svetovna zgodovina od začetkov do danes. Ljubljana 1981, 459–62.

³ Prav tam.

⁴ M. A. Švarc: Judje. Enciklopedija Slovenije (4. zvezek), Ljubljana 1990, str. 316.

V istem poglavju na str. 72 sta tudi strokovna navedka, ki bralca pritegneta kot izrazito aktualna kljub časovni oddaljenosti. “[Kajti] človek je sestavljen iz razuma in telesa,” zatrjuje Muznik. Ali niso zdravniki na to v vmesnem času ob sijajnem tehničnem napredku medicine – predvsem v teku 20. st. – kar malo pozabili in bolnika nazadnje obravnavali le še kot organski skupek bolezni? Kljub razmahu možnosti v okviru sodobne znanosti je pomanjkanje časa narekovalo vedno bolj mehanično odmerjanje pozornosti bolniku in kar nekoliko nostalgичno se lahko oziramo nazaj k dobremu staremu družinskemu zdravniku Muzniku, ki je kljub pomanjkljivemu znanju premogel ogromno potrpežljivosti in izostren čut za opazovanje, pa seveda veliko več časa, v katerem se je lahko svojim bolnikom polno posvečal. Na srečo se družinski zdravniki danes spet vračajo.

Na isti strani beremo tudi: “... kakršna je zaužita hrana, takšna mora biti tudi naša kri, takšni trdni deli in takšno celo telo.” Še eno spoznanje, ki ga medicina (kdove katerič?) danes spet na novo osvaja in preučuje, saj so spoznanja o povezanosti načinov prehranjevanja in duševnih stanj v zadnjih desetletjih povzročila pravo “revolucijo” v sicer farmacevtskem zdravljenju številnih bolezni.

Pozornemu bralcu prepuščam užitek presenečenja še nad številnimi drugimi Muznikovimi trditvami in dognanji, ki pritegnejo s svojo zanimivostjo ali brezčasno aktualnostjo. Zgodovinske in medicinske poudarke sta iz z opombami bogato opremljenega prevoda izčrpno izluščila dr. Branko Marušič iz novogoriške raziskovalne enote Zgodovinskega inštituta ZRC SAZU in mag. Zvonka Zupanič Slavec v spremnih strokovnih prispevkih. Koristna je tudi celovita bibliografija objav o Muzniku, prav tako delo vseskozi zagnanega in vztrajnega pobudnika projekta dr. Marušiča. Na tem mestu torej ne kaže ponovno povzemati niti Muznikovega življenjepisa niti njegovih medicinskih vzornikov ali ključnih sodobnikov; v spremnih študijah h knjigi so omenjeni vidiki celovito obdelani.

Dr. Marjan Dolgan je prispeval zapis o povezavi med medicino in književnostjo skozi pisanje Muznikovega rojaka Ivana Preglja (1883–1960). Primerjava Pregljevih *Zgodb zdravnika Muznika*⁵ s prevodom Muznikovega avtorskega dela je zanimiva z dveh vidikov. Pregelj v *Zgodbah* riše docela drugačnega človeka, kot ga razbiramo iz resnega znanstvenega tona *Clime*. Literarna svoboda pri obdelavi zgodovinskih virov zanika morebitno vrednost Pregljevega dela kot biografskega dokumenta in izpostavlja sodobno historiografsko dilemo uporabe umetniških del kot zgodovinskih virov. Rešitev je seveda v uporabi Pregljevega dela kot dokumenta *o času, v katerem je nastajal*, ne pa *o času, ki ga delo obravnava*. To pa je že predmet druge recenzije.

Obenem se ob primerjavi med obema deloma odpira zanimiv pogled na rabo različnih socialnih ravni sporazumevanja v slovenščini – Pregelj v *Zgodbah* dosledno uporablja arhaično primorsko narečje, Muznik pa se izraža v izrazito formalnem, privzdignjenem slogu.

Tako pridemo do vprašanja, za koga in čemu je Muznik napisal *Climo*. Kljub številnim narodopisnim vložkom, ki spominjajo na za stoletje zgodnejšo (1689) Valvasorjevo *Slavo Vojvodine Kranjske*, je *Clima* predvsem celovit popis “stanja” goriške pokrajine in pa Muznikovih bogatih zdravniških izkušenj. V obliki nesporno strokovnega, čeprav nekoliko konzervativno in mestoma samovšečno zvenečega priročnika se zdi namenjen Muznikovim naslednikom in drugim izobraženim bralcem, predvsem v okviru pokroviteljice Cesarsko-kraljeve kmetijske družbe prizadevajočih si za splošen blagor in napredek. Ker Muznik v *Climi* ni izrazil posebnih zgodovinopisnih ambicij, je za sodobnega zgodovinarja še toliko dragocenejši vir. Nimamo opravka ne z narekovano kroniko ne z zamegljenimi spomini, ampak najverjetneje s čistopisom natančno popisanih večletnih opazovanj. Retrospektivno gledano lahko *Climo* beremo celo kot redek poskus komparativne zgodovine vsakdanjega življenja tistega obdobja. Čeprav Transilvanija (kjer se je Muznik v letih 1756–1767 boril z epidemijo kuge) morda ni bila optimalna primerjava, je bila zaradi okoliščin za Muznika pač edina možna.

Za Muznikove sodobnike dragoceno čtivo s področja “spoznavanja narave in družbe”, za današnjega bralca okno v preteklost je torej *Clima Goritense*. Ker pa se okno nenadoma na široko odpre v pokrajino, oddaljeno 220 let, nam omogoči tudi premeriti pot, prehojeno od takrat do današnjega časa, katerega priče smo. Najbolj izrazit vtis *Clima* naredi kot prepričljiv dokaz fenomenalnega napredka medicine v pretečenem obdobju. Razviden je prav v vsem, diagnosticiranju, farmakopeji, razumevanju bolezni – med Muznikovimi opisi nenavadnih bolezenskih primerov ni enega, ki ne bi bil danes z lahkoto ozdravljiv. Da se z

⁵ Ivan Pregelj: *Zgodbe zdravnika Muznika*. Ljubljana 1980.

doseženim napredkom ohranjajo danes tudi življenja, ki jih lastniki nimajo več za življenja vredna, kaže morda izpostaviti kje drugje...

Enako izrazito se po branju *Clime* vtisne v zavest tudi znatna sprememba statusa zdravnika kot člana družbene skupnosti, sprememba, ki je posledica usmeritve razvoja moderne znanosti. Muznik je bil še holist s širokim razponom različnih znanj, splošno razgledan intelektualec. Tako kot je bil dobrodošel v vseh plemiških hišah, sta ga dolžnost in poklicna radovednost vodili tudi v kočje zadnjih revežev, ki so potrebovali njegovo pomoč. Zdravnik je v 18. st. skupaj s sodnikom še predstavljal najodličnejšo, intelektualno plast meščanstva in v družbi užival nesporen ugled. Kaj pa zdravniki danes? V družbi, ki je vse razen meritokratska in odmerja ugled predvsem glede na premoženje, so preslabo nagrajani, da bi ga bili deležni. Medicinska veda vsled neobvladljivega razvoja zahteva takšno specializacijo, da prenekateri zdravnik danes preprosto nima več časa za vsestransko širjenje duha. V imenu hladne znanosti je pogosto le še razosebljen mehanik zapletenega človeškega stroja (čeprav je obžalovanja vredno, da se je ne le ena Muznikova bolnica raje odpovedala življenju kakor sramežljivosti, je njeno odklanjanje zdravniške pomoči vendarle pomenilo tudi, da se v zdravniku zaveda moškega, osebe).

“Napredek”. Veliko prinese in veliko odvzame.

Cirila Toplak

Slovenska Istra v boju za svobodo. Druga, dopolnjena izdaja. Ur. Vid Vremec, Raul Šiškovič, Jože Hočevar. Koper : Založba Lipa, 1998. 871 strani.

Obsežna knjiga je monografsko zasnovano skupinsko delo 41 avtorjev in številnih drugih sodelavcev; vodila jih je želja, da na enem mestu celovito in natančno opišejo politične in socialne boje ljudi Slovenske Istre za njihovo socialno in narodnostno osvoboditev. Izšla je ob petdesetletnici združitve Primorske z matično domovino kot dopolnitev in razširitev knjige z enakim naslovom *Slovenska Istra v boju za svobodo*, objavljene leta 1976. Upravičenost potrebe po novi, razširjeni izdaji je utemeljil uredniški odbor z objektivnim dejstvom, da je v času od prvega izida (1976)¹ izšlo kar nekaj knjig in razprav, ki so prinesle nova spoznanja o preteklem času Slovenske Istre. V tem kontekstu velja opozoriti na strokovno uveljavljene izdaje Zgodovinskega društva za južno Primorsko in Znanstveno-raziskovalnega središča Republike Slovenije v Kopru: interdisciplinarna znanstvena revija *Annales* (Anali za istrske in mediteranske študije), zborniki v zbirki *Acta Histriae*, monografije v knjižni zbirki *Knjižnica Annales*.

Tako kot prva tudi druga izdaja zaobsega geografsko območje današnjih obalnih občin Koper, Izola, Piran in na italijanski strani občin Dolina in Milje. Seveda ne gre prezreti, da je to ozemlje zaradi svoje prehodnosti in obmorske lege doživljalo burna zgodovinska dogajanja. Na njem so v zadnjih stoletjih vladali Beneška republika, kratkotrajen Napoleonov protektorat in Združene ilirske province, avstro-ogrsko cesarstvo, italijanska kraljevina itd. Vsaka od teh držav je Slovenski Istri zapustila svojo dediščino in zaznamovala usodo in življenje njenega prebivalstva slovenske in italijanske narodnosti. Še posebno so istrski Slovenci okusili tegobe raznarodovanja in revščine v obdobju vladavine italijanskega fašizma, kar je odločilno vplivalo na tok korenitih družbenih sprememb, ki jih je doživljal ta izjemno pomemben in občutljiv geopolitični prostor po drugi svetovni vojni.

Knjiga obsega 22 poglavij, razdeljenih v dva temeljna vsebinska dela. Prvi zajema zgodovinsko obdobje od naselitve Slovanov do druge svetovne vojne (str. 7–298), drugi pa narodnoosvobodilni boj 1941–1945 (str. 299–812).

Raul Šiškovič je v uvodnem poglavju *Zemljepisni položaj in prebivalstvo* predstavil geografski prostor Slovenske Istre, ki obsega ozemlje treh sedanjih obalnih občin (Koper, Izola, Piran), naselja na Podgorskem krasu in naselja sedanje občine Dolina ter nekaj naselij občine Milje na Tržaškem. Salvator Žitko je prispeval strnjeni oris zgodovinskega razvoja Slovenske Istre od naselitve Slovanov do zloma habsburške oblasti; posebno pozornost je namenil širjenju italijanskega irendentizma v 19. in 20. stoletju ter

¹ Prikaz prve izdaje sem objavil v ZČ 1977, str. 403–404.

prebujni slovenske narodne zavesti v 19. stoletju in njenih težnjah, ki sta jih jasno izoblikovala pomembna ljudska tabora v Kubedu in Dolini. Pomen šolstva in ljudskoprosvetne dejavnosti pod Avstrijo sta opisala Milan Žerjav in Vlasta Beltram; še posebej sta izpostavila širši pomen ustanovitve in delovanja učiteljska v Kopru ter Ciril-Methodove družbe.

Tematski sklop "med obema vojnama" je v sedmih poglavjih celovito predstavil Vid Vremec. Avtor uvodoma obravnava razmere v Istri po prihodu italijanske vojske v začetku novembra 1918, nastanek in razvoj fašizma, nasilje ob parlamentarnih volitvah maja 1921 in poudarja, da je bil upor v Marezigah 15. maja 1921 posledica fašističnega divjanja. V nadaljevanju se osredotoči na represalije novih oblastnikov ter na pogubne posledice izrednih fašističnih zakonov, sprejetih leta 1926; ti niso prinesli samo ukinitve slovenskih šol, organizacij in društev, pač pa tudi nasilno prekinitve političnega, gospodarskega, kulturnega in družbenega življenja slovenskega prebivalstva pod Italijo ter drastično zatiranje nasprotnikov fašizma. Po nastanku tajne protifašistične organizacije BORBA na Tržaškem,² ki se je močno razširila v dolinski občini, drugod na Primorskem pa TIGR,³ in po izvedbi številnih uporniških akcij s požigi fašističnih potujočevalnic (šol, otroških vrtcev in fašističnih sedežev) je bilo leta 1930 aretiranih več upornikov in so bili tega leta obsojeni pred Posebnim sodiščem na prvem tržaškem procesu. Žrtve tega procesa proti slovenskim narodnjakom so postale ne samo simbol pač pa tudi spodbuda za nadaljnji protifašistični boj, poudarja Vremec. V nadaljevanju nam pisec širše predstavi socialistično gibanje, ki je na istrskem narodnostno mešanem območju pognalo globoke korenine že pod Avstrijo. Vključevalo je ribiče in pomorščake, solinarske delavce in tudi obrtnike, v okolici mest kolone in v nekaterih poljedelskih območjih tudi kmete, zlasti tiste, ki so se v bližnjem Trstu zaposlili kot priučeni delavci. Po ustanovitvi Komunistične stranke Italije leta 1921 je prešla večina nekdanjih socialistov v njene vrste. V Istri so delovali ilegalno. Trpeli so pod fašističnim nasiljem, obsojali so jih na zaporne kazni in konfinacije. Med drugim so organizirali leta 1932 v Dekanah in Kopru odmevne protifašistične kmečke demonstracije in tiskali protifašistične letake ter glasilo Kmeti glas. V zaključnem poglavju prvega dela *Protifašistična dejavnost v letih 1933–1940* avtor razgalja fašistični teror v Istri in procese pred posebnimi sodišči proti nasprotnikom fašističnega režima. Vremec poudarja, da je bil 2. tržaški proces v decembru 1941 prelomni dogodek v odporu proti fašizmu, saj je bil usoden za celotno Primorsko in Istro. Številne aretacije so prizadele pripadnike različnih svetovnih nazorov in družbenih slojev in s tem praktično obglavile vodstvo protifašističnega gibanja. Zaradi smrtnih obsodb, skoraj 1.000 let zapornih kazni vsem obsojencem, ter zaradi mnogih konfinacij je proces zelo zglasno odmeval doma in celo v svetu. "Ta proces, kakor tudi mnogi drugi dogodki in dejstva, potrjuje nesporno resnico, da Primorci niso klonili fašizmu. Nasprotno, prvi v Evropi so se mu uprli. Napovedali so mu neizprosni boj," zaključuje Vremec.

V *drugem delu* knjige je v 11 poglavjih, ki so jih napisali avtorji – udeleženci NOB, temeljito prikazan narodnoosvobodilni boj. V njem je istrski človek za ceno velikega števila padlih borcev in žrtev na domačih tleh, med prekomorci, na Notranjskem in Dolenjskem, prispeval pomemben delež za zmago nad naci-fašizmom. Ustanovitev OF slovenskega naroda je pomenila tudi za Slovensko Istro zgodovinsko prelomnico. Prvi organizatorji OF, ki sta jih na to področje poslala Izvršni odbor OF in CK KPS, so tu našli zanesljive sodelavce; dokaj hitro jim je uspelo razpresti organizacijo OF po domala vsem podeželju, protifašistične somišljenike pa so našli tudi med pripadniki italijanske narodnosti v obalnih mestih. Prvi odbor OF je nastal že 1. decembra 1941 na Plavjah, še pred kapitulacijo Italije pa je začela delovati tudi tehnika za južno Primorsko (maj 1943), kasneje imenovana *Naš dom*, ki je razmnožila veliko narodnoosvobodilnega tiska. Kljub poostreni policijski kontroli in aretacijam je mladina požrtvovalno in uspešno opravljala kurirske in druge naloge. Kmalu so bili organizirani tudi okrožni komite KPS in okrožni odbor OF, organizacija SKOJ in sedem rajonskih ter štirideset krajevnih odborov OF, poleg tega pa še množični organizaciji mladine in žena, ZSM in SPŽZ. Le oboroženih partizanskih enot tedaj še ni bilo na tem območju, saj so bili moški zvečine vpoklicani v italijansko vojsko.

Po padcu fašizma 25. julija 1943 je ob splošnem ljudskem navdušenju in po hudem vojnem trpljenju 8. septembra 1943 prišlo do kapitulacije Italije. Iz oddaljenih italijanskih internacij, zaporov in ujetništev

² Več o tem: Drago Žerjav, *Spomini in razlage o protifašističnem boju primorske mladine med vojnama*, Trst 1990.

³ Več o tem: Milica Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935*, Koper 1990.

so se tedaj mnogi domačini vračali v Slovensko Istro, številni slovenski pripadniki posebnih kazenskih bataljonov pa so se pridružili na jugu Italije nastajajočim prekomorskim brigadam in se v njih borili skupaj z drugimi jugoslovanskimi partizani vse do osvoboditve Slovenskega primorja in Istre.⁴ V prekomorske brigade so se prav tako vključevali interniranci in vojni ujetniki; med njimi je bilo precej Istranov.

V Slovenski Istri je septembra 1943 že nastala 1. slovenska istrska brigada. V pomoč domačim partizanom je vodstvo NOV v Sloveniji poslalo izkušeno Šercerjevo brigado, Hrvatje pa 1. bataljon 2. hrvaške istrske brigade. Politične organizacije (KPS, SKOJ, OF) so usmerile svoje napore v dvig splošne ljudske vstaje proti ostankom fašizma in v obrambo porajajoče se ljudske oblasti.

Toda novi nemški okupator je po divjanju na Primorskem prodril tudi v Slovensko Istro. 2. in 3. oktobra se je s številnim vojaštvom in težkim orožjem spopadel s partizanskimi enotami slovenskih, hrvaških in italijanskih borcev. Požgal je nad 50 naselij in zaselkov, streljal talce in izvajal hudo nasilje. Nemci so okupirali obalna mesta in kmalu so se – z njihovo podporo – tu ustanovile oborožene fašistične skupine, ki so zagrešile na podeželju številna grozodejstva. Navkljub uničevalni požigalski ofenzivi odpor ljudstva ni bil zlomljen. Že pred iztekom leta 1943 so nastale nove enote: Istrski odred, VOS za Slovensko Istro in Italijanske akcijske skupine GAP. Do konca februarja 1944 so te enote izvedle več uspešnih akcij in sabotaž proti okupatorjevim silam. Zaplenile so precej orožja in streliva. Okupator se je z represalijami maščeval nad prebivalstvom in številne domačine odgnal v ječe in taborišča smrti. Toda kljub temu sta nastali dve novi partizanski enoti, čeprav so bile geografske razmere neugodne za njuno bivanje in delovanje: Komanda Istrskega vojnega področja s sedežem v Brkinih je ustanovila *Komando mesta Koper*, iz GAP pa je nastal italijanski *Bataljon Alma Vivoda*.

Velik dosežek je bil nastanek partizanskega šolstva. Tako je v šolskem letu 1943/44 delovalo v okrožju Slovenske Istre 30 šol in tečajev s 1.100 učenkami in učenci ter 33 učiteljicami in učitelji, od katerih sta bila le dva poklicna. Po dolгих letih potujčevanja so se otroci lahko v šoli ponovno učili pisati in brati v materinem jeziku. Da so bile razmere za delovanje partizanskih šol v Slovenski Istri zelo težke, dokazuje tudi dejstvo, da je padlo sedem partizanskih učiteljic, t.j. največ v južnoprimorskem okrožju.

Izredno uspešno je delovala mladina, organizirana v ZSM in SKOJ; vzdrževala je kurirske zveze, opravljala propagandne akcije in obveščevalne naloge ter skrbela za partizansko šolstvo.⁵

Okupatorju pa ni uspelo na Istrskem organizirati domobrancev, čeprav je stopnjeval nasilje. Požgal je Gabrovico, središče NOB v Slovenski Istri, mnoge domačine pa odgnal v ječe, internacije in v taborišča smrti. Čeprav je postavljajl čedalje gosteje posejane postojanke na podeželju in poostiril nadzor nad prebivalstvom, so pripadniki OF organizirali volitve v KNOO in okrajne NO skupščine za socerbski, loparski in istrski okraj; za obalni okraj jih ni bilo mogoče izvesti, zato so tu v organe ljudske oblasti začasno delegirali predstavnike političnih organizacij.

V oktobru 1944 je nastal Mornariški odred Koper z nalogo, da zbira podatke o stanju, delovanju in oborožitvi okupatorja v obalnih mestih ter pomnoži svoje vrste in se pripravi na njihovo osvoboditev. Komanda mesta Koper je vseskozi pošiljala v NOV nove borce in tesno sodelovala s protifašističnimi organizacijami in prebivalstvom. V februarju 1945 pa je doživela hud udarec, ko je padel njen komandant in so bili zajeti vsi člani štaba ter – razen enega, ki mu je kmalu po zajetju uspelo pobegniti – odvedeni v Rižarno, kjer je za njimi izginila slehera sled. Kot zanimivost velja omeniti, da je pri Borštu nad Koprom 30. januarja 1945 prisilno pristal s padalom ameriški pilot Charles Richard Dougherty; partizani Komande mesta Koper in Mornariškega odreda Koper so ga rešili pred Nemci in mu omogočili, da se je vrnil v svojo bazo na jugu Italije.

Število okupatorjevih in njegovih kvistinskih fašističnih enot v Slovenski Istri se je pogosto spreminjalo glede na razmere na tem območju. Njihova izredna koncentracija in namestitve v stalne postojanke sta dosegli višek v jeseni 1944, ker je tedaj okupator pričakoval izkrcanje zavezniških enot v Istri. Zaradi tega je pospešeno gradil obrambno linijo. V septembru 1944 je imel 32 postojank z nad 7.000 vojaki v Slovenski Istri, v januarju 1945 pa že 40 postojank, ki so bile razporejene v 88 krajih. Ozemlje je bilo tedaj strogo nadzorovano, kar je onemogočilo tako vojaško kakor tudi politično delovanje partizanskih organizacij. Navkljub temu se je to delovanje nadaljevalo, seveda v še strožji ilegali in zlasti v nočnem času.

⁴ Več o tem: Albert Klun, *Prekomorci v narodnoosvobodilni vojni*, Koper 1976.

⁵ Več o tem v zborniku: *Napredna mladina Slovenske Istre 1919–1947*, Koper 1985.

Italijanski *Bataljon Alma Vivoda* je tesno sodeloval s hrvaškimi in slovenskimi borci vse do novembra 1944, ko je na območju Hrvojev-Kučibrega utrpel težke izgube in prenehal obstajati. Preživeli borci so se nekateri razhajkali, nekaj jih je bilo ujetih in odpeljanih v nemška taborišča, preostali so se pozneje pridružili Mornariškemu odredu Koper, Komandi mesta Koper in partizanskim enotam na Tržaškem. Komanda mesta Koper in Mornariški odred Koper sta delovala vse do osvoboditve maja 1945.

V znatnem številu so se mnogi Istrani tedaj in že pred tem vključili v partizanske enote VII. korpusa NOV in POS na Notranjskem in Dolenjskem, kjer jih je veliko žrtvovalo svoje življenje za svobodo.

Za ceno velikega krvnega davka padlih borcev in žrtev je Slovenska Istra 1. maja 1945 dočakala dan osvoboditve izpod naci-fašističnega jarma, ko so partizanske enote in aktivisti NOB skupaj s prebivalstvom osvobodili obalna mesta Koper, Izola in Piran. Vendar so bili ti kraji še skoraj celo desetletje pod vojaško upravo jugoslovanske vojske (VUJA), ko so zavezniki odločali o pripadnosti tega ozemlja. S podpisom pariške mirovne pogodbe z Italijo 10. februarja 1947,⁶ ki je začela veljati 15. septembra 1947, je bila Primorska priključena k Sloveniji v okviru Jugoslavije, Slovenska Istra pa je ostala v coni B novonastalega Svobodnega tržaškega ozemlja. Šele s podpisom Londonskega sporazuma 5. oktobra 1954 je tudi ta pripadla k Jugoslaviji.⁷

Zadnje – dvaindvajseto poglavje vsebuje sezname padlih borcev in aktivistov v NOB in mednarodnih brigadah španske protifašistične vojne, žrtev fašističnih in nacističnih ječ ter koncentracijskih taborišč, žrtev fašističnega in nacističnega nasilja, žrtev bombardiranja in vojnega materiala, pogrešanih, in to po občinah (Koper, Izola, Piran, Dolina, Milje in Hrpelje–Kozina). V tem poglavju je tudi obsežno imensko kazalo oseb, ki so omenjene v knjigi, viri in literatura ter nahajališča fotografskega in drugega gradiva.

O upravičenosti nove izdaje govori dejstvo, da so pisci s svojimi prispevki dopolnili in razširili nekatera poglavja prve izdaje z novimi dognanji, do katerih so prišli sami s svojimi raziskavami ali pa so jih objavili drugi zgodovinarji in publicisti v obdobju 22 let od izida prve knjige (geografski pregled, pregled razvoja skozi stoletja, šolstvo in društvene dejavnosti do 1918, odpor proti fašizmu, taborišče Rižarna). Dopolnjena izdaja pa je obogatena še z novimi ali na novo napisanimi prispevki (prvi tržaški proces 1930, drugi tržaški proces leta 1941, koprski zapori, specifičnost narodnoosvobodilnega gibanja na istrskem narodnostno mešanem ozemlju, udeležba Istranov v partizanskih enotah na Dolenjskem in Notranjskem ter v prekomorskih enotah, spominska obeležja padlim in žrtvam). Novosti so tudi v seznamu padlih in žrtev, ki je prečiščen, dopolnjen in zato mnogo bolj precizen. Knjiga je obogatena s fotografskimi prilogami, ki jih je številčno več, med njimi pa veliko novih. Tudi zemljevidi so v glavnem na novo izdelani, dopolnjeni in zato bolj pregledni.

Tako je z vsemi temi dopolnitvami in popravki prve knjige nastala nova, vsebinsko in dokumentarno obsežnejša in bogatejša knjiga, napisana skladno z zahtevami zgodovinske stroke. Izrecno je treba omeniti, da so prispevki v glavnem zasnovani na izvirmih dokumentih, ki jih hranijo v Arhivu RS, Pokrajinskem arhivu Koper, Historijskem arhivu v Pazinu, Inštitutu "Antonio Gramsci" v Rimu, v Istituto Regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli–Venezia Giulia v Trstu ter v knjižnicah doma in v zamejstvu, kot tudi na pričevanjih neposrednih udeležencev (300) dogodkov v letih 1941–1945. Kot ugotavljajo avtorji, je pomembno arhivsko gradivo, predvsem v Rimu in Benetkah, še vedno nedostopno raziskovalcem, kar pomeni, da se raziskovalno delo na tej tematiki z najnovejšo izdajo še ni izčrpalo. Seveda pa bodo prihodnji raziskovalci preteklosti Slovenske Istre, še posebno obdobja prve polovice 20. stoletja, nedvomno s pridom uporabljali dragocene podatke in ugotovitve, ki so jih zapisali pisci knjige *Slovenska Istra v boju za svobodo*. In v tem je tudi vrednost pričujočega dela.

Avgust Lešnik

⁶ Glej: *Pariška mirovna pogodba. Integralno prevodno besedilo Mirovne pogodbe z Italijo*, Ljubljana 1997; *Acta Histriae VI.*: Prispevki z mednarodne konference "Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji", Koper 1998.

⁷ Več o tem: Boris M. Gombač, *Slovenija, Italija: od preziranja do priznanja*, Ljubljana 1996; *Slovenija, Italija: Bela knjiga o diplomatskih odnosih*, Ljubljana 1996.

OBVESTILA

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

Prispevke za Zgodovinski časopis sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana (zgodovinski.casopis@uni-lj.si). Uredništvo bo sprejelo le tiste prispevke, ki bodo oddani v skladu s sledečimi navodili:

- vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja, vključno s telefonsko številko in po možnosti z elektronskim naslovovom (e-mail);
- prispevki morajo biti oddani v dvojni obliki: na disketi (ime datoteke (file) naj bo ime in priimek avtorja) in odtisnjeni na papir;
- v kolikor gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (v okvirnem obsegu dveh strani, razen v izjemnih primerih) in sinopsis v obsegu pet do deset vrstic, ki naj vsebuje tudi avtorjev akademski naziv, poklic in delovno mesto ter ustanovo, kjer je zaposlen in njen naslov;
- opombe naj bodo pisane enotno, na dnu vsake strani. Celoten naslov citata naj bo le ob prvi navedbi, nato okrajšano;
- slikovno gradivo (fotografije, zemljevidi, ipd.) naj bo črno-belo in priloženo posebej. Legende (podnapisi) k slikovnemu gradivu naj bodo priložene na posebnem listu in hkrati shranjene na disketi. Slikovno gradivo naj bo označeno na način, ki ne bo dopuščal zamenjav podnapisov;

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

osrednja slovenska historična revija glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 2/I (tel: 061/1769-210, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si) lahko dobite naslednje zvezke **Zgodovinskega časopisa (ZČ)**:

1/1947 (pon. 1977) – 720 SIT	32/1978, št. 4 – 580 SIT	44/1990, št. 2 – 580 SIT
2-3/1948-49 (1988) – 940 SIT	33/1979, št. 1 – 640 SIT	44/1990, št. 3 – 580 SIT
4/1950 (1987) – 860 SIT	33/1979, št. 2 – 580 SIT	44/1990, št. 4 – 620 SIT
5/1951 (1987) – 1100 SIT	33/1979, št. 3 – 540 SIT	45/1991, št. 1 – 620 SIT
6-7/1952-53 (1986) – 1400 SIT	33/1979, št. 4 – 460 SIT	45/1991, št. 2 – 620 SIT
8/1954 (1990) – 1000 SIT	34/1980, št. 1-2 – 800 SIT	45/1991, št. 3 – 580 SIT
9/1955 (1989) – 940 SIT	34/1980, št. 3 – 400 SIT	45/1991, št. 4 – 620 SIT
10-11/1956-57 (1990) – 1000 SIT	34/1980, št. 4 – 400 SIT	46/1992, št. 1 – 540 SIT
12-13/1958-59 (1991) – 1000 SIT	35/1981, št. 1-2 – 640 SIT	46/1992, št. 2 – 540 SIT
14/1960 (1993) – 940 SIT	35/1981, št. 3 – 440 SIT	46/1992, št. 3 – 460 SIT
15/1961 (1989) – 760 SIT	35/1981, št. 4 – 360 SIT	46/1992, št. 4 – 540 SIT
16/1962 (1991) – 820 SIT	36/1982, št. 1-2 – 620 SIT	47/1993, št. 1 – 620 SIT
17/1963 (1978) – 940 SIT	36/1982, št. 3 – 400 SIT	47/1993, št. 2 – 600 SIT
18/1964 (1980) – 900 SIT	36/1982, št. 4 – 360 SIT	47/1993, št. 3 – 600 SIT
19-20/1965-66 (1985) – 1000 SIT	37/1983, št. 1-2 – 540 SIT	47/1993, št. 4 – 600 SIT
21/1967 (1992) – 900 SIT	37/1983, št. 3 – 360 SIT	48/1994, št. 1 – 680 SIT
22/1968, št. 1-2 (1983) – 580 SIT	37/1983, št. 4 – 400 SIT	48/1994, št. 2 – 800 SIT
22/1968, št. 3-4 (1994) – 840 SIT	38/1984, št. 1-2 – 540 SIT	48/1994, št. 3 – 880 SIT
23/1969, št. 1-2 (1989) – 640 SIT	38/1984, št. 3 – 360 SIT	48/1994, št. 4 – 960 SIT
23/1969, št. 3-4 (1989) – 540 SIT	38/1984, št. 4 – 400 SIT	49/1995, št. 1 – 960 SIT
24/1970, št. 1-2 (1981) – 540 SIT	39/1985, št. 1-2 – 580 SIT	49/1995, št. 2 – 1080 SIT
24/1970, št. 3-4 (1988) – 620 SIT	39/1985, št. 3 – 500 SIT	49/1995, št. 3 – 1080 SIT
25/1971, št. 1-2 (1985) – 640 SIT	39/1985, št. 4 – 400 SIT	49/1995, št. 4 – 1080 SIT
25/1971, št. 3-4 (1986) – 620 SIT	40/1986, št. 1-2 – 680 SIT	50/1996, št. 1 – 1160 SIT
26/1972, št. 1-2 (1980) – 760 SIT	40/1986, št. 3 – 540 SIT	50/1996, št. 2 – 1200 SIT
26/1972, št. 3-4 (1984) – 680 SIT	40/1986, št. 4 – 620 SIT	50/1996, št. 3 – 1200 SIT
27/1973, št. 1-2 (1989) – 640 SIT	41/1987, št. 1 – 680 SIT	50/1996, št. 4 – 1280 SIT
27/1973, št. 3-4 (1988) – 680 SIT	41/1987, št. 2 – 640 SIT	51/1997, št. 1 – 1280 SIT
28/1974, št. 1-2 (1988) – 680 SIT	41/1987, št. 3 – razprodan	51/1997, št. 2 – 1280 SIT
28/1974, št. 3-4 (1993) – 720 SIT	41/1987, št. 4 – 620 SIT	51/1997, št. 3 – 1280 SIT
29/1975, št. 1-2 (1994) – 960 SIT	42/1988, št. 1 – 540 SIT	51/1997, št. 4 – 1400 SIT
29/1975, št. 3-4 (1995) – 960 SIT	42/1988, št. 2 – 540 SIT	52/1998, št. 1 – 1400 SIT
30/1976, št. 1-2 (1999) – 1800 SIT	42/1988, št. 3 – 580 SIT	52/1998, št. 2 – 1400 SIT
30/1976, št. 3-4 – 800 SIT	42/1988, št. 4 – 540 SIT	52/1998, št. 3 – 1480 SIT
31/1977, št. 1-2 (1999) – 2000 SIT	43/1989, št. 1 – 540 SIT	52/1998, št. 4 – 1560 SIT
31/1977, št. 3 (1995) – 1040 SIT	43/1989, št. 2 – 540 SIT	53/1999, št. 1 – 1600 SIT
31/1977, št. 4 – 640 SIT	43/1989, št. 3 – 580 SIT	53/1999, št. 2 – 1600 SIT
32/1978, št. 1-2 – 680 SIT	43/1989, št. 4 – 580 SIT	53/1999, št. 3 – 1680 SIT
32/1978, št. 3 – 540 SIT	44/1990, št. 1 – 540 SIT	53/1999, št. 4 – 1800 SIT

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust.

Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 5000 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 5000 SIT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 40-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 100 SIT zaračunamo dejanske poštno stroške.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

